

ISSN 2181-8738

ВОДИЙНОМА

ИЮЛЬ-СЕНТЯБРЬ

2022 ЁИЛ

№3 (26)

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал
2022 йил №3 (26)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий
экспедиция жамоат фонди

Ҳамкоримиз: Андижон давлат университети

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Ақромжон Юлдашев – б.ф.д., профессор

Абдулла Расулов – т.ф.д., профессор

Жамшид Жўразода – т.ф.д., профессор

Кудияров Алишер – т.ф.н., доцент

Мамбет Қойгелдиев – т.ф.д., академик

Муҳаммаджон Алихожиев – т.ф.н., доцент

Мирсодиқ Исҳоқов – т.ф.д., профессор

Наим Каримов – ф.ф.д., академик

Нурмонжон Ғафуров – т.ф.д., профессор

Улуғбек Абдуллаев – т.ф.д., профессор

Эргаш Юсупов – т.ф.н., доцент

Шухрат Ризаев – ф.ф.н., доцент

Масъул котиб:

Шухрат Қаҳҳоров

Техник муҳаррир:

Азизбек Маҳкамов

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан 2018 йил 5 июнда № 0975 рақам
билан рўйхатга олинган.

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри
Университет кўчаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 23.12.2021 й
Қоғоз бичими 60x84 1/8, Босма тобоғи: 13,5
Офсет босма. Офсет қоғози. Адади: 400 дона.

Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 3

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-
мулоҳазалар таҳририят нуқтаи назарига мос
келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва
рақамларнинг аниқ ва ҳолислиги учун муаллиф
жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет «Akademnashr
NMM» МЧЖ томонидан тайёрланган.

«Akademnashr» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Сўғалли ота
кўчаси 5-уй.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Комиссияси раёсатининг 2017 йил 29 мартдаги
239/5-сонли қарори билан Тарих фанлари бўйича
илмий журналлар рўйхатига киритилган.

МУНДАРИЖА

ТАРИХШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК МУАММОЛАРИ

Р.Т.Шамсутдинов, Бахтиёр Алимов

Туркистон, Хоразм ва Бухоро тарихига оид муҳим манба 2

ҲУЖЖАТЛАР ВА МАТЕРИАЛЛАР

Р.Т.Шамсутдинов, М.Худоёров, А.Маҳкамов

Улар Сталин қабулида бўлган эдилар 30

(русчадан ўзбекчага Фахриддин Убайдуллаев таржимаси)

Туркистондаги босмачилик ҳаракати ҳақида 37

(русчадан ўзбекчага М.Худоёров таржимаси)

ГПУ шарқий бўлими бошлиғи Я.Петерсинг “Ўрта Осиёда босмачилик
ҳаракати ва унга қарши кураш” ҳақидаги ёзма доклади 51

Абдураҳим Юсуфзода, Бухоро Халқ Совет Республикасининг

СССР ҳукумати ҳузуридаги мухтор вакили

Бухоро 58

КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ, ҚУЛОҚЛАШТИРИШ, СУРГУН ОҚИБАТЛАРИ

Ш.Темиров, Д.Хомидов

Ўрта Осиёлик сургун қилинганларнинг Украинада «катта
террор» домига тортилиши 63

«КАТТА ТЕРРОР» ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ФОЖИАЛИ ОҚИБАТЛАРИ

Р.Р.Шамситдинов

Маърифат жонкуяри Мажид Қодиров – қатағон қурбони 82

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ТАРИХИ ВА ТАРИХШУНОСЛИГИ

Ирода Бозорова

Мустақиллик йилларида Андижон, Фарғона, Наманган
вилоятларининг таълим соҳасидаги халқаро ҳамкорлиги 86

ТАЪЛИМ ВА ИЛМ ФИДОЙИЛАРИ ТАРИХИДАН

Н.Маҳмудов, Ш.Искандарова, М.Саидхонов

Буюк тилшунос олим 93

Сулаймон Иноятов

Забардаст муаррих, юксак фазилат соҳиби 98

ТАНҚИД ВА ТАҚРИЗ (КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ)

Тынчтыкбек Чоротегин (Чороев)

Критический взгляд на проект школьного учебника профессоров
Д.К.Кыдыралаи и г.Б.Бабаярова «общая тюркская история» (2022) 102

ТУРКИСТОН, ХОРАЗМ ВА БУХОРО ТАРИХИГА ОИД МУҲИМ МАНБА

Р.Т.Шамсутдинов, Бахтиёр Алимов

РКП (б) Марказий Комитетининг миллий республикалар ва областлар масъул ходимлари билан ўтказган тўртинчи кенгаши (1923 йил 8 – 12 июнь) материаллари асосида.

Совет даврига оид тарихий воқеаларни акс эттирувчи ҳужжат ва материалларнинг катта қисми устига «махфий», «мутлақо махфий» грифлари қўйилиб, тадқиқотчиларнинг улардан фойдаланиши тақиқланган эди. Оқибатда халқимиз орасидан етишиб чиққан миллий арбобларнинг зулм ва истибдодга қарши олиб борган матонатли кураши, бу курашда эришган ютуқлари, ачинарли, аламли тақдирлари етарли даражада ўрганилмади. Асл

Профессор Булат Файзрахманович Султанбеков

манбалар, ноёб ҳужжат ва материаллар, мемуар ва эсдаликлар илмий истеъмолга кири-

тилмай қолди. Бу ўринда биргина ҳозиргача ўзбек тарихшунослигида тадқиқ этилмаган **«РКП (б) Марказий Комитетининг миллий республикалар ва областлар масъул ходимлари билан ўтказган тўртинчи кенгаши (1923 йил 8 – 12 июнь)»** номли манбани кўрсатишнинг ўзи кифоя қилади. Кенгаш материалларида Туркистон, Бухоро, Хоразм республикаларида 1917 – 1923 йилларда юз берган тарихий воқеалар, таниқли давлат ва жамоат арбоблари ҳаёти ва фаолиятига оид ноёб ҳодисалар тафсилоти берилган эди. Совет империяси қулагандан сўнггина Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихига бевоқиф дахлдор бўлган юқорида қайд этилган кенгаш материалларидан фойдаланиш имконияти юзага келди. Татаристонлик тарихчи олим, профессор Булат Султанбековнинг 1992 йили Москвадаги «ИНСАН» нашриётида чоп этилган «ТАЙНЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ЦК РКП. СТЕНОГРАФИЧЕСКИЙ ОТЧЁТ СЕКРЕТНОГО IV СОВЕЩАНИЯ ЦК РКП. 1923 г.» номли китобида бу ҳужжатлар илк бор тадқиқот манбаига айланди. Китоб нашрдан чиққанига 30 йил бўлганига қарамай, Ўзбекистондаги

аксарият тарихчилар юртимиз тарихига бево-сита дахлдор бўлган бу қимматли манбадан бебаҳра бўлиб келмоқдалар. Ўзбекистоннинг совет даври тарихи бўйича ёзилган, эълон қилинган диссертациялар, монографиялар, ҳужжат ва материаллар тўпламларининг би-ронтасида ундан фойдаланилмаган.

Ана шу бўшлиқни тўлдириш мақсадида «Водийнома» журнали таҳририяти ўша кен-гашда илгари сурилган айрим масалаларни ўзбек тилида эълон қилишни маъқул кўрди. Ўйлаймизки, 1917 – 1923 йиллардаги тарихий воқеаларнинг айрим қирраларини ёритишда кенгаш материаллари муҳим манба бўлиб хиз-мат қилади.

Кенгашни чақириш тўғрисидаги қарор 1923 йил май охирида қабул қилинган. Кенгаш 9 июнь кечаси очилиб, 12 июнь кечаси тугал-ланган. Еттита йиғилиш ўтказилган, иккита масала кўрилган. Биринчисида Султон Галиев иши тўғрисидаги масала, иккинчисида РКП (б) XII съездида кўтарилган миллий масала юзасидан амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар кўриб чиқилган ва тегишли қарор-лар қабул қилинган. Кенгашда СССРнинг бар-ча республикалари ва миллий областларидан 58 киши қатнашган. Шундан 24 киши РКП (б) Марказий Комитети аъзолари ва аъзоликка номзодлар, 6 киши Марказий назорат комис-сияси, Миллатлар иши халқ комиссарлиги ва III Коммунистик Интернациональ раҳбар хо-димлари эди. Эътиборли жойи шундаки, РКП (б) Марказий Комитети Сиёсий бюросининг 11 аъзоси ва аъзоликка номзодлардан 9 нафари кенгашда қатнашган. Бетоб ётган Ленин ва Халқ Комиссарлари Совети иши билан банд бўлган Риков қатнаша олмаганлар. Амалда бу кенгаш Марказий Комитетнинг тўлақон-ли пленуми мақомида бўлган, унинг резо-люциялари кейинчалик партияннинг муҳим директив расмий ҳужжатлари мақомига кўта-рилган. Минбарда 60 га яқин нотиклар нутқ сўзлаганлар. Султон Галиев «иши» ва миллий

масала бўйича В.В.Куйбишев ва И.В.Сталин маъруза қилганлар. Сиёсий бюро аъзолари-дан Л.Троцкий ва Г.Зиновьев нутқ сўзлаган-лар. Кенгашни Л.Каменев олиб борган.

Ўрта Осиё республикаларидан Қайғусиз Отабоев¹, Акмал Икромов², Исидор Любимов³, Дмитрий Манжара⁴, Абдулла Раҳимбоев⁵, Ту-рор Рискулов⁶, Иномжон Хидиралиев⁷, Султон-бек Хўжанов⁸, Бухоро Халқ Республикасидан Абдуқодир Муҳитдинов⁹, Файзулла Хўжаев¹⁰, Лев Соколов қатнашганлар. Хоразм Халқ Рес-публикасидан вакил келолмагани учун СССР миллатлар иши халқ комиссари ўринбосари Григорий Бройдо Хоразмдаги ҳолат ҳақида чиқиш қилган. Иномжон Хидиралиев, Акмал Икромов, Турор Рискулов, Султонбек Хўжанов, Файзулла Хўжаев кенгашда нутқ сўзлаганлар.

¹ Қайғусиз Отабоев – 1922 йил ноябрдан 1923 йил 12 июнгача РСФСР Миллатлар иши халқ комиссарлиги коллегияси аъзоси, 1923 – 1924 йилларда Бухоро Республикаси Халқ Комиссарлари Совети раиси ўринбосари лавозимида ишлаган.

² Акмал Икромов – 1921 – 1922 йилларда Туркистон Компартияси Марказий Комитети ташкилий бўлими мудир ва секретари лавозимида ишлаган, 1922 йилдан Москвада Я.М.Свердлов номидаги коммунистик университетда ўқиган, сўнгра Тошкент области партия комитетининг сек-ретари бўлиб ишлаган.

³ Исидор Евстигнеевич Любимов – 1922 – 1924 йилларда Ўрта Осиё иқтисодий кенгаши раиси, ВКП (б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси раиси ўринбосари вазифасида ишлаган.

⁴ Дмитрий Иванович Манжара – 1922 – 1924 йилларда Туркистон Компартияси Марказий Комитети 2-секретари. 1924 йилдан ВКП (б) Марказий назорат комиссияси СССР ишчи-деҳқон инспекциясининг Ўрта Осиё бўйича вакили лавозимида ишлаган.

⁵ Абдулла Раҳимбоевич Раҳимбоев – 1923 – 1924 йилларда Туркистон Компартияси Марказий Комитети секретари лавозимида хизмат қилган.

⁶ Турор Рискулович Рискулов – 1921 – 1922 йилларда РСФСР миллатлар иши халқ комиссари ўринбосари, Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Совети раиси лавозимида фаолият кўрсатган.

⁷ Иномжон Хидиралиев – 1922 йил январидан Туркистон АССР ер-сув ишлари халқ комиссари, февралдан Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитетининг раиси, РКП (б) МКнинг Ўрта Осиё бюроси аъзоси, 1924 йил январидан Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети ва Халқ Комиссарлари Советининг РСФСР ҳукуматидаги мухтор вакили.

⁸ Султонбек Хўжанович Хўжанов – 1920 – 1924 йилларда Туркистон Марказий Ижроия Комитети раисининг ўринбосари, 1924 – 1925 йилларда ВКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси президиумининг аъзоси. 1924 йил ноябрдан 1925 йил февралгача РКП (б) Қозоғистон АССР партия комитетининг 2-секретари лавозимида фаолият кўрсатган.

⁹ Абдуқодир Муҳитдинов – 1923 – 1924 йилларда Бухоро Халқ Совет Республикаси Халқ Комиссарлари Совети муваққат раиси лавозимида ишлаган.

¹⁰ Файзулла Хўжаев – Бухоро Халқ Совет Республикаси Халқ Комиссарлари Совети раиси.

Кенгаш жараёнида сиёсий тортишувлар ва зиддиятлар юз бериб, уларда Скрипник, Мануильский, Троцкий, Фрунзе иштирок этганлар. Сталин ва Сиёсий бюро аъзолари Аҳмад Закий Валидий 1923 йил февралда В.И.Ленинга катта хат билан мурожаат қилиб, унда Ленин ва бошқа айрим партия арбобларига ҳурмат бажо келтирганини билардилар. Аммо партия Марказий Комитетининг айрим арбоблари шовинизм сари оғиб, Шарқда маҳаллий аҳолининг туб эҳтиёжлари, талаблари эътиборга олинмаётгани, партиянинг Шарқдаги сиёсати асосий тамойиллари бузилаётгани боис у ўзининг сиёсий фаолиятини хорижда олиб боришини, илмий тадқиқот ишлари билан машғул бўлишини изҳор қилган. Унинг хати қуйидаги сўзлар билан тугаган: **«Будьте осторожны, возможно, у истоков совершенных ошибок стоите Вы сами».**¹

Кенгашда совет ҳокимияти 1917 – 1923 йилларда олиб борган миллий сиёсат ва унинг амалга оширилишида йўл қўйилган хато ва нуқсонлар, уларни бартараф қилиш бўйича амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар ҳақида таклиф-мулоҳазалар билдирилган, аниқ вазифалар кўрсатилган. Жумладан, Туркистон, Хоразм ва Бухоро Республикаларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, жумладан, миллий кадрлар ва уларни коммунистик руҳда тарбиялаш, бу ўлкаларда совет социалистик тузумини ўрнатиш билан боғлиқ масалалар кенг муҳокама қилинган ва тегишли чора-тадбирлар кўриш масалалари кўриб чиқилган.

РКП (б) Марказий Комитети котиби И.Сталин 1923 йил 25 майда кенгаш кун тартибини қуйидагича белгилаган ва буни жойларга ўз имзоси билан етказган:

1. Марказий назорат комиссиясининг Султон Галиев тўғрисидаги маърузаси.
2. XII съезднинг миллий масала бўйича бир неча бандлардан иборат амалий тадбирлари:

И.В.Сталин

а) Иттифоқ Марказий Ижроия Комитети ва Иттифоқ республикалари халқ комиссарликларида Марказий Ижроия Комитетининг иккинчи палатасини жорий этиш билан боғлиқ масалалар;

б) партия ва совет қурилишига ма-

ҳаллий аҳоли меҳнаткашлари вакиллари жалб этиш чоралари;

в) маҳаллий аҳолининг маданий ҳолатини юксалтириш бўйича тадбирлар;

г) миллий республикалар ва областларда хўжалик қурилишидаги миллий-маиший ўзига хос хусусиятлар, ёндашувлар;

д) миллий ҳарбий қисмлар ташкил этишнинг амалий чоралари тўғрисида;

е) партиявий-тарбиявий ишларни йўлга қўйиш;

ж) XII съезднинг миллий масала бўйича резолюциясини ҳаётга татбиқ қилиш нуқтаи назаридан партия ва совет ходимларини танлаб олиш.

Кенгашга таклиф этилганларга қуйидаги масалалар бўйича ўзлари билан материалларни олиб келиш тавсия этилган:

1. Маҳаллий тиллардаги мактабларнинг аҳволи тўғрисида рақамли маълумотлар.
2. Маҳаллий аҳолини ер билан таъминлаш нуқтаи назаридан ер муносабатлари.
3. Миллий турмуш билан боғлиқ бўлган диний, суд ва бошқа муассасаларнинг ҳолати.
4. Партия ташкилотларининг миллий ва ижтимоий таркиби, шунингдек, уларнинг олий ва қуйи раҳбарлик органларидаги аввалги ва ҳозирги фаолият.
5. Давлат муассасаларининг, шунингдек, касаба уюшмалари, кооперативлар ва маданий муассасаларнинг бир йил аввалги ва ҳозирги миллий таркиби.

¹ Қаранг: Заки Валиди Тоган. Воспоминания. – Стамбул, 1969. – С.463, на турецком языке. На русском: Агадель. 1990. №12. Приложение.

6. Маҳаллий ходимларнинг мавжуд захира-
си ёки фойдаланилмаганлик сабаблари.

7. Москвадаги марказий муассасаларнинг ўза-
ро муносабатлари ва шу аснодаги зиддиятлар.

8. Маҳаллий аҳолининг қизил армияга му-
носабати.

9. Партия ва совет иши соҳаси бўйича ма-
ҳаллий тўқнашувлар.

10. Маҳаллий тиллардаги доимий матбуот
органлари миқдори.

11. Партия ва давлат муассасаларида иш
юритув қандай тилларда олиб борилмоқда.

Кенгашга ўз вақтида етиб келиш сўралади.

МК котиби И.Сталин 25/V-1923 й.

Л.Б. Каменев

Шу кун тартиби асо-
сида 1923 йил 9 июн-
да кенгашнинг би-
ринчи йиғилиши
бўлади. Унга СССР
Марказий Ижроия
Комитети аъзоси,
СССР Халқ Комис-
сарлари Совети раи-
си ўринбосари, Меҳ-
нат ва мудофаа

кенгаши раиси Лев Борисович Каменев раис-
лик қилади. Л.Б.Каменев РКП (б) Марказий Ко-
митети Сиёсий бюроси топшириғи билан кен-
гашни очган. У партиянинг XII съездида юзага
келган давлат ва ички партия аҳамиятига эга
қатор масалаларни муҳокама қилиш зарурли-
гини айтган. Сиёсий бюро томонидан кенгаш
кун тартибига иккита масала – Марказий назо-
рат комиссиясининг Султон Галиев иши тўғри-
сидаги ва XII съезд қабул қилган қарорларни
амалга ошириш тўғрисидаги масалани кўриб
чиқиш кўйилган. Биринчи масала юзасидан
В.В.Куйбишев маъруза билан чиқиш қилган.
Маърузачидан сўнг сўз Туркистон АССР Халқ
Комиссарлари Совети раиси Турор Рисқулович
Рисқуловга берилган.

Т.Р. Рисқулов

аҳволи билан ҳам боғлиқ. Шу боисдан ўртоқ
Куйбишев мазкур масалани XII съезд қарорла-
рини ҳаётга татбиқ этиш масаласи билан боғ-
лаганда, албатта, ҳақ эди.

Авалло, Султон Галиев иши тўғрисида. Мен
шунинг учун сўз олдимки, ўртоқ Султон Га-
лиевнинг ўзигина шундай аҳволга тушгани
йўқ, балки у ўз кўрсатмаларида йўл-йўлакай
бошқа ходимлар тарафига ҳам мутлақо асос-
сиз гап-сўзлар айтиб ўтишга қарор қилди.

Мен ўз вақтида Миллатлар иши халқ комис-
сарлиги таркибида турганман, коллегия аъзо-
си ҳам бўлганман, аммо Султон Галиев билан
кам кўришганман ва умуман бирга ишлама-
ганман. Султон Галиевни амалда яқиндан
билмаганман. Шунга қарамай, бу йил бошида
Тошкентда бўлиб турган ва ҳукумат таркиби-
да ишлаётган вақтимда мен Советлар съезди
муносабати билан Султон Галиевдан битта
хат олдим. Бу хатда Султон Галиев «қадрли
фалончи фалончиев ва ҳоказо» деб мурожаат
қилган ҳамда ҳозирги вақтда ўтказилаётган
сиёсатга мос келмайдиган, маҳаллий аҳоли
манфаатларини кўзлайдиган сиёсатни ўтка-
зиш позициясида турган ўртоқларга ўзаро
жипслашиб, Советлар съездида биргаликда
чиқишлар қилиш зарурлигини баён этган. У
жипслашиб, ўз ўртоқларини тўплаб, бирга-
ликда келишни таклиф қилган. Мен Султон
Галиев билан ҳеч қачон гаплашмаганман,

қарашларимиз бир-бирига тўғри келадими-йўқми – умуман бу ҳақда гаплашиш зарур деб ҳисобламаганман. Шунга қарамай, шундай ғалати хат олдим. Бу хатда яширин ташкилот ҳақида гап бормаган, фақат муҳолифат хусусида гапирилган. Унда Султон Галиев биринчи хатни қулай бўлиши учун келажакда алоқа ўрнатиш ниятида ёзаётгани, хатлар махсус курьер орқали юборилиши, агар мен жавоб жўнатсам, уни ҳам махсус курьер орқали юборишим кераклиги ҳақида сўз юритган. Мен жавоб бермадим, чунки бундай қилишни зарур деб топмадим. Мен Султон Галиевни четдан билар эдим. У Шарқ халқлари марказий бюроси деб аталадиган ташкилотда раис бўлиб ишлаганда унинг фаолияти билан бирмунча таниш эдим, лекин ташқаридан. Ушбу бюрода Шарқ вакиллари амалда йўқ эди, фақат Марказий Россиядан келган татарлар бор эди. Султон Галиев ва ҳақиқий Шарқ ўртасида умумий ҳеч нарса бўлмаганидек, Султон Галиев ва у билан ишлаган ходимлар ўртасида ҳам умумий ҳеч нарса йўқ эди. Айтиш керакки, Шарқда, айниқса, Туркистонда (бу билан татар ходимлар Шарқда ҳеч қандай обрўга эга эмас ёки улар ёмон ходимлар демоқчи эмасман) айрим татар ходимлар хато қилишган ва Бухорода ёки Хоразмдаги аҳолидан сўрасангиз, уларга муносабат ҳамма жойда салбийлигини кўриш мумкин. У ёки бу татар ходимни яхши деб бирга ишлаш учун тавсия этишса, у ерда бунга қарши чиқишади. Чунки татар ходимлар Россия шароитида ўсиб-улғайишган, Шарқдаги вазиятни тушунишмайди, кўпинча марказий губерниялардан келган, Шарқда ҳеч қачон бўлмаган ўртоқлар сингари иш тутишади. Султон Галиев ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин – у Шарқни, айниқса, ҳозирги Шарқни яхши билмас эди.

Иккинчи хатни мен партия съезди арафасида олдим, унда миллий масала бўйича Марказқўмда бўлган музокаралар, Марказнинг айрим аъзолари қарашлари, баъзи респуб-

ликалардаги аҳвол баён қилинганди, кейин Шарқ халқлари коммунистик университетидан борган талабаларни жойлаштириш сўралган эди. Бу хатга жавоб бермадим. Келганимдан сўнг Султон Галиев билан учрашдим, лекин у билан алоҳида суҳбат бўлгани йўқ. Аслида, бундай бўлганди: Султон Галиев мен ўртоқ Сталин билан кўришганимни билар эди, менга биз нималар ҳақида гаплашганимизни сўраб мурожаат қилди. Мен ўртоқ Сталиннинг Туркистондаги фаолиятга, XII съезд қарорларини ҳаётга татбиқ этиш зарурлигига, ходимларни танлашга эҳтиёткорлик билан ёндашиш кераклигига доир қарашларини гапириб бердим. Лекин Султон Галиевнинг Валидов билан алоқасига доир гумонлар ҳақида гапирмадим. Аксинча, Султон Галиевнинг ўзи бунгача ўзига қарши хавф ўсиб бораётгани, ГПУ иш олиб бораётгани, ўзини ҳибсга олишлари мумкинлиги, бу ҳақда унга хабар қилишгани – буларнинг ҳаммаси ҳақида менга ўртоқ Сталин билан учрашганимча гапириб берганди. Ушбу ҳолатда бундай кўрсатма бериш билан у, афтидан, бошқаларни бу масалага аралаштиришни истаган ва гўё ўзи ҳаммага нисбатан кенг таъсирга эга эканлигини кўрсатмоқчи бўлган. Бироқ такрор айтманки, шундай хат бор, бу хатда у биринчи марта мен билан боғланишга уринаётганини ҳақида гапирган. Мазкур хатни мен материал сифатида Марказий назорат комиссиясига берман.

Энди миллий масалага тўхталиб ўтаман. Ўйлайманки, ушбу кенгаш бежиз чақирилмаган. Ҳақиқатан ҳам партиянинг XII съезди тарихий қарор қабул қилди.

Мен Шарқ ходимларидан бири сифатида бу қарорни яхши англайман, менимча, XII съезд қарорлари ҳақиқатга тўғри келади. Шарқда ишлаётган ходимлар Ўрта Осиёдаги босмачилик ҳаракатига дуч келмоқда. Бу ҳаракат ҳали тугаганича йўқ ва бу, мана, 6 йилдирки давом этапти. Анвар пошо келгач, бу ҳаракат ўз ри-

вожининг чўққисига чиқди. Аҳоли кайфиятининг ўзгариши билан боғлиқ равишда босмачилик ҳаракатида бўлиниш, парокандалик юзага келди. Деҳқонлар ва меҳнаткаш қатлам тинч ҳаётга чанқоқ, улар деҳқончилик билан шуғулланишни истайдилар, босмачилик ҳаракатини лаънатлайдилар. Бу ҳаракат хўжалик вайрон бўлган шароитда мавжуд. Биргина Фарғона областида 400 000 киши очлик ҳолатида. Оч қолган бу омма бир тўғрам нонга зор, шу боис босмачилар томонига ўтиб ойлик олиш ва талончиликка хизмат қилмоқда, бу оч қолганларни жойлаштириб, уларнинг хўжалиги тикланса, босмачилик эртагаёқ йўқ бўлади. Ҳозирда босмачилик ҳалокат сари бормоқда, хўжалик фронтини кучайтириш орқали бу ҳаракатни тугатиш мумкин. Бироқ босмачилик ҳаракати Англия империализмининг Шарқдаги ҳаракатига умид қилмоқда. Шарққа туташ айрим мамлакатларда инглиз ҳукумати бу ҳаракатни аниқ қўлламоқда. Агар босмачилик тугатилмаса ва давом этаверса, у ҳолда сиёсий муносабатлар янада мураккаблашади. Шарқдаги аҳвол шароитида деҳқонлар қатламига эътибор берилмади, чунки унга ер берилмади. Темир йўлда ишлаётган маҳаллий аҳолини рус ишчилари билан баробар моддий жиҳатдан мустаҳкамлашимиз зарур. Ахир Шарқда Марказий Россиядагидек аграр ва бошқа революциялар бўлган эмас. Мана шунинг учун ҳам туркистонлик вакиллар Бутунроссия съездида аграр масалани ва ижтимоий силжиш масаласини қўйдилар. Мана, эндиликда биз меҳнаткаш оммага шу муаммони ҳал қилиш масаласини қўймоқдамиз. Ҳозирда Туркистонда деҳқонлар орасидагина эмас, ҳатто зиёлилар орасида ҳам босмачилик ҳаракатига хайрихоҳ бўлганлар мавжуд. Шу зиёлиларни қўлга олишимиз зарур, уларнинг содиқ қисмини совет ишига жалб этишимиз керак. Туркистондаги сўллик совет ҳоқимиятига қарши турди. 1922 йили улар сафидаги сўллардан бир нечтаси босмачилик ҳарака-

*Иномжон Хидиралиев
(1891 – 1928)*

тига ўтиб кетди. Бухоро ҳарбий вазири Орипов Бухородаги сўлларга раҳбарлик қилиб, ўз полки ва катта миқдордаги ҳарбий қуроллари билан босмачилар томонига ўтди. Ўртоқ Бокий Тошкентда ишлаган ва Тошкент Эски шаҳарида махсус бўлинма раҳбари бўлган, пировардида у ердан ҳайдалган Маҳмуз деган одам эндиликда катта нэпманчи бўлиб қолганини билади. Унинг Оренбургда 2 қаватли уйи бор, катта нон заводини ва бошқаларни бошқаради. Бундай фактлар талайгина. Шунинг учун ўзини байналмилалчи ёки сўл деб аташнинг ўзи етарли эмас, буни амалда исботлаш керак.

Делегат Иброҳимов ўз нутқида Турор Рискулов сўл коммунистлар ҳақида айтган фикрга тўхталиб, ўнг коммунистлар ҳам ўғрилиқ билан шуғулланганини айтган. Масалан, бир қатор шахслар, шунингдек, Туркистон Республикаси адлия халқ комиссари, ўнг коммунист Иброҳимов (Ҳусаин Иброҳимов, 1917 йилдан коммунист, Ленин шахсан уни билган ва бир неча бор қабул қилган – Р.Ш.,) ҳам шулар жумласидан эканлигини, ушбу шахслар партиядан ўчирилганини таъкидлаган.

Кенгаш йиғилишида Султон Галиев иши тўғрисидаги масала бўйича музокарада Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети раиси Иномжон Хидиралиев ҳам қатнашган. Унинг нутқи матнини тўлиқ келтирамиз:

Хидиралиев. Ўртоқлар, мен Султон Галиев иши юзасидан бир-икки оғиз сўз айтмоқчи эдим. Марказий назорат комиссияси томонидан Султон Галиевга нисбатан қўлланиладиган репрессияларга оид резолюция, менимча, ўта заиф, чунки агар Султон Галиев ички-партия-

вий характердаги хатога йўл қўйганида ёки партия ичкарасида гуруҳ, фракция тузганида эди, бу унинг шунчаки партиядан чиқарилишига олиб келиши мумкин эди. Бироқ у босмачилар билан, Валидов билан боғланишни таклиф қилар экан, бу ҳолда, албатта, Султон Галиевга нисбатан анча кескин чора кўрилиши керак.

Партиядан ўчирилиши шунинг учун керакки, у партия аъзоси бўлишга нолайиқ. У совет судига берилиши керак, чунки ҳукумат аъзоси бўла туриб бундай аксилинқилобий қилмишларга йўл қўйган. Султон Галиев Миллатлар иши халқ комиссарлиги ҳайъати аъзоси бўлгани ҳолда ҳозир бу ерда ўртоқ Куйбишев маълум қилган нарсаларни ёзипти – ахир жойлардаги бу хатларни шифрлар билан оладиган ходимлар нима деб ўйлашлари мумкин?.. Аёнки, ҳамма жойда ҳукуматнинг ўзида, партиядо, Москвада ҳукумат аъзолари томонидан қўллаб-қувватланаётган ихтилоф мавжуд ва унга қўшилса бўлаверади деб ўйлашади. Ҳукумат аъзосининг реакцион хатти-ҳаракатларига нисбатан Марказий назорат комиссияси томонидан таклиф этилаётган муносабат ҳам жойларда ўзига хос тарзда тушунилади ва шу сабабга кўра оқибати ҳам турлича бўлади.

Султон Галиевлар бу каби нафақат аксилпартиявий, балки антисовет тусдаги хоинликлардан сўнг шунчаки партиядан ўчирилиб,

А.И. Икромов
(1898 – 1938)

жазодан озод этиладиган бўлса, жойлардаги аксилпартиявий ва антисовет оғишларга қарши қандай курашиш мумкин?! Султон Галиевни қатъий инқилобий қонунлар бўйича жазолаш ва бу билан жойларга ибрат кўрсатиш, туртки бериш керак.

Бу ерда сўллик ва ўнглик хусусида гапирилди. Менимча, жиноятга нисбатан ҳеч қандай сўллик ва ўнглик бўлиши мумкин эмас. Шундай ҳолатлар бўлганки, ўзини мутлақо сўл деб атайдиган ўртоқлар катта аҳмоқгарчиликларни қилишган. Ҳозир ҳам бундай ҳолатларни

Григорий Евсеевич Зиновьев
(1883 – 1936)

кузатиш мумкин. Аммо бундай аҳмоқгарчиликлар нафақат партиявий, балки совет чегараларидан ҳам ўтиб кетса, муайян ўртоқлар бунинг учун тегишли жазони олишяпти. Жуда катта аҳмоқгарчиликлар ҳам бўлди. Аҳмоқгарчиликлар ҳар қандай чегарадан ўтиб, жиноятга айланганда улар отувга қадар бўлган жазоларни олишди. Шу боисдан Султон Галиевнинг шахсиятига эътибор бермай, унинг биз бу ерда эшитган фаолиятидан келиб чиқиб қатъий ҳукм чиқаришимиз лозим – Султон Галиев инқилобий трибунал судига берилиши керак. Агар уни партиядан ўчириб, озодликка чиқариб юборсак, Султон Галиев мисолида биз кўрган хатти-ҳаракатларга қарши жойларда қандай курашиш мумкин?! Сизлар биласизларки, унинг ортида муайян гуруҳлар бор ва улар кўпдан буён бундай тусдаги ёзишмаларни яширин олиб боришгани аниқ. Партиядоги бундай кўринишларга қарши, бундай хоинларга қарши қандай курашиш зарурлиги ҳақида жойларга тушунча бериш учун айбининг кўламига кўра у қатъий инқилобий қонунлар бўйича суд қилиниши хусусида қарор чиқаришга мажбурмиз.

Кенгаш кун тартибидаги биринчи масала юзасидан сўз олган **Тошкент области партия комитетининг секретари Акмал Икромов** қуйидагиларни таъкидлаган: Ўртоқлар, менимча, бу ерда сўллик ва ўнглик масаласи тур-

гани йўқ. Бу ерда партиямиз ва совет ҳокимиятининг сиёсати ҳақидаги масала турибди. Бу масалани ҳукмрон партия нуқтаи назаридан муҳокама қилиш керак. Мана бу ерга мен «Бошқанинг азасига йиғилганлар ўз ўтганларини эслаб йиғлайди» деган мўъжазгина ўзбек мақолини ёзиб қўйибман («Азага борган хотин ўз дардини айтиб йиғлайди» – Р.Ш.). Бу ерда сўллар ўнглари, ўнглари эса сўлларни айблаганда ҳам худди шундай аҳвол юзага келди. Менимча, иккала тараф ҳам ноҳақ. Султон галиевчилик нима ўзи? Султон Галиевнинг ўзи ҳақида мен 1920 ва 1921 йилларда эшитган эдим. Лекин у ҳақда ҳеч қандай тасаввурга эга эмасдим ва ҳозир ҳам эга эмасман. Аммо султон галиевчилик хусусида мен билмайман. Ушбу оқим бу ерда тақдим этилган материалларда аниқ таърифланди.

Бу ўртоқ Зиновьев томонидан Бокуда ўтказилган Шарқ халқлари съездидан бошланган эди. Ўша съезддан сўнг турли хил унсурлар партиямиз қарорларидан норози бўлдилар. Ўша вақтдан бошлаб улар қарши курашишга қарор қилганлар. Ўртоқлар, уларнинг ҳаммаси аксилинқилобчилар эканлигини тасдиқлашга берилиб кетмаслик керак. Бунга анча теранроқ қараш зарур. Улар ҳеч қандай заминга эга эмасдек кўринади-ю, лекин улар қаердандир куч олишяпти. Қаердадир балонинг илдизи борки, улар ўшандан фойдаланишмоқда. Бу бало, менимча, бизнинг нўноқ сиёсатимизда. Жумладан, партиямиз Марказқўми айрим майда масалалар бўйича тегишлича иш олиб бормаяпти, бундан эса улар фойдаланишяпти, мана сабаблар. Бу хатоликларнинг илдизига ҳукуратимиз, жумладан, бизнинг Марказқўмимиз йўл қўйиб берди. Ҳозирги пайтгача Марказқўм (мен бу ҳақда съездда нутқ сўзламоқчи эдим, аммо сўз ололмадим) чекка ўлкалардаги коммунистлар орасида ғоявий-партиявий-тарбиявий ишлар олиб бориш масаласига циркулярлар йўллашдан бошқа чора кўрмаяпти.

Партиямизнинг бутун тарихидан биласиз-

ларки, бизда партиянинг икки хил аъзолари бўлади: бир хиллари – баъзан Маркс назарияси устида 20 – 30 йиллаб ишлаган, турмаларда сочи оқарган ва чор самодержавиеси таъқибларини бошдан кечирган назариётчилар, кекса коммунистлар ва ҳоказо; бошқалари – ўз иқтисодий аҳволи туфайли олдинга чиқаётган ва курашга бораётган ишчилар. Бизнинг чекка ўлкаларда бу каби икки гуруҳга мансуб коммунистлар йўқ. Эҳтимол, татарларда озроқ бордир, аммо Қирғизистонда (Қозоғистонда – муаллифлар), Бухорода йўқ. Биз қандай коммунистларга эгамиз? Уларнинг бир қисми – аҳолининг камбағал қатламларидан чиққанлар. Улар совет ҳокимияти ўзлари учун нималар қилаётганини кўриб туришибди, беихтиёр партияга киришяпти ва аста-секин пишитиб бориляпти.

Бироқ бошқача унсур ҳам бор – бу султон галиевчилик. Булар совет ҳокимияти орқали мухторият олишни, буржуача маънода ўлкани озод қилишни хоҳловчилар ва б. Бу ўринда ишнинг ўзагини ўрганиш зарур. Айрим ўлкаларда маҳаллий аҳолидан чиққан темирйўлчилар, тоғ-кон ишчилари ва бошқалар каби пролетариатнинг нозик қатламлари борки, уларни уюштириш керак бўлади. Бу йўналишда Марказқўм ҳеч нарса қилаётгани йўқ. Албатта, буни Марказқўмнинг ҳисоботи бўйича айтиш лозим эди, аммо мен ўшанда айтолмадим, ҳозир айтяпман. Марказқўм партиянинг тарбиявий ва бошқа ишларига кам эътибор қаратяпти. Мен бизда Тошкентнинг Эски шаҳарида юз берган кураш бўйича битта факт келтираман. Айтмоқчиманки, гоҳида партия аъзолари ўртасида ғоявий кураш борапти. Аммо сўллар ва ўнглари линияси бўйича эмас. Масалан, бизда, Тошкентнинг Эски шаҳарида партиянинг ярим пролетарлардан ва ишчилардан чиққан коммунистик кайфиятдаги, асосан ёш аъзолари билан партиямиз сафларида ва касба уюшмаларида ўз касби доираси билан ўралашиб қолиб, биқиқликни юзага келтираётганлар

ўртасида патриархал-феодал таъсирлардан халос этиш учун кураш борди. Бироқ ушбу мутлақо адолатли ва соғлом курашга жавобан бизга агар курашни тўхтатмасангиз, партиядан ўчириласиз деб таъкидлашмоқда. Биз бу сафар ғалаба қозона олдик, аммо мен барибир шуни айтмоқчиманки, алоҳида ходимлардан ҳеч бири келиб, кимга ва қандай таяниш зарурлигини, партиямизни қандай соғломлаштиришимиз лозимлигини ўрганмайди. Ҳамма балонинг илдизи мана шунда!

Энди зиёлилардан фойдаланиш хусусида. Айрим ўртоқлар улар ҳақида жирканиб гапиршса-да, барибир чекка ўлкаларда зиёлилар қатламларини ишга жалб этиш зарурлигини унутмаслик керак. Агар жалб этмасак, улар бизга қарши боришади. Улар инқилобий кайфиятда. Ўртоқ Троцкий Харьковдаги нутқида миллий масала потенциал кучлигини, агар биз ундан фойдаланмасак, контрреволюция фойдаланишини яхши қайд этиб ўтди. Ушбу потенциал куч инқилобий зиёлилардан иборат деган бўлар эдим. Ўртоқ Петерс буни яхши биледи. Мен ундан сўрайман: Туркистонга борганингизда у ерда аксилинқилобий ташкилот бормиди? Йўқ эди. Ўртоқ Петерс, сиз уни ташкил қилибман деб ўйламанг. Буни яхши биласиз. Аммо кейинги пайтда шундай ташкилот юзага келди. У зиёлилардан иборат. Бу ташкилотда ҳеч қандай эски реакцион руҳонийлар йўқ. Руҳонийлар бўлса ҳам, улар у ёки бу даражада прогрессив элементлардир. Шу боисдан бу масалаларни анча чуқурроқ кўриб чиқиш ҳамда фойдаланиш керак. Айтиш керакки, марказий ҳокимиятимиз бу курашга жуда эҳтиёткорлик билан аралашуви зарур. Майли, улар ўзлари курашишаверсин. Уларнинг ишини кузатиб бориш лозим. Улар орқали бошқариш учун партия ташкил этиш керак. Ҳозир бу нарса йўқ. Бу ўринда сўллик ва ўнгликнинг аҳамияти йўқ. Агар сўллик ва ўнглик курашар экан, у ҳолда партия ичида курашсин.

Мен ўз вақтида Ўрта Осиё бюроси раиси ўр-

тоқ Гусевга Бухоронинг сўл коммунистлари бўйича мурожаат қилган эдим. Мен: «Сиз сўл коммунистларнинг ҳаммасини ишдан олдингиз, аммо улар орасида яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам, айбсиз ёшлар ҳам бор. Бухоролик сўллар дастурда ёзиб қўйилган нарсаларни бевосита амалга оширишни хоҳлашади, аммо улар бу ишни қандай амалга оширишни тушунишмаяпти. Шу боисдан ҳам улар ўз ҳукумати-га қарши муҳолифатда бўлиб қолишди», – деб айтдим. Ўртоқ Гусевга: «Агар улар Бухорода сўллар бўлишса, уларни бизга беринг, Туркистон шароитида улар ўнглик бўлишади», – дедим. Уларни партиядан чиқариш эмас, балки тарбиялаш зарур. Ҳолбуки, улардан зоо кишини партиядан ўчиришди.

Яна бир чуқур илдиз отган бало шундаки, чекка ўлкаларда сиёсатимиздан хурсанд бўлаётган бирорта одамни учратмайсиз. Аммо у бу ҳақда тушунча ололмайди ва бунинг учун мурожаат ҳам қилмайди. Унинг ўзи келиб, ўртоқ Сталинга ёки ўртоқ Каменевга: «Ўртоқ, мен фалон нарсадан норозиман, нима гаплигини айтинг, тушунтиринг», – деёлмайди. У бундай дея олмайди, чунки унда гўё бу ерда уни қамаб қўйишади, отиб ташлашади деган тасаввур бўлганлиги боис қўрқади. Съездда мен анча масъул ходимни, ўз республикасида ҳукумат бошлиғи бўлган бир ўртоқни кўрдим. У миллий масала бўйича тезислар ёзарди. У: «Миллий масала бўйича таклифлар», – деб ёзибди ва: «Агар таклиф киритсам, мени сўкишмайдими?» – деб қўшимча қилибди. У ўзи ҳақми ё ноҳақми – билмайди, буни ҳисобга ҳам олмаяпти, балки мени сўкишадими, йўқми деб сўраяпти. Мана шунга ҳам эътибор қаратиш зарур.

Мен бу ўртоқларнинг ҳаммасига агар бирор нарсадан норози бўлишса, у ҳолда грузин ёки украин ўртоқларимиздан ибрат олишсин демокчиман, мана, улар буни қандай қилишади (*кулги*). Сиз буни партия деворларидан ташқарида қиласиз, аслида, партия ичида қилиш

керак, шунда сизда султон галиевчилик бўлмайди.

Султон Галиевга келсак, мен Хидиралиевнинг таклифини тўлиқ қўллаб-қувватлайман. Агар биз уни бугун қўйиб юборсак, вақти келиб Туркистонда ишлашимизга халақит берадиган бошқа бир Аҳмад Закий Валидий юзага келади.

Султонбек Хўжанов
(1894 – 1938)

Энди босмачилик хусусида. Босмачилик нимадан иборат? Босмачиликни ўртоқ Сокольников Туркистонда илк бора жуда яхши тушуниб олди. Ўшандан кейин босмачилик халқда, аҳоли орасида ўз кучини йўқотди. Эски шаҳарларда ҳокимият жорий этилиб, Эски

шаҳарнинг қизил армия томонидан қўриқланиши йўлга қўйилганда, тўғри сиёсат юритилганда бу босмачиликнинг бошига берилган ғоявий зарба бўлди. Бу босмачиликка қарши берилган катта зарба бўлди. Шундан сўнг босмачилик шайка бўлиб қолди.

Аммо кейинроқ сиёсат ўзгарди. Бизда сиёсат тез-тез ўзгаришти, буни унутмаслик керак. Ўтган йили март ойидан Ўрта Осиё бюроси раиси сифатида ўртоқ Иоффе бошчилигида босмачиликка қарши белгиланган бир метод асосида курашдик. Бу метод бўйича 4 ой кураш олиб бордик. Сўнгра янги режим жорий этилди, эскиси барбод бўлди ва ҳ.к. Масалан, ўртоқ Троцкийнинг телеграммаси, РКП Марказқўмининг циркуляр хати, кейинроқ Фарғона ва Туркистон босмачилигига қарши курашнинг янги методи йўлланди. Ўтган йили ноябрь ойида босмачилар 300 – 500 киши қолган эди. Ҳозир эса улар 2000 кишига яқин. Нега бундай? Қатъий сиёсат, қаттиққўллик йўқ, Марказқўмининг

бирор аъзоси ҳеч бўлмаса бир йил ўтириб, шу иш билан шуғуллангани йўқ. Бундай султон галиевчилик туфайли босмачилик унутиб қўйилди. Ҳукуматимиз бу бахтсиз ўлкаларга кўпроқ эътибор қаратиши, қатъий сиёсат юритиши, миллатчилик, колонизаторлик сиёсати дейишадими ёки бошқача аташадими – бундан қатъи назар, қатъий сиёсат ва партиявий иш олиб бориши керак.

Шунинг учун мен, биринчи навбатда, партиявий-тарбиявий ишларни йўлга қўйишни, иккинчидан, пролетариатнинг нозик қатламларидан партия ўзагини танлаб олишни таклиф этаман. У ерларда ишлаётганлар Москвага, Миллатлар иши халқ комиссарлигига жўнатиб юборилмасин. Улар ўз билимлари билан ишчиларни тарбиялашсин, ўзларини ўзгартиришсин. У ерларда, масалан, ярим пролетар батраklar, ҳунарманд усталар ва бошқалар бор. Мана ўшалардан партия ташкилотлари тузилганми, йўқми? Йўқ. Улар орасида ҳеч ким иш олиб бормаяпти. Ҳамма район милициясининг бошлиғи бўлишни истайди, ячейкаларда ишлашни хоҳламайди. Бу ушбу ходимларнинг айби эмас, бу партияимизнинг айби. Чунки партияимиз ўз аъзоларидан қандай фойдаланишга зарур даражада эътибор қаратолмаяпти, асосий диққатини маъмурий-совет ишларига йўналтиряпти. Султон галиевчиликнинг балоси мана шу ерда.

Кенгаш мажлисида Туркистоннинг яна бир таниқли вакили **С.Хўжанов**га ҳам сўз берилди. У қуйидагиларга тўхталиб ўтади: Мен, ўртоқлар, жуда қисқа гапираман. Ўртоқ Икромов берган баҳодан кейин мен қўшимча қиладиган нарса оз қолди. Менимча, бу ерда, кенгашда Султон Галиев иши суд муассасасидагидек Султон Галиевни қоралаш ёки оқлаш учун эмас, балки унинг фаолияти партия ичида ва партиядан ташқарида фойдалими ёки зарарлими деган маънода изоҳлаш учун қўйилмоқда. Агар шу нуқтаи назардан ёндашилса, афтидан, ўз фикрини билдирган ҳамма ўртоқлар

унга анчайин салбий муносабат билдиришади. Ўйлайманки, биз қатъий инқилобий қонунлар ва судга тааллуқлилиқ хусусидаги гап-сўзларни бир четга суриб, ушбу султон галиевчилик йўлини энг қатъий тарзда аямасдан қоралашимиз зарур. Султон Галиев ва унинг издошлари тақдирига келсак... менимча, бу тактик масала. Ўйлайманки, бу нарса бутун дунёга овоза қилишга арзийдимиз ёки уни тинчгина тугатиш мумкинми – Марказқўм ўзи ҳал этади.

Асосийси, бу йўл ҳақида гапириш керак деб ўйлайман. У ўнларданми ё сўлми – менимча, унинг ҳамма жиҳатдан сўзсиз партия жиноятчиси эканлиги аён бўлди. У жиноятчи фуқароми ёки йўқми – бу масала кейин, тергов туганидан сўнг кўриб чиқилади. Аммо муҳими – ушбу ҳаракатни ўрганиш зарурлиги ҳақидаги масалани қўйиш керак. Аввалги нотикларнинг изоҳларига кўра, бу ҳаракат мавжуд ва қатъий туришда давом этяпти. Бу нима эканлигини ўрганиш зарур. Албатта, ўрганишлар Султон Галиев хатти-ҳаракатларини тергов қилиш каби муфассал бўлиши керак. Кейин қандай хулосалар чиқариш зарурлигини кўриб чиқамиз.

Авалло, султон галиевчилик ва унга ўхшаш ҳаракатларни ўрганиш, мавжуд бўлган барча шифрларни расшифровка қилиш керак. Кейин бундай султон галиевчилик қандай заминда юзага келишини аниқлаш лозим. Бу масалага юқоридан ва ташқаридан қаралса, бу гўё зиёлилар ўйинидек кўринади. Битта зиёли ўнг бўлишни, бошқаси сўл бўлишни хоҳлади, бири Султон Галиев бўлди, бошқаси анча ақлли чиқди ва, ўйлашадими, бутун сиёсат шундан иборат. Ҳолбуки, ижтимоий ҳаёт белгилари бўлмаган жойда партиявийлик ҳам йўқ. Чунки партиялар ҳам ижтимоий заминда юзага келади. Партия ўз-ўзидан ижтимоийлик (жамоавийлик)нинг олий шаклидир. Айтиш керакки, султон галиевчиликлар асосан Шарқда, ҳар қандай ижтимоийлик ва совет ижтимоий турмуш тарзи бўлмаган заминда пайдо бўлади.

Шарқда ҳар қандай ижтимоийликнинг йўқлиги бундай ижтимоийликнинг юзага келишига сабаб бўладиган мотивлар мавжуд эмаслиги билан, бошқача айтганда, шарқий ўлкаларимизнинг колониал физиономияси билан изоҳланади. Қандай совет вивескаси ёпиштириб қўйилса ҳам, барибир мустамлака ҳанузгача мустамлакалигича қоляпти. Мана шунинг сабабини аниқлаш ва баҳолаш лозим.

Султон галиевчилик моҳиятан нима ўзи? Бу савдо капиталининг вакиллиги, эски рус капиталига рақобатчи.

Овоз. Янги давлат капиталига ҳам.

Ҳўжанов. Ҳа, янги давлат капиталига ҳам. Мухолифлар учун унинг рақобатчиси қаёқдан келаётгани ва қандай марка остида ишлаётгани фарқсиз. Татар миссионерларининг, рус миссионерларининг Шарқдаги бутун маданий фаолияти қандай изоҳланди? Бизнинг қирғизлар ушбу миссионерларни жуда яхши эшлашди. Бу икки оқим миссионерларининг кураши қандай изоҳланади? Албатта, ўғит-насиҳатлардан иборат сабаблар билан эмас, иқтисодий сабаблар билан изоҳланади. Буни инқилоб даврида маълум даражада бошқача қилишган, афишаларни ўзгартиришган, ишнинг ўзи аслича қолган. Афтидан, воситачилик капиталининг савдо қатлами совет байроғи остида ўша рақобатни давом эттиряпти. Мазкур ҳолатда у Шарқ халқлари ва капиталистик марказ ўртасида сиёсий ҳамда иқтисодий воситачи сифатида чиқяпти. Асосий касаллик, султон галиевчилик юзага келадиган асосий замин – бу ижтимоийлик (жамоавийлик)нинг йўқлиги ва давлат капитализми даврида чекка ўлкаларнинг колониал физиономияни сақлаб қолганлигидир. Назарий жиҳатдан ривожланмаган омма учун давлат капитализми ташқи кўринишидан эски замон капитализмидан сира фарқ қилмайди. Шу боисдан айрим норозилик кўринишлари пайдо бўлиши шубҳасиз ва бундан воситачи жаноблар ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга уринишади.

Бу ерда гапирилган панисломизм ҳам, аслида, савдо негизига эга бўлган капиталистик таълимотдир. Унинг асосий идеали Ғарбнинг йирик капиталлари босимсиз, эркин ва демократик ривожланадиган, ҳеч кимга қарам бўлмаган капитализмни олиб кириш учун Шарқ капиталини Ғарб капитали васийлигидан халос этишдан иборат. Шундай панисломизм ҳозир ҳам мавжуд ва бизнинг баъзи бир формулировкаларимиз (энг яхши формулировкалар) ушбу панисломистик тенденцияга бирмунча сиёсий замин яратиб беради. Албатта, биз ушбу формулировкалардан воз кечмаймиз, аммо бошқалар ҳам айнан шу қуролдан фойдаланишяпти. Буни ҳисобга олиб қўйиш керак. Ушбу ҳолатда партиянинг ниҳоят колонияларни мустамлакачиликдан халос этиш зарурлиги, чинакамига мустақил, манфаатлар уйғунлигига бўлган ҳаётий истак-хоҳишлар асосида бирлашган совет республикаларини ташкил этиш зарурлиги ҳақидаги қарорлари – бу ҳаммаси яхши нарса. Султон Галиев ҳам бу ҳақда гапирган эди. Оддий юриспруденция нуқтаи назаридан Султон Галиевни XII ва X сьездлар қарорлари мавжуд бўлгани ҳолда айблаш жуда қийин бўлур эди (Кулги).

Буларнинг ҳаммаси эски замонда йирик капиталистик васийликдан халос бўлишга интилиб келган савдо-воситачилик капитали ўша фойдали фаолиятини давом эттираётганини, эндиликда бунинг учун ислом дини обрўсидан, турк халқларининг патриархал хотираларидан (сарқитларидан), коммунистик партия сьездининг обрўли қарорларидан фойдаланишга тайёрлигини кўрсатиб турибди. Шарқнинг асосий касаллиги мана шу. Мана шу заминда ёлғиз султон галиевчилик кина эмас, бошқа бу каби кўплаб авантюралар пайдо бўлади. Чунки нимадир ўсиб чиқиши учун замин мавжуд.

Фалон одам ёмонлигини, фалон гуруҳ жуда ёмон гуруҳлигини исботлашнинг ўзи бошқа гуруҳ яхшилигини кўрсатмайди. Мен шундай

ўйлайманки, майли, яхши ўртоқлар ўзининг фазилатларини гапиришсин, аммо бошқаларни сўкишмасин. Менимча, ҳар бир давр ўз қаҳрамонларига эга.

Бу, айниқса, Россия коммунистик партияси Марказий Комитетига яхши маълум. Шунинг учун фурсат қаҳрамонлари камтар бўлишгани маъқул. Ички партиявий мослашувчанлик, партия ташқарисидаги одоблилик – буларнинг ҳаммаси жуда яхши фазилатлар, аммо гап бу ҳақда эмас.

Менимча, султон галиевларнинг пайдо бўлиши иккита негизга асосланади: биринчи негиз – ўртоқ Икромов гапирган (у мутлақо ҳақ) чекка ўлкаларда мустаҳкам партиянинг йўқлиги. Чинакам партиявийлик йўқ бўлса, партиявийликдан ўз манфаати йўлида фойдаланиш бошланади. Биз тез-тез шундай спекулянтларнинггина эмас, бошқаларнинг ҳам қурбони бўламиз (улар жуда кўп бўлиши мумкин). Шу боисдан партия ташкил этиш зарур – бу эса олдиндан қандайдир жамоатчиликни шакллантиришни талаб қилади.

Шарқ зиёлилари ўзининг давомли тарихига эга. Мен ўртоқ Сталин билан Шарқ зиёлилари олдида яна бир бор таъзим қилишга тайёрман. Аммо мен уларнинг нуқсонлари ҳақида гапирман. Бу зиёлилар воситачи зиёлилардир. Улар Шарқда мустамлакачилик режимининг қуроли бўлишган ва ҳали ҳам шу ролни ўйнашяпти. Барибир биз бу зиёлиларни идеаллаштирмаслигимиз керак. Албатта, улардан фойдаланиш лозим, саводли одамлар ҳамиша зарур, муайян назорат остида улар рус мутахассисларидан кўра зарарлироқ бўлишмайди. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам дунё зиёлиларга қараб қолди деб ҳисоблаш мумкин эмас. Жамоатчиликни топиш керак, зиёлиларни ижтимоий талаблар ва ижтимоий зарурат босими остига қўйиш зарур. Акс ҳолда, ҳозир ҳар бир зиёли ўзини дунёни тутиб тургандек ҳис этиши мумкин. У шундай тасаввур қилиши мумкин, аммо бу партия ичкарисида ҳам, партия таш-

қарисида ҳам ёмон ҳолат, оддий жамоатчилик нуқтаи назаридан эса жуда зарарли. Совет жамоатчилигини шакллантириш ва зиёлилардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш Шарқ зиёлиларининг монопол ҳолатига ҳам бирмунча зарар етказди. Шундай бўляптики, сўл унсур кетса, ўнг унсур келяпти ва мен яхши деяпти. Наҳотки ўртаҳол унсур топилмаса?! Уни излаш керак. Бунинг йўллари ҳақида ўртоқ Икромов гапириб ўтди. Шундай йўллар бор.

Ўйлайманки, таклиф этилган резолюцияни тўлиғича қабул қилиш ва султон галиевчилик сиёсий авантюра эканлигини, бунга ўхшаш ҳолатлар мавжуд ижтимоий вазият оқибати бўлиб, яқин вақтлар мобайнида муқаррарлиги, бундан буён биз уларга қарши муваффақиятли кураш олиб боришимиз ҳамда бу каби авантюраларни партия ички ҳаётидан ва унинг ташқарисидан чиқариб ташлашни мақсад қилиб қўйишимиз лозимлигини, улар ўсиб чиқадиган заминни қайта ишлаш, бунинг учун жамоатчиликни ва ижтимоий-партиявий ташкилотни шакллантириш зарурлигини янада кескинроқ кўрсатиб ўтиш шарт. Султон Галиев иши бўйича резолюцияда уни отиб ташлаш ёки оқлаш хусусида ҳеч нарса демасликни таклиф этаман.

Кенгаш мажлисида **Т.Рисқулов** қайта сўз олиб, айрим нотиқларнинг ўзининг нутқиға тааллуқли чиқишлари бўйича маълумот беради. У, жумладан, қуйидагиларни қайд этади: Аввало, сўллар ҳақидаги масала бўйича. Айримлар шундай тушунишибдики, гўё мен сўллар деб аталадиган коммунистларнинг, масъул ходимларнинг нутқлари юзасидан фикр билдирибман ва танқид қилибман. Бу билан худди ўнг коммунист мавқеига ўтибман. Ушбу масала юзасидан тўлиқ жавоб бермоқчиман ва ўз қарашимни баён этмоқчиман. Мен ўзимни сўллардан санайман. Чунки коммунистик партия сўл партия ҳисобланар экан, мен ҳам ўзимни сўл деб биламан. Бунинг учун нафақат оғзаки, шахсий баёнотимга, балки тарихий маълумот-

ларга ҳам эгаман. Масалан, менинг 1919 йилги фаолиятим хусусида. Яқинда хорижий «Дни» деган газетада бир мақола чоп этилди. Унда 1919 йилда мен Туркистон Марказий Ижроия Комитетида очарчиликдан азият чекаётган бир неча миллион ерлик аҳолини асраб қолиш учун, миллатидан қатъи назар, барча аҳолидан меҳнат нормасидан ортиқча ҳамма нарсани ва мулкларни мажбурий равишда давлат ихтиёрига олишни таклиф этганим ҳақида сўз борган. Менинг таклифим шундай эди. Бу тўғри. Бироқ рус темирўл ишчилари томонидан бошқарилган Марказий Ижроия Комитети таклифимни рад этди.

Мен ўз фаолиятимдан бунга доир мисолларни хоҳлаганча келтиришим мумкин. Бирор киши ўзини сўллардан санар экан, у нафақат у ёки бу ишга, балки ўзининг ижтимоий келиб чиқишига ҳам таянади. Мен сўлларни қандай тушунаман? Мен сўллар бўлмаслиги керак, сўлларга қарши курашиш лозим демайман. Сўллардан сўлларнинг фарқи бор. Муайян принципиал позицияда турган ва ўз қарашларини тўлиқ аниқлаб олган сўллар бор. Масалан, Шарқда ёшлар. У ерда ёшлар – энг мақбул ва энг коммунистик қатлам. Биз бу қатламдан куч олишимиз ва партия сафларини тўлдириб боришимиз керак. Ушбу ёшлар принципиал позицияда туришибди. Улар феодализм тарафига, рухонийлар тарафига, буржуазия тарафига ҳар қандай оғишларга қарши курашяпти.

Келиб чиқиши номаълум бўлган, партия сафига кириб қолган одам ўзини сўл коммунист деб атаб, мавжуд вазият билан ҳисоблашмай, сўл линияни қисташи ва автоном республикаларни тугатишни, зудлик билан коммунизм барпо этишни таклиф қилиши – бу мутлақо бошқа масала. Бу энди сўллик эмас, балки совет ҳокимиятига қарши аксилинқилоб. Бу ерда мен мана шундай сўллар ҳақида гапирдим. Туркистон воқелигида уларга доир фактлар керагича топилади.

Кеча ўнглардан бўлган сўллар бор эди. Улар

аввал ҳукуматнинг ушбу таркиби билан қарашлари мос келишини таъкидлашганди, эртасига, ҳукумат ўзгаргандан кейин эса 1920 йилдагидек бирон-бир мансабни эгаллаш илинжида сўл бўлиб қолишди. Бундай фактлар керагича топилади. Мансабга эга бўлиш учун ўзини сўл деб эълон қилган кишиларга қарши курашиш керак. Босмачиликни ташкил этишни хоҳлаётган, биздан деҳқон қатламларини – Шарқда ҳунармандларни узоқлаштиришни истаётган сўлларга қарши курашиш зарур. Партиянинг тўғри позицияларида турган, ҳақиқатан меҳнаткаш қатламларни кўзлаб иш тутадиган кишилар – бутунлай бошқа масала – уларга қарши ҳеч ким гапирмайди. Мен ўзимни шундай кишилар сафига қўшаман.

Мана сизларга шу ерда бўлиб ўтган бир факт. Йиғилиш очилишидан олдин сўллардан бири – ҳар ҳолда, у ўзини шундай атайди – ўртоқ Саид Галиев томонидан Султон Галиев тўғрисидаги биринчи масалани иккинчи ўринга ўтказиш ҳақида таклиф киритилди. Чунки Султон Галиевга хайрихоҳ бўлганлар фикрини очиқ айтишмас эмиш. Агар масала иккинчи ўринга ўтказилса, уларни чекистларча йўл билан тутиш ва кейин ҳибсга олиш мумкин экан. Ўйлайманки, бу ерда йиғилганларга, ҳозирги пайтда кўпчилиги республикаларда юқори партия ва совет органларига бошчилик қилаётганларга бундай беилтифот ва ярамас муносабатда бўлинишига йўл қўйиб бўлмайди. Бу ерда ўтирган ва қарийб ҳаммаси Марказқўмга таниқли бўлган кишилар орасидан қандайдир аскилинқилобчиларни тутишга, кейин озиқ-овқат развёрсткасидаги ўз хизматларини баҳона қилишга ва автоном республикаларнинг тугатилишига рози бўлмаганлигимни таъна қилишларига йўл қўйиб бўлмайди. Буларнинг ҳаммаси нимани кўрсатади? Бу принципиал йўлни эмас, карьеризмни кўрсатиб турибди. Улар автоном республикаларни тугатиш керак дейишади. Бироқ партия XII съездда бу ҳақда гапирмади, балки чекка ўлкалардаги меҳнат-

каш оммани кенг жалб этиш (жалб этилмаганлари бўлса) ҳақида таъкидлади. Агар ҳозир шундай таклиф билан чиқилса, бу Туркистонда аксилинқилобни ташкил қилиш ва босмачилик ҳаракати позицияларини мустаҳкамлаш дегани бўлади.

Умумий масалалар бўйича чақирилган бундай йиғилишларга татарларга доир ишларни, татарча фитналарни олиб чиқмаслик керак. Султон Галиев ишининг Шарққа, ҳақиқий Шарққа ҳеч қандай алоқаси йўқ, Ўрта Осиёга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бундай катта йиғинларда ўзининг ички ишлари билан шуғулланиш керак эмас.

Бу ерда қайд этиб ўтилдики, гўё мен сўлларга Шарқда жой йўқ, сўллар Шарққа ишлаш учун бормасликлари керак деган эмишман. Мен бундай деганим йўқ. Лекин мен Шарққа бориб олиб, у ерда вазият билан ҳисоблашмай, сўлликни қистайдиган ва бу билан аксилинқилобни юзага келтирадиган сўлларга у ерда жой йўқ дедим. Бироқ масъул ходимлар мавжуд вазиятга мувофиқ келадиган муайян принципиал позицияда туриб ўзининг коммунистик нуқтаи назарини ўтказадиган бўлса, албатта, уларга қарши ҳеч ким бирор гап айтмайди.

Ўнларга келсак, мен ўнг коммунистларни ёки ўнг оғмачиликка мансуб коммунистларни мутлақо ҳимоя қилмаганман. Ўнг оғмачи маҳаллий коммунистлар орасидан босмачилик тарафга ўтиб кетиш ҳолатлари кўп бўлган.

Жумладан, бу ерда Усмонхўжаев кўрсатиб ўтилди, аммо мен у билан ишламаганман. Афтидан, у бухоролик ходим.

Троцкий. Марказий Ижроқўм раиси.

Рисқулов. Усмонхўжаевга менинг ҳеч қандай алоқам йўқ, эҳтимол, бошқаларда бордир. Валидовни 1920 йилда кўрганман, биз Марказқўмда қўйилган масалалар бўйича кенгашганмиз. Аммо унда Валидов юксак мансаб эгаси эди, Марказқўмнинг ўзи у билан ҳисоблашарди. Валидов Бошқирдистон Республикасига раҳбарлик қиларди. Валидов илгари ким

бўлганини билмайман, Марказқўмнинг ўзи унга ишонч билан муносабат билдирганлиги сабабли пировардида Валидов билан бирон-бир воқеа юз беради деб ўйламасдик.

Нима учун Султон Галиев қилмишларини кўрсатиб ўтмаганимни сўрашяпти. Албатта, тўғри, уни қоралаш керак ва Марказий назорат комиссиясининг резолюцияси бутунлай тўғри. Лекин мен бу ҳақда кўп тўхталиб ўтмадим, чунки менсиз ҳам одамлар етарли, Марказий назорат комиссияси менсиз ҳам бу айбловни тўла ишлаб чиққан. Шу боис мажлисда ўзимни кўрсатиш учунгина Султон Галиевни сал бўлмаса отиб ташлаш зарурлигини бўрттириб кўрсатишни хоҳламайман. Марказий назорат комиссияси илгари сурган резолюция мутлақо тўғри ва бу ерда ҳеч қандай енгиллик бўлмаслиги керак.

Бироқ Султон Галиевни у билан хат ёзишиб турган ходимлар билан аралаштирмаслик ҳамда яхлит массага қўшиб юбормаслик лозим. Эҳтиёт бўлиш зарур. Эҳтимол, Султон Галиев билан қарашлари ўхшаш бўлган ходимлар топилар. Сўллар деб аталадиганларни қамаш ҳамда ўнг оғмачиликка мансубларни йўқ қилиш учун автоном республикалар ва областлар ходимлари таркибини қайта кўриб чиқиш зарурлиги ҳақида гапирган ўртоқ Скрипникка жавобан айтмоқчиманки, бу, аслида, партия XII съездининг миллий масала бўйича қарорини барбод этиш дегани бўлади.

Мен бу қарорлар мутлақо тўғрилигини ва воқеликка жавоб беришини съезддаги нутқимда айтдим ва ҳозир ҳам айтяпман. Аммо бу қарорларни ҳаётга татбиқ эта олишимиз бўйича мен пессимистик қарашга эгаман, чунки жойларда аҳвол ўта кескинлашган. Маҳаллий аппаратлар таркибига кўп ҳолларда партиянинг XII съезди қарорларига мутлақо хайрихоҳ бўлмаган кишилар бошчилик қилляпти. Агар мавжуд аҳволга сўлликни ҳам, ўзини сўлларданлигини кўз-кўз қилишни ҳам кўшсак, бу партия XII съезди қарорларини

бутунлай барбод қилиш бўлади. Бу қарорлар қуруқ гап-сўзга айланади ва ҳаммаси қоғозда қолиб кетади, амалда жойларда ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди. Шунинг учун ўйлайманки, ўз эътиқоди ҳақида гапириш ва шу эътиқодда туриш, деҳқонларга нисбатан, майда буржуазияга нисбатан, зиёлиларга нисбатан тўғри сиёсат юритиш – битта масала, автоном республикаларни тугатиш керак деб бу ерда шунчаки қичқириш ва партиянинг XII съезди қарорларига мутлақо мувофиқ келмайдиган хулосалар чиқариш – бу бошқа гап. Бу ерда сўл сифатида чиқиш қилаётган ходимларга айтмоқчиманки, сизлар ҳақингизда (Иброҳимов ва Саид Галиев ҳақида) ҳамда сизларнинг сўллингиз хусусида Шарқда ҳеч ким билмайди. Шарқда бу борада ўз одамларини ва ўз сўлларини тарбиялаш зарур.

Троцкий: Яхшиси, ўртоқлар, расмий статистикани такрорлашга камроқ эътибор берсак, чунки биз бу рақамларни маърузалар тўпламидан топиб олишимиз мумкин. Рақамларга кўп вақт кетяпти, назарий хулосалар чиқариш учун вақт қолмаяпти.

Кенгаш кун тартибига киритилган иккинчи масала муҳокамасида **Иномжон Хидиралиев** (Туркистон) ўз маърузаси билан қатнашади. Маъруза матнини тўлиқ келтирамиз:

Туркистон Республикасидаги босмачиликнинг аҳволини ва ундан келиб чиқадиган оқибатларни, асосийси, очарчиликни ёритиш менинг вазифамга киради. Босмачилик сиёсий ташкилот сифатида дастлаб Фарғона областида вужудга келган. Босмачиликнинг сиёсий жиҳатдан шаклланиши Қўқон буржуа мухториятининг ташкил топишига мувофиқ келади. Инқилобга қадар, ҳамма жойда бўлганидек, Фарғонада ҳам майда талончи тўдалар бўлган, лекин улар ҳеч қандай сиёсий характерга эга бўлмаган ва асосан текин даромад топиш мақсадларини кўзлаган. 1917 йил охирида ташкил топган Қўқон буржуа мухторияти ўзига қуролли таянч истаб декларация эълон қилган. Унда

барча қуролли унсурлар, жумладан, жиноятчилар афв этилиши ва миллий армия сафига таклиф қилиниши айтилган. Шундай қилиб, Қўқонда ушбу Қўқон мухторияти тугатилаётган вақтда, тахминан 1917 йил ноябри охиридан 1918 йил феврала бошларигача қарийб 2000 кишилиқ «миллий армия» тузилган. Мана шу жойдан сиёсий босмачилиқ келиб чиққан. Бу икки минг киши таркибида бош ролни собиқ жинойий унсурлар, талончилар ўйнашган. Улар талончиликлар ва қотилликлар учун сургун қилинган бўлиб, 1917 йили сургундан қайтиб келишгач, 10 – 12 кишилиқ тўдалар ташкил этишга улгуришган.

Шундай шахслардан бири Эргаш Қўқон мухтор ҳукумати томонидан армия етакчиси ва Қўқон шахри мудофаасининг олий бошлиғи этиб тайинланган. Сўнгра Қўқон мухтор ҳукуматининг большевикларга қарши олиб борган ҳарбий ҳаракатларига диний тус бериш, муқаддас уруш характерини бериш учун руҳонийлар уни хон қилиб кўтаришди. У икки кун жанг қилди, икки кун хон сифатида имзо қўйди. Қўқон мухторияти мағлубиятга учрагач, унинг етакчилари, буржуа зиёлилари ва руҳонийлар қочиб кетишди. Эргаш Қўқондан 20 чақирим жойда лойдан тикланган оддий қалъа ташкил қилиб, ўз атрофига юзга яқин жиноятчи унсурларни тўплаб олди, бошқалар қочиб қолишди. Босмачилиқнинг ривожланиши шундан бошланган.

Троцкий. Эргаш мусулмонми?

Хидиралиев. Ҳа, мусулмон, жинойий хатти-ҳаракатлари учун Сибирга сургун қилинган ва тўда ташкил этган собиқ талончи. 1918 йилдан Эргаш Қўқон мухтор ҳукумати берган миллий байроқ билан 1918 йил ноябригача ҳукмронлик қилди. Шу пайтгача бирон кимса унга қўл текизмади. Бу эса ҳамма жойда майда тўдалар ташкил этиш учун рағбат бўлган. Босмачилиқнинг бош сабаби, албатта, иқтисодиётдир, бироқ қўлига қурол тутган ҳар бир босмачи ўзига миллий озодлик курашчиси, ислом динининг

ҳимоячиси тусини берган. Авом омма кўз ўнгида бамисоли иқтисодиёт саҳнадан тушиб, қип-яланғоч сиёсат пайдо бўлган.

Шундай қилиб, 1918 йил июль-август ойларигача босмачилиққа қарши кураш борасида, ким томонидан бўлмасин, мутлақо ҳаракат қилинмаганлиги билан характерланди. Босмачилиқ барча уездларда ривожланипти ва яна таъкидлаб айтаманки, уларнинг бошлиқлари талончилик ва қотилликлар учун Сибирга сургун қилинган жинойий унсурлардир. 1917 йил августда ҳар бир уездда 50 – 60 кишидан иборат ўз қуролли тўдасига эга йўлбошчилар пайдо бўлди, қурол топа олган бошқа жинойий унсурлар ҳам уларга қўшилиб, оқибатда оммавий талончиликлар содир бўлмоқда.

Айтиш керакки, совет ҳокимияти Туркистонга механик тарзда кириб келганди, ҳокимият дастлаб рус зиёлиларининг қўлига ўтди ва ҳеч ким босмачилиққа қарши ҳеч қандай курашни ташкил этолмади. Совет ҳокимияти асосан арманларнинг миллий отрядларига, «Дашноқцутюн»га таянган. Шундай қилиб, босмачиларда қурол кўпайиб борганлигининг иккита сабаби бор. Биринчиси – осон ўлжага эга бўлишни истаган унсурлар ортга қайтаётган империалистик фронтнинг кекса аскарларидан қуроллар сотиб олишган. Талончиликлар бошлангандан сўнг ўзига тўқ унсурлар ҳам ўз мулкани ва фаровонлигини ҳимоя қилиш учун қурол сотиб олишга киришишган. Биз 1918 йили бир неча юз сўмга яхши ҳолатдаги учлинейник(милтик)ни 200 та патрони билан сотиб олишганининг гувоҳи бўлганмиз.

Шундай ҳолат ҳам бўлганки, совет ҳокимиятининг ҳарбий вакиллари олдида босмачилиқ ўсиб бораётган район аҳолиси келиб, 20 кишилиқ босмачилар тўдаси бир жойда маст ухлаб ётганини, уларни тутиш кераклигини айтганда комиссар бунинг учун қизил армиячиларга олдиндан 10 минг рубль тўлашни талаб қилган. Аҳоли ҳайрон бўлиб, ўз имзолари қўйилган аризани қолдириб кетишган. Комиссар эса

ушбу аризани босмачилар тўдаси етакчисининг укасига берган, натижада имзо қўйганларнинг барчаси бирма-бир чавақланиб, уйларига ўт қўйилган. Биз бундай ҳолатларнинг бир нечтасига гувоҳ бўлдик.

Сўнгра яна шундай ҳолатлар бўляптики, отрядлар бирон-бир қишлоқда уч кун илгари босмачилар бўлгани ҳақида маълумот олгач, шу қишлоққа келиб, «Бизга босмачиларни беринглар», – деб талаб қилишади. Бу вақт ичида босмачилар ўнта қишлоқ нарига бориб улгуришган бўлади. Мол-мулклар араваларга юкланиб, шаҳарга олиб кетилади, бир неча киши босмачиларга хайрихоҳликда айбланиб отиб ташланади. Отряд жўнаб кетиши билан босмачилар яна қайтиб келиб, отилган кишиларга аза очиб, худдики ўзларини мусулмонларнинг ҳимоячиси деб эълон қилишади, ўша пайтдан бошлаб европаликларни чавақлаб ташлашларини айтишади. Табиийки, аҳоли, бир тарафдан, ҳокимиятга хабар бергани учун босмачилар чавақлаётганини, бошқа тарафдан, отрядлар отаётганини кўриб туриб умуман гапирмай қўйяпти.

Кураш Фарғона шаҳарларининг рус қисмидагина кузга келиб, сентябрда босмачилар қишлоқ ва шаҳарлар ўртасига чегаралар қўйганда ташкил этиляпти. Бу паллада кураш соф миллий характер касб этмоқда.

Босмачилик кун сайин кўпайиб боряпти. 1919 йил январь-февралга келиб шаҳарларнинг фақат рус қисмида сақланиб қолган совет ҳокимияти маҳаллий аҳоли билан алоқага эга эмас. Маҳаллий ишчилар деб аталадиган тўда бундан мустасно. 1916 йили фронторти ишларига сафарбар этилган бу шахслар империалистик фронтда берилган ўша книжка туфайли ишчи бўлиб қолишган. Уларнинг 70 фоизи (мутлақо масъулият билан айтаманки) безорилар, фирибгарлардан иборат. Уларни аҳоли империалистик ҳокимият талабидан қутулиш мақсадида сотиб олиб, фронтга жўнатган. Бу унсурлар фронтларда ўлиб кетишади деб умид

қилишган. Бироқ улар ўлмасдан, ҳокимият тепасига келишди.

Мана, энди босмачилик қаерда-ю, тинч аҳоли қаерда – чегарани топиш мушкул. Босмачиликка қарши беаёв кураш бошланди. У энг шафқатсиз миллий кураш тусини оляпти. Шундай кўринишлар кузатиляптики, босмачилар турган қишлоққа ҳужум қилинганида босмачилар кетганидан кейин қишлоқ бутунлай хонавайрон бўляпти. Биринчи хонавайронлик 1918 йил ноябрида рўй берди. Туркистон Республикаси ҳарбий комиссари Осиповнинг (кейинроқ совет ҳокимиятига хиёнат қилган) ўзи раҳбарлигидаги отрядлар қарийб бир ярим минг хонадонлик аҳоли яшаётган Сузоқ қишлоғини бузиб, ёқиб юборишган. Бутун мол-мулк Осипов қуроллантирган «деҳқонлар армияси» (рус посёлкаларидаги Россиядан кўчириб келтирилган деҳқонлар назарда тутилмоқда, генерал Муханов, полковник Монстров қўмондонлигида «Крестьянская армия» ташкил этилган – Р.Ш.) томонидан олиб кетилган (бу армия оқ гвардиячилар – қулоқлар тазйиқи остида хиёнат йўлига ўтган). Бу қишлоқнинг маҳаллий аҳолисидан мингдан ортиқ киши ўлдирилгани рўйхатга олинган. Мурдалар дарё бўйларида чўзилиб ётган, уларни итлар еган.

Босмачилар эса мусулмонларни ҳимоя қилпмиз деб лоф уришяпти. Улар мутлақо айбсиз европаликларни сўйиб ташлашган. Улар бир чекка шаҳарга жойлаштирилган, сўнг ўз уйларига кетишни кўзлаётган австрияликлар, мадьярлар ва бошқа ҳарбий асирлардан 179 кишини сўйиб, мурдаларни дарёга ташлаб юборишган. Сузоқдаги жангдан олдин босмачилар бир қишлоқда ўзларининг иқтисодий ишлари билан бўлиб турган арман миллатига мансуб 13 кишини чавақлашган. Фарғонада босмачиларнинг сон-саноғи йўқ, ҳозиргача бирон киши уларнинг саноғини юритмаган ҳам.

1919 йил май-июнида маълум ўзгариш юз берди. Туркистон олий ҳокимияти биз аҳоли

билан эмас, балки босмачиларга қарши кураш олиб борамиз деган маънода курашга тузатишлар киритган. Бунда айрим амнистияларга йўл қўйилган, аҳоли томонидан кўрсатилган отрядлар қуролсизлантирилган. Шундай қилиб, 1919 – 1920 йиллардан бошлаб босмачилар бизнинг томонимизга ўтишди, лекин бу ўтиш шундан иборатки, биз уларни қуроллари билан қабул қилиб олиб, совет полки деган ном беряпмиз.

1920 йили иккитасидан ташқари барча босмачилар биз томонимизга ўтишди. Уларни нима қилишимиз керак – биз билмаймиз. Фарғонадан кўчириб юбориш керакми – хошлашмайди, ушлаб турсак, улар аҳолини талашяпти, энди улар совет ҳокимияти номидан талашяпти. Шунда биз кнопкани босиб, тўсиқ қўйишимиз керак эди; аммо тўсиқни босмачилар ҳам бизга ўтганларга қарши қўйишди. Бу вақтга келиб алдов йўли билан асирга олинган Мадамин сўйилди. Мадаминни асирга олганлар қизил армия гарнизонига унинг муҳри билан иғво хати юборишган. Бунгача гарнизон кўшинлар штаби томонидан Мадамин музокара учун бораётгани ҳақида хабардор қилинган эди. Гарнизонда хатни олишгач, жангга тайёр бўлмаган ҳолида пешвоз чиқишган ва гарнизоннинг ярми йўқ қилинган.

Босмачилик 1922 – 1923 йилларда камаю борди. 1922 йил 1 март ҳолатига кўра, расмий маълумотларга қараганда, 7000 босмачи; 1922 йил августида, ўртоқ Троцкийнинг буйруғи ва РКП (б) Марказқўми директиваси келган вақтда Фарғонанинг ўзида 2000 босмачи бўлган. Кейин ноябрда хўжалик, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ва бошқа йўналишлардаги ишлар мувофиқлаштирилгани туфайли, 1922 йил 17 ноябрдаги расмий маълумотга кўра, 800 киши қолган. Ҳозир бизда босмачилар сони яна кўпайиб, 2400 кишига етди.

Босмачилик одамлар сонига нисбатан аввалгидек ҳолатда. Босмачиларнинг аҳоли ҳисобига кўпайиш ҳолатлари йўқ, Эски босмачилик

аста-секин ўз мавқеини йўқотмоқда. Куздан баҳоргача бўлган палладаги охириги кўпайиш ҳарбий босимнинг тўхтаб қолиши ва шу каби қатор сабаблар билан изоҳланади. Босмачилик кенг аҳоли оммасидан янги кучлар келиб қўшилиши эвазига эмас, балки айниб бўлган эски босмачи унсурлар ҳисобига кўпаймоқда. Буни умумий тазйиқ сусайганда ва босмачилар аҳолини террор билан қўрқитган пайтда кутиш керак эди.

Босмачилар уюшган ва уюшмаган ҳолда талончилик қилишяпти. Уюшган ҳолатда ёзма талабнома кўринишида солиқ йиғувчилар талашяпти, солиқларни, контрибуция ва бошқаларни йиғишяпти. Биз озиқ-овқат солиғини йиғаётган пайтда улар ҳам шунинг 1/10 улушини йиғишган. Шунини қўшимча қилиш керакки, қизил армия қисмларини ҳарбий операциялар ўтказиш вақтида давлат ҳисобидан таъминлаш имконсиз. Чунки озиқ-овқатларни етказиш мумкин эмас, у ерда отличлар тоғлар, қоялар ва бошқалар бўйлаб кураш олиб боришади. Шунинг учун ҳам қизил армия қисмлари операциялар даврида аҳоли томонидан таъминланади. Биз қатор қарорлар чиқардик, ҳаммамиз бу ранжиган деҳқонларнинг харажатларини қоплаб беришга рози ҳам, тайёр ҳам эдик, бироқ, афсуски, маблағ йўқлиги бунга имкон бермаётир. Бош қўмондон Каменевнинг келиши билан бу яна тасдиқланди. Биз қизил армия қисмлари ва милицияни давлат ҳисобидан таъминлаш масаласини Москвада қатъиян қўйиш ҳақида қарор чиқардик. Агар ҳарбий операция даврида таъминотни етказиш имконияти йўқлиги боис халқдан олинандиган бўлса, бунинг учун тўлов қилиниши керак.

Овоз: Милиция қанча?

Хидиралиев. Фарғона ва Самарқандда 3500 га яқин. Бундай ҳолатда босмачилар кўпайиб, 10 минггача етиши мумкин. Агар юз бермаган бўлса, бу фақат босмачилар амалда аҳоли кўз ўнгида ўзининг ҳар қандай сиёсий обрўсини йўқотганлиги учундир. Улар аҳолини ниҳоятда

бездиришди. Ҳамма жойда аҳоли жангга тайёр ва кўнгилли милиция тимсолида кураш олиб бормоқда. Асосийси, босмачилар совет давлати амалга ошираётган иқтисодий тадбирлар туфайли камайиб бормоқда. Масалан, ўтган йили кузда биз босмачилар ичида энг жангга қодирларидан бўлган, ўзининг тери заводига эга бўлиб, ўз йигитларига мундир кийдирган Раҳмонқулнинг тўдаси билан шуғулланилган районда далаларга уруғ экиб, оч аҳолини боқиб, уларни қўллаб-қувватлаганимиздан сўнг ўша аҳоли ва йигитлар анчайин кучли қўрбо-

бахорда ҳам Фарғонага етказилди. Ҳозир биз бу ерга бош қўмондон қўллаб-қувватлаган ҳамда ҳозирда мавжуд босмачилик ва очарчиликни тугатиш бўйича аниқ таклифлар билан келдик.

Мен аввалги ва ҳозирги даврга доир бир қанча рақамларни келтирмоқчиман. Масалан, 1917 йили экин майдони 886 минг десятинага тенг бўлган, 1922 йилда эса атиги 257 минг десятинани ташкил қилган (буларнинг ҳаммаси суғориладиган ерлардаги ҳақиқатда экин экилган майдонлардир). Ўртоқ Любимов бошини силкитяпти, аммо мен мавжуд рақамлар ва

IV кенгашдан сўнг Файзулла Хўжаев 1923 йил июлида СССР Марказий Ижроия Комитети 1-чақириқ III сессиясида ҳам иштирок этган (ўртада Файзулла Хўжаев)

шини асир тушишга мажбур қилишди, кейин биз уни отиб ташладик.

Шундай қилиб, биз кўраётган сиёсий чора-тадбирлар босмачиликни тугатишда жуда муҳим роль ўйнапти. Аммо бу йўналишда жуда кўп иш қилиш талаб этилмоқда. Биз жуда оз иш қиляпмиз, лекин шунини бўлса ҳам қиляпмиз. Экиш учун уруғлар кузда, кейинроқ

қишлоқ ҳамда посёлкаларга ташрифим натижаси асосида гапиряпман. Бизнинг бюрократик область ер-сув бўлимимизнинг агрономия бўлинмаси 730 минг десятина ерга экин экилишини тахмин қилгани ҳолда, аслида, 1920 йилда 430 минг десятина ерга экин экилган бўлса, бу бизнинг ишёқмаслигимиздан иборат ҳисобот бўлади, бошқа ҳеч нарса эмас.

Любимов. Мен ўлка тўғрисида гапиряпман.

Хидиралиев. Мен эса Фарғонадаги аҳвол тўғрисида маъруза қиляпман. Бизни босмачиликни тугатишнинг омилларини иқтисодиётдан излашга мажбур қилишганида қишлоқларга бориб, ҳақиқий иқтисодий аҳволни аниқлашимиз керак бўлди. Ўшанда 730 минг десятинадан иборат бўлган экиш режаси 80 фоизга бажарилганини эълон қилган область ер-сув бўлимимизнинг таклифи ишёқмаслик ҳақидаги ҳисобот эканлигини алам билан қайд этишимизга тўғри келди.

Сўнгра пахтачиликдаги пасайиш тўғрисида. 1916 йили Фарғонада 348 минг десятина ерда пахта етиштирилган, 1922 йилда 17 минг десятина ерга чигит экилган. Ҳосилдорлик 1916 йилда 95 пуд, 1922 йилда 25 пуд, 1921 йилда эса ҳатто 1 десятинадан 15 пудни ташкил этган. Энди пахта нархи билан буғдой нархи нисбати аввал қандай бўлган ва ҳозирда қандай? 1913 йил пахта – 4,7; буғдой – 1,5; демак, бу ерда нисбат деярли 3 га 1. Бир пуд пахта уч пуд буғдойга тенг. 1921 йили бир пуд пахта 391, буғдой эса 600 – 800 сўмгача бўлган. Бу ерда нисбат аксинча: бир пуд буғдой икки пуд пахтага тенг.

Энди чорвачилик ҳақида: 1917 йилда Фарғонада жами ҳайвонлар 1 500 000, 1920 йилда 750 000 бош, яъни ярми, қолаверса, ишчи ҳайвонлар бош сони кескин камайиб кетган. Менда ҳозир бу ерда эълон қилишнинг имкони бўлмаган рақамлар бор. Лекин, аслида, шундай бўлдики, илгари ҳар бир хўжаликка ярим бошдан ишчи ҳайвон тўғри келган. Бу ўринда, албатта, бойларнинг ерларига бойларнинг инвентари билан хизмат кўрсатадиган энг камбағал хўжаликлар, ерсиз хўжаликлар ва бошқалар назарда тутиляпти. Эндиликда бу миқдор тахминан 15 – 20 баравар камайиб кетди.

Энди очарчилик тўғрисида. Биз, хўжаликнинг умумий яхшиланишига қарамасдан, ўтган йилдан бошлаб 400 мингга яқин очларни рўйхатга олдик. Бу ҳолат иқтисодиётнинг тубдан хонавайрон бўлгани билан изоҳланади ва

у қуйидагича тавсифланади: Ўтган йили жойларда текшириш ўтказганимизда Фарғонада қишлоқ хўжалигининг тахминий балансини сарҳисоб қилиб, катта танқислик мавжудлигини аниқладик. Ҳалладаги танқисликни 10 миллион пуд миқдориди белгиладик. Кейин Тошкентда маблағ етишмаслиги босими остида бу кўрсаткич бузилиб, бузилиб, икки миллиони давлат тартибида, тўрт миллиони эса товар олиб кириш учун белгиланган тарифни пасайтиришимиз туфайли олиб кирилишини ҳисобга олиб жами 6 миллионга етказилди. Бироқ, аслида, НЭПнинг ёрдамида Фарғонага давлат тартибида бир неча миллион уруғ кўринишида ҳамда куз ва баҳор учун қарийб 600 – 700 минг пуд дон очларга ёрдам тариқасида олиб кирилган.

Шундай қилиб, иқтисодиётнинг бу танқислиги бизга очлар сонини камайтириш имконини бермайди. Умуман олганда, иқтисодиёт 1921 йилга қараганда бирмунча яхшиланиб боряпти, лекин оч очлигича қолмоқда. Биз бош қўмондон (С.С.Каменев) иштирокидаги йиғилишда бир қатор қарорларни қабул қилдик. Биринчидан, биз милицияни, албатта, давлат таъминотига ўтказиш керак деб қарор қилдик (мен қизил армия ҳақида гапириб ўтдим). Кейин очларнинг камида ярми федерация ҳисобига ўтказилиши керак, чунки биз, аслида, 400 минг очдан 8 мингини давлат маблағлари ҳисобидан таъминлаяпмиз, қолганлари эса ўлиб кетяпти.

Бундан ташқари, пахтачилик пасайиб кетган Фарғонада шолчилик кенгайяпти, бу эса безгакка сабаб бўлиб, ундан аҳоли ибтидоий усулда даволанмоқда. Масалан, безгак тажовуз қилганда сиз кўпроқ ёғ истеъмол қилишингиз керак, агар сизда ёғ ва дори бўлмаса, унда ҳеч нарса билан даволана олмайсиз, безгакдан халос бўлолмайсиз. Ўтган йили ёзда шаҳарларда безгакдан ўлганлар сони кунига 100 – 150 кишини ташкил қилган, қишлоқда ҳеч ким бунинг ҳисобини юритолмаган.

Шундай қилиб, биз турли солиқлар ва бошқалардан ташқари аҳолидан олинадиган ҳамма нарсаларнинг ҳақини тўлаш ҳақида қарор қилдик. Маблағлар керак, маблағ йўқ. Қизил армия ва қизил милиция ўртасида ташвиқот ишлари, албатта, жуда ёмон ташкиллаштирилган. ГПУ органлари бутунлай заиф деб тан олинди, чунки у ерда ходимлар йўқ, агентура иши учун пул йўқ.

Сталин. Миллий қисмлар ташкил қилиш имконияти-чи?

Хидиралиев. Миллий қисмлар ташкил қилиш имконияти бўйича менинг бутун бошли маърузам бор.

Ўтган йилги солиқлар бўйича имтиёзлар туфайли Фарғонада қишлоқ хўжалигида бирмунча силжишлар юз берди. Биз озиқ-овқат солиғининг 50 фоизини олиб ташладик ва баъзи давлат солиқларини бутунлай бекор қилдик. Бу йилдан Фарғонадан солиқларнинг жами 50 фоизини олиб ташлашни талаб қиламиз. Эндиликда ҳолат шундайки, молия бўлими агентлари бозорда пайдо бўлиши билан бутун бозор қочиб кетади ва талон-торож қилинади, чунки патентлар қиммат, малака эса нотўғри, шунинг учун шаҳарларда бу борада саросима мавжуд. Бошқа томондан, деҳқон 1 пудни бозорга олиб келиб, бўш қоп билан қайтыпти, чунки у ўша пуд молини солиққа, коммуналчиларга ва терисини шилиб оладиган турли-туман воситачиларга беради.

Шундай қилиб, умуман, аниқ таклифлар қуйидагилар: ҳарбий босим, сиёсий ишни кўтариш, очларга ёрдам ва ссуда бериш, хўжаликни кўтариш учун деҳқон хўжалигига кўмаклашиш.

Менда босмачилик бўйича кўплаб характерли ҳужжатлар бор, улар билан ўртоқ Троцкийни таништиришга уриниб кўраман.

Файзулла Хўжаев (Бухоро). Ўртоқлар, Бухородаги аҳвол Туркистондаги бу ерда ўртоқлар тасвирлаган ҳолатдан бирмунча фарқ қилади. Бу тафовут инқилобгача, охириги кунлар-

гача Россия империяси қарамлигида бўлгани ҳолида Бухоро ўзининг ички мустақиллигини сақлаб қолганлиги натижасидир. Бухоронинг Туркистондан бошқа фарқи шундан иборатки, унда ўзбеклар, тожиклар ва туркманлардан ташқари бошқа барча элатлар: руслар, арманлар ҳамда шу кабилар жуда оз миқдорни ташкил қилади. Мазкур икки ҳолат Бухоронинг Туркистон ва Россиянинг бошқа областлари сингари мустамлакага айлантирилишига имкон бермаган. Шу боисдан ҳозирги вақтда аҳоли ўз олдида фақат совет ҳокимиятини ўз ҳокимияти, маҳаллий ҳокимият сифатида кўриб турибди.

Тахминий маълумотларга кўра, Бухорода аҳолининг умумий сони – ҳанузгача Бухорода статистика бўлмаган ва йўқ – қарийб 3 миллион. Баъзилар ҳатто 3,5 миллион дейишади, лекин бу ҳали текширилмаган, чунки статистика эндигина йўлга қўйилипти. Ушбу 3,5 миллиондан ўзбеклар ҳиссасига 1778 минг, қорақирғизлар (қирғизлар – Р.Ш.) ҳиссасига 8 минг, хазарлар ҳиссасига 44 минг, форслар ҳиссасига 36 минг, ҳинд-авандлар ҳиссасига 19,5 минг, яҳудийлар ҳиссасига 18 минг, туркманлар ҳиссасига 217 минг, қирғизлар ҳиссасига 260 минг, тожиклар ҳиссасига 390 минг, Европа миллатлари ҳиссасига 32,5 минг киши тўғри келади.

Ижтимоий таркиби бўйича аҳоли қуйидагича бўлинади: деҳқонлар – 2 126 767 киши; ишчи ва хизматчилар – қарийб 3 фоиз; савдогарлар ва ҳунармандлар – биргаликда қарийб 19 фоиз ва муллалар – 3 фоиз. Ишчилар, ҳунармандлар ва муллалар сони бир хил. Шундай қилиб, совет ташкилотларига қарасак, Халқ Комиссарлари Советида ҳам, Бухоро Марказий Ижроия Комитетида ҳам ва бошқа ташкилотларда ҳам барча масъул лавозимларни нуқул бухороликларнинг ўзлари эгаллаб турибди. Уларни миллати бўйича қуйидагича тақсимлаш мумкин: Бухоро Марказий Ижроия Комитети (МИК)да жами 85 аъзо бўлиб, улардан ўзбеклар 67 фоиз,

майда миллатлар – хазар ва қорақирғизлар 1,7 фоиз, яҳудий аҳолисидан 1,82 фоиз, турклардан 5,95 фоиз, қирғизлардан 7,65 фоиз ва тожиклардан 11,90 фоиз. Бундан ташқари, ўтган 1922 йилда, советларнинг II съезди бўлаётган вақтда туркманлар билан ўзаро муносабатларга доир масала муҳокама қилинди. Чунки туркманларнинг айрим қисми мустақил яшашга интилаётган эди. Туркманлар ҳукуматда ўз вакиллари етарли даражада эмаслигини, улар районлар ҳокимиятида йўқлигини ҳис этишган. Шунинг учун Бухоро коммунистик партияси МК ушбу масалани бирмунча муҳокама қилгандан сўнг (ёқлаган ўртоқлар ҳам, қарши чиққанлар ҳам бўлди) Бухоро МИК ҳузурида туркман бўлимини ташкил этишга қарор қилди. Шу бўлим туфайли ҳозир туркманлар Бухоро МИКда вакилликка эга бўлиб, у туркманларга доир ишлар билан шуғулланыпти. Туркманлар аҳолининг асосий кўпчилигини ташкил этадиган жойларда, Чоржўй ва Керкин районларида – бу районлар чегарадош эмас – маҳаллий ҳокимият нуқул туркманларда иборат. Ўзбеклар ҳам яшайдиган жойларда улар мутаносиб тарзда тақдим этилган. Бу туркманларда туркманларнинг саводхонлиги жуда паст, ўзбекларникидан ҳам паст (ўзбекларда 3 фоиз, уларда эса 1 фоиз) бўлганлиги боис уларга айрим техник ходимлар Бухородан ёрдамга юборилмоқда.

Сталин. Бухоро МИК президиумида деҳқонлар неча фоиз?

Файзулла Хўжаев. Деҳқонлар ёки крестьянлар 66 фоиз, қолгани ҳунармандлар, совет хизматчилари ва аҳолининг зиёли қисми.

Овоз. Муллалар борми?

Файзулла Хўжаев. Бухоро МИКда битта мулла бор. Биз келишувга кўра битта муллани ва битта савдогарни ўтказдик. Бухоро МИКда бошқа мулла йўқ. Президиум 11 кишидан иборат бўлиб, унинг таркибига ишчилардан бир киши, деҳқонлардан икки киши, миллатлар вакилларида уч киши, қолганлари кели-

шув бўйича киритилган. Кейин нозирларнинг ўринбосарлари бор: деҳқонлардан ва миллатлар вакилларида.

Бухоро коммунистик партиясида жами аъзолар сони 1600 киши. Учинчи тозаловдан сўнг атиги минг киши қолди. Улардан 340 киши европаликлар, 200 киши туркман, муайян миқдори ўзбеклар ва тожиклар. Партияга номзодлар – 400 киши. Ижтимоий таркибига кўра 320 киши европаликлардан, уларнинг ҳаммаси ишчилар, ҳунармандлар ва ишчилар – 35, хизматчилар – 20, деҳқонлар – 45. Руслар қисми ишчиларнинг 80 фоизини берган, лекин амалда бутун ташкилот бўйича ишчилардан кўра деҳқонлар ва хизматчилар кўпроқ.

Касаба уюшмалари. Бухоро савдо соҳаси анча ривожланган шаҳар бўлиб, унда ишчи ташкилотлар кўп. Касаба уюшмалари аъзолари – 6312 киши, шундан аравакашлар – 891, совет ходимлари – 550, озиқ-овқатчилар – 1355, қурилиш ишчилари – 780, маориф ходимлари – қарийб 400 киши. Ҳамма районлар бўйича касаба уюшмалари аъзолари сони 12 119 киши, биргина Янги Бухорода 1210 киши, бошқа қисмларда 300 – 400 кишидир.

Матбуот бўйича қайд этаманки, ҳанузгача Бухорода минг нусхалик ададда турк тилида чиқадиган битта газета бўлиб, рус тилидаги адади 500 – 600 нусхадан иборат эди. Кейинги пайтда биз Россиядан типография, қоғоз сотиб олдик, ишчилар олдик, энди иккита журнал – иккаласи ҳам ўзбек тилида – чоп этиляпти. Ҳар иккала журнал ҳам мусулмон тилида чиқяпти, уларнинг биттаси касаба уюшмаларининг органи, бошқаси маориф органи; газета Бухоро Марказий Ижроия Комитети органи ҳисобланади. Брошюралар умуман кам нашр қилинган, советлар съездининг, партия съездининг икки-уч қарори, коммунистик партия дастури бундан мустасно. Шунингдек, яқинда Москвада учта брошюра чор эттирилди, иккитаси қишлоқ хўжалигига оид, биттаси динга қарши мавзуда. Ҳозиргача биз уни чоп эттиришдан

хавотирланиб тургандик; энди, эҳтимол, у Туркистонда тарқалиб кетар.

Овоз. Саводдилар неча фоиз?

Файзулла Хўжаев. Мен 3 фоиз деб айтдим, уларнинг ярми муллалар ҳиссасига тўғри келади.

Овоз. Муллаларнинг ҳаммаси ҳам саводли эмасми?

Файзулла Хўжаев. Йўқ, муллалар саводли, улар 10 – 12 йиллаб ўқишади.

Овоз. Сиз муллалар 3 фоиз деб айтдингиз, демак, уларнинг ҳаммаси ҳам саводли эмас экан-да?

Файзулла Хўжаев. Бизда статистика йўқ, мен бир фоизга адашаётган бўлишим мумкин.

Оржоникидзе. Статистика бўлмагандан кейин, албатта, адашиш мумкин.

Овоз. Биз, руслар, статистикага эгамиз, шунга қарамай, янглишамиз.

Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилоби бошланишида, 1920 йил сентябридан бизнинг олдимизга ер масаласи кўйилди, ўша даврда бу масалага катта аҳамият беришганди. Албатта, Бухорода аграр инқилобни амалга ошириш ҳақида, помешчиклардан ерларни тортиб олиб, деҳқонларга бериш ҳақида талаблар бўлди. Ўшанда бизда Россиядаги маънода, ҳатто айтилик, Еттисувдаги маънода помешчиклар йўқлигини, шу боисдан Бухорода ер масаласи ўзгача услубда ҳал этилиши кераклигини кўрсатдик. Гап шундаки, Бухоро шаҳридан ташқари бутун республикада сиз аҳолиси 20 – 25 минг кишидан кўп бўлган бирорта шаҳарни топа олмайсиз. Қаршини олиб кўринг, у энг катта шаҳар ҳисобланади, аҳолиси 12 – 20 минг киши. Шу боисдан шаҳар доим ер билан боғлиқ бўлган. Мен шаҳар аҳолиси ҳақида гапиряпман, бошқа томондан, Бухорода энг қадим замонлардан ерлар давлатга ва давлат йўлбошчиси – амирга тегишли бўлган. Бухорода ер муносабатлари унинг қишлоқ аҳолиси ва ислом феодализи ўртасидаги муносабатларнинг ҳал этилиши натижасида қарор топ-

ган муносабатлар сифатида ажралиб турган. Ушбу ислом феодализи қадим замонлардан бизнинг инқилобгача сақланиб келди. Шунинг учун ҳамма ерлар 4 тоифага бўлинган. Биринчи тоифа энг йириги бўлиб, амлок деб аталган давлат ерлари, бошқа қисми – султон амлоклари деб аталган подшо ёки амир ерлари. Улар фоиз ҳисобида жами ишлов бериладиган ерларнинг қарийб 60 фоизини ташкил қилган. Бундан ташқари, 15 – 20 фоиз ерлар мусулмон масжидлари ихтиёрида бўлиб, улар вақф ерлари деб юритилган. Фақат 20 фоиз ерлар хусусий шахслар қўлида бўлиб, бу ерлар Чоржўй, Бухоро, Қарши шаҳарлари, яъни Ғарбий Бухоро ҳиссасига тўғри келган.

Бу ерда ерларнинг катта қисми сунъий усул билан, ариқлар ёрдамида суғорилган, қолган ерларнинг 50 фоизи боғора ерлар деб аталган. Инқилобдан бошлаб, амир тахтдан ағдарилгандан сўнг бу ерлар ундан тортиб олиниб, ўша пайтда мавжуд бўлган инқилобий комитет томонидан декрет билан давлат ерлари деб эълон қилинган, ҳар қандай деҳқон бирон-бир ер участкасига ишлов бериб, уни ўзига бириктириб олиши мумкин бўлган.

Бошқа тарафдан, инқилобгача ердан олинган даромаднинг ярми амирнинг чўнтагига тушган; у ағдарилгандан кейин ушбу солиқлар тугатилди ва 1921 йилгача бизда ҳеч қандай солиқлар йўқ эди. Энди бевосита озиқ-овқат солиғи ва сув солиғи жорий қилинди. Вақф ерларига доир масала ҳам ҳал этилди. Вақф ерлари тортиб олинди. Улардан келадиган даромадлар махсус давлат муассасасига туширилиб, улар турли мақсадларга йўналтирилди. Чунки вақф ерларидан келадиган даромадлар илгари ҳам ижтимоий ва коммунал эҳтиёжлар учун сарфланган. Агар Бухоро совет ҳукумати адашмаганида, айнан жами ерларнинг 5 фоизини ташкил этадиган бевосита масжид (черков) ерларини тортиб олмаганида, вақф ерлари масаласи тартибга солинган бўлур эди. Шундан сўнг муллалар даромад келтирадиган ерлари-

дан маҳрум бўлишди, аҳоли эса масжидларсиз ва мулталарсиз қолишди. Бу аҳолига шунчалик салбий таъсир кўрсатдики, босмачилар ҳаракати даврида, анварчилик ҳаракати даврида, Туркистонда бўлгани каби, Бухорода ҳам вақф ерларини қайтариб беришга мажбур бўлдик.

Овоз. Тўлиқми ёки йўқ?

Файзулла Хўжаев. Ҳа, тўлиғича тикладик (қайтардик). Аммо энди биз вақф ерларини бир нечта тоифаларга бўлиб, масжидларга алоқаси бўлмаган тоифаларини давлат даромадига айлантириш масаласини қўйдик. Бу масала ҳали ҳал бўлгани йўқ, афтидан, уни Ўрта Осиёдаги бошқа республикалар билан биргаликда ҳал этишга тўғри келади, чунки бу масала ҳамма учун умумий.

Бизда судга доир ишлар Туркистондагидан бирмунча бошқачароқ эди. Бизда ҳеч қачон ҳеч қандай фуқаролик қонунлари бўлмаган. Бизда ҳар қандай можароларни, ҳар қандай ишни ҳал этишда шариат, Муҳаммад қонуни қонун бўлиб хизмат қилган. Ишлар шу шариат бўйича ҳал қилинган. Замонавий асосларга таянган қонунлар, фуқаролик судлари совет ҳокимияти томонидан жорий этилмоқда. Инқилоб бошида ушбу қозилик суди, шариат судлари тугатилди, лекин босмачилар ҳужуми туфайли ўтган йили улар тикланди, совет судлари эса айрим жойларда бутунлай йўқ қилинди, улар фақат республиканинг руслар яшайдиган қисмида ва марказий жойларда қолган. Жорий йил бошида совет судлари йирик пунктларда қайта тиклана бошлади. Ҳамма пунктларда улар борлигини билмайман-у, лекин айрим жойларда улар қайта тикланди. Бизнинг Бухорода судлар масаласини бу икки типдаги судларни таққослаб, тизимли кураш йўли билан ҳал этишга тўғри келади. Бунинг устига, шуни қўшимча қилиш жоизки, никоҳ масалалари, мусулмон аҳоли нуқтаи назаридан соф диний масалалар, шубҳасиз, ҳозиргача бўлган ҳолатда қолади, чунки ҳозир бирон-бир ўзгариш қилиш имконсиз бўлиб турибди.

Энди қишлоқ хўжалигига доир бир неча оғиз сўз. Бухорода қишлоқ хўжалиги ҳанузгача ибтидоий аҳволда турибди. Ҳеч қандай янгилик бўлган эмас. Босмачилик туфайли қишлоқ хўжалиги анча зарар кўрди. Бир қатор тармоқлар, масалан, пахтачилик зиён кўрди. Фақат кейинги пайтда деҳқонларни давлат кредити билан таъминлаш учун, вайрон бўлган хўжаликни қисман тиклаш учун ҳукумат томонидан чоралар кўрилди. Айниқса, бу Шарқий ва Ғарбий Бухоро ўртасидаги минтақага тааллуқли. Ишчи ҳайвонлар билан, шунингдек, янги ишлаб чиқариш қуроллари билан ёрдам кўрсатиш кўзда тутилмоқда. 1922 йил ўрталарида ушбу кредит учун олтин ҳисобида 300 минг рубль ажратилди. У пайтларда ҳеч қандай кредит ташкилотлари йўқ эди, фақат Давлат банки ўз фаолиятини бошлаганди. Уч йил муддатга берилган ушбу кредит фоизсиз бўлиши, деҳқонлар уч йилдан кейин уни натура ҳолида қайтаришлари керак эди. Кейин Бухорога 5000 бош ишчи ҳайвон келтирилиб, шундай асосларда тарқатилиши, деҳқон уни шу йил олиб, кейинги икки йилда пулини бўлиб-бўлиб тўлаши кўзда тутилганди. 5 минг бош ҳайвоннинг ҳаммаси бўлмаса-да, лекин анча катта қисмини олиб келиб, деҳқонларга тарқатишга муваффақ бўлинди. Сўнгра бу йил Ўрта Осиёдаги бошқа республикалар билан келишиб, қишлоқ хўжалиги кредити ташкил қилинди. Унда Бухоро олтин ҳисобида 500 – 700 минг рубль билан қатнашяпти. Ушбу кредит тўлиғича Бухоро деҳқонлари орасида тарқатилиши керак эди. Кейин ҳозир артеллар барпо этиш ҳамда шунинг замирида айрим деҳқон қисмларини ташкил қилиш, шундай тарзда ерга ишлов беришнинг янги усулларига бирмунча кўнигиши учун аҳолига имкон бериш мақсадида Москвада ва Россиянинг бошқа қисмларида 200 та ўроқчи машина ва 20 тагача янчиш машинаси харид қилинди.

Саноатга тўхталадиган бўлсак, албатта, у бизда мавжуд эмас. Бир нечта пахта тозалаш

заводлари бор, ишчилар жуда оз, уларнинг кўпчилиги бошқа жойдан келганлардир, маҳаллий ишчилар эмас. Иккита ёғ заводи ва тегиримон бор. Ўтган йили бизга тўртта фабрика берилди, улардан иккитаси Бухорога жойлаштирилди, биттаси ёзув қоғози ишлаб чиқарадиган, иккинчиси тери-кўнчилик фабрикаларидир. Ушбу фабрикаларни жойлаштириш икки ой аввал бошланган, энди бизда кредит етишмаётганлиги сабабли бу иш қисман тўхтатилди. Чунки айна пайтда пул белгиларини унификациялаш (бирхиллаштириш) ўтказилаётганлиги сабабли ҳозир бу қурилишларга кредит ажратиш мумкин эмас. Бошқа фабрика ҳозир Москвада ишлаб турибди, Бухоро пахтасини қайта ишляпти, шу жойдан Бухорога матолар, чит, йигирилган иплар ва бошқалар юбориляпти, у ерда 2 мингга яқин киши ишляпти. Бу фабрика Бухорога кўчириб ўтказилиши мумкин эмас, чунки бино ҳам, тегишли миқдордаги ишчилар ҳам ва кредитлар ҳам йўқ – ўйлаймизки, бу ишни яқин 2 – 3 йил ичида амалга ошириш мумкин бўлади. Шундай қилиб, мазкур икки фабрика Бухорода саноатга асос солади. Бу йил Эски Бухоро шаҳри бўйлаб электр тортдик. Кўчалар бўйлаб симёғочлар ўрнатилди, ҳамма нарса жойлаштирилган ва ўн кунлардан кейин шаҳар ёритилади.

Овоз. Электр ёниб турибдими?

Файзулла Хўжаев. Бу Бухоро учун улкан иш, аҳоли ҳеч қачон электрни билмаган, ҳозир эса шаҳар ёритилди ва яқин жойлашган айрим заводлар шу энергияда ишлайдиган бўлади.

Вайрон бўлган шаҳарларни тиклаш борасида катта ишлар бошланди. Шарқий Бухоро бўйича ҳамда Шарқий ва Ғарбий Бухоронинг ўрта минтақаси бўйича бундай вайрон бўлган шаҳарлар сони саккизтага боради. Биринчи навбатда Бухоро шаҳрини тикляпмиз, 300 ўринли университет интернати билан 1500 томошабинга мўлжалланган театр қуриляпти, тегишли бозорлар ва бошқалар тикланмоқда. Бу йил тегишли ташвиқот ҳамда муллалар-

нинг тегишли дуоси билан шаҳар марказидаги у пайдо бўлган вақтлардан буён мавжуд бўлган йирик қабристонни буздик. Аввалбошда бу иш ёмон дейишганди, қабристон ўрнида яхшигина кўча пайдо бўлганини кўришгандан кейин теварақдаги туманларнинг аҳолиси ҳам улар яшайдиган ҳудуддаги мазорларни ҳам бузиб, шундай кўчалар ўтказиб беришни сўрашди. Шундай қилиб, тиклаш ишлари бошланди. Бундан уч ойча илгари Қарши ва бошқа шаҳарларга ишлар режасини ишлаб чиқиш учун одамлар юборилди, бунинг учун тегишли ас-сигновка ўтказилди.

Соғлиқни сақлаш соҳасида катта ишлар амалга оширилди. Инқилобга қадар 3 миллион аҳолига иккита доктор ва битта дорихона бор эди. Ҳозирги вақтда барча асосий шаҳарларда унча катта бўлмаган шифохоналар, йирик пунктларда фельдшерлик пунктлари мавжуд. Бунинг устига, аҳолининг бир қисми дориларни текин оляпти, тўловга қурби етадиган бошқа қисми тегишли равишда ташкил қилинган дорихоналардан харид қилмоқда.

Аммо безгак – бу халқимиз бошига тушган бало. Мана шу безгак туфайли кўпчилик Бухорога боришдан бош тортади. Бу безгакка қарши биз катта кураш олиб боряпмиз. Германиядан 150 пуд хина сотиб олиб, уни Москва орқали Бухорога жўнатдик. Қарийб бешта безгакка қарши станция Москвадаги станция-

Григорий Бройдо – Шарқ халқлари коммунистик университети ректори, миллатлар иши халқ комиссари ўринбосари

лар услубида жиҳозланди. Доктор Исаев бошчилигидаги рус врачлари гуруҳи жойга бориб, ботқоқликларни қуриштириш, аҳолини даволаш билан шуғулланмоқда. Шундай қилиб, катта аҳамиятга молик бу иш ҳозир бошланган.

Яна бир неча оғиз гап босмачилик тўғрисида. Бугун ўртоқ Хидиралиев Фарғонадаги босмачиликнинг аҳволини ва унинг пайдо бўлиши сабабларини қисман тасвирлаб берди. Менимча, босмачилик қачондир Қўқон мухтор ҳукумати тузилгани учунгина эмас, балки жаҳон уруши энди бошланган вақтда Туркистон, Бухоро ва Хоразмда иқтисодий аҳвол ёмонлаша бошлаганилиги сабабли ҳам юзага келди. Чунки бу уч мамлакат барча ҳаётий ишларда Россия билан боғланмаган эди. Февраль ва Октябрь инқилоблари туфайли улар кўп нарсани бой беришди. Чунки йўллар беркилганди, ҳеч қандай алоқа йўқ эди. Дехқонлар ихтиёрида бўлган бир пуд пахта 10 рубль ўрнига 80 тийингача борди, шунинг учун аҳолининг жуда катта қисми мутлақо ишсиз қолди. Сўнгра Туркистон пахта етиштиришга мослаштирилган эди, ғалла экишга эса аҳоли бирданига ўтгани йўқ, чунки ғаллани Шимолий Кавказдан кутарди – очарчилик юзага келди. Ушбу очарчиликдан юз минглаб аҳоли, айниқса, қирғизлар орасида қирилиб кетди. Бошқа тарафдан, инқилобдан сўнг, Туркистон Россиядан узилиб қолган ва ўз ҳолига ташлаб қўйилган вақтда Туркистон таркибида бир-бирига душман бўлган, бир неча марта ўзаро жанглар қилган ўз амирлари, ўз қўшинлари бўлган Бухоро, Хоразм мавжуд бўлган пайтда Афғонистон ҳамда англияликлар Бухорога ва Бухоро орқали бошқаларга таъсир кўрсатмай қолмади. Англияликлар Бухорода инқилоб бошланган вақтда пайдо бўлишди ва уларнинг таъсири жуда катта кўлам касб этган босмачиликнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди. Шунинг учун Бухородаги, Фарғона ва бошқа жойлардаги босмачилик масаласини кўриб чиқаётган вақтда унга алоҳида тор масала сифатида қарамаслик керак, балки Ўрта Осиё республикалари учун умумий кўришиш сифатида кўриб чиқиш зарур.

Ўтган йили Анвар Шарқий Бухорода, икки ойдан сўнг Фарғонада ўз ҳаракатларини бошлади. Кейин унинг ўрнига 1915 ёки 1916 йилда Қашғар билан чегарада қирғизлар, ўзбеклар ва

бошқаларни кўзғолонга кўтарган, анча эпчил ва анча айёр Салим пошо келди. У босмачиларга раҳбарликка қилаётган турк зобити ва Туркия ҳукумати эмиссари бўлиб, босмачилар доимий равишда унинг кўрсатмаларига амал қилишяпти. Ҳозир босмачилик ўтган йилдаги каби аҳамиятга эга эмас, лекин биз тактик хатоларга йўл қўядиган бўлсак, у аҳамият касб этиши мумкин. Босмачилардан халос қилинган жойлар иқтисодий жиҳатдан тикланиши, бу жойлар аҳолиси совет ҳокимияти яратган қандайдир нарсалардан фойдаланиши, совет ҳокимияти аҳолига яқинроқ бўлиши учун ҳозир тегишли чора-тадбирларни кўрмасак, босмачилик яна муваффақият қозониши мумкин. Босмачилик хусусида мана шуларни айтиш мумкин.

Овоз. Валидов нима қиляпти?

Файзулла Хўжаев. Валидов Ўрта Осиёда бир жойдан бошқа жойга кўчиб юрибди, у гоҳ Бухорода, гоҳ Тошкентда, гоҳ Хоразмда. У босмачиларнинг раҳбарларидан бири ҳисобланади.

Энди қизил армия билан муносабатлар хусусида бир неча оғиз сўз. У ерда ҳеч қандай казарма, ҳеч қандай қурилма, ҳеч қанақа ғалла қабул қилиш пункти бўлмагани сабабли у тарафга ҳаракатланган армия ғаллани ва бошқа барча керакли нарсаларни аҳолидан олишга мажбур бўлди. Аҳоли эса тоғларга қочди. Казармалар йўқлиги боис қўшинлар масжидларга ва бошқаларга жойлаштирилди – буларнинг ҳаммаси Шарқий Бухоро аҳолиси ва Қизил Армия ўртасида душманлик кайфиятини юзага келтирди. Бу, табиийки, инқилобнинг дастлабки даврида, тегишли ҳарбий маъмурлар томонидан ҳам, Бухоро ҳукумати томонидан ҳам етарли чора-тадбирлар кўрилмаган пайтда давом этди.

Мен кўрилган чоралар ҳали ҳам етарли эмас деб ҳисоблайман. Шунга қарамай, бу чоралар Ғарбий Бухорода ҳозиргача мавжуд бўлган вазиятни маълум даражада юмшатди, аҳолининг қизил армияга муносабати яхши-

ланиб бормоқда. Шунинг қайд этишим мумкинки, у ерда муносабатлар дўстона ва қардошларча. Бутун Бухоро советларининг III съезидан сўнг у ерда жўнаб кетган комиссиямиз фаолиятдан кейин бу, айниқса, сезиларли бўлиб қолди. Комиссия билан РКП Марказқўми вакили ўртоқ Соколов бор эди, Бухородан маҳаллий маблағлар ажратилди, базаларга тегишли озиқ-овқатлар келтирилди, казармалар имкон даражасида ташкил қилинди, шу боисдан шикоятлар охириги пайтда тобора камайиб борди. Ўйлайманки, бундан буюн ҳам тегишли чора-тадбирлар кўриладиган бўлса, Шарқий Бухорода ушбу казарма шароити туфайли, озиқ-овқатларнинг етишмаслиги туфайли, қизил армия мутлақо уст-бошсиз келгани сабабли юзага келган муносабат барҳам топади. Қизил армия хусусида шуларни айтиш мумкин.

Овоз. Сизларда миллий қисмлар қанча?

Файзулла Хўжаев. Бизда иккита полк бор, биттаси – отлик, бошқаси – пиёдалар полки. Бундан ташқари, қарийб 3 минг кишилиқ милиция бор. Тўғриси, ўтган йилга қадар бу милиция ҳеч қандай куч эмас эди. У тарқаб кетарди ва баъзан босмачиларга қўшилиб оларди. Шунингдек, бизда ҳарбий кўшинлар ҳам фақат бошланғич ҳолатда эди, аммо бу йилги амалиёт мутлақо аксини кўрсатди. Чунинчи, милициянинг оддий ходимлар ва қўмондонлар таркиби айрим қисмлари ва бошқалар тозаловдан сўнг яхши натижалар берди. Бу йил биз Чоржўйда маҳаллий милиция ва босмачилар ўртасида бўлиб ўтган бир нечта шафқатсиз курашларга гувоҳ бўлдик. Жойда қўлга тушган босмачилар тирик қолдирилмаётганди, уларни йўқ қилишаётганди, ижтимоий тартибни бузиш ҳолатларининг олдини олиш мақсадида ҳокимиятнинг бу ишларга аралашувига тўғри келди. Шаҳсов области хусусида ҳам шунини айтиш мумкин. У ерда бошидан охиригача маҳаллий милиция шаҳарни босмачилар ҳужумларидан ҳимоя қилиб келди ва унинг бевосита иштирокида босмачилар

даф қилинди. Ушбу шароитлар туфайли, биз ўйлаганимиздек, у ерда ҳам босмачилиқ тарқалиб кетди, республиканинг бошқа туманларида ҳам ҳозир милиция дуруст ташкил этилган.

Ушбу иккита полкни кучайтиришни ўйлаяпмиз, аммо бизда қўмондонлик таркиби умуман йўқ. Ўқув рус тилида олиб бориляпти, команда ҳам рус тилида бериляпти, лекин биз Чоржўй шаҳрида битта ҳарбий мактабга – отлик ва пиёда кўшинлар мактабига эгамиз. Унинг биринчи битирувчилари бўлди, лекин бу битириш етарли асосга эга бўлмади. Ўйлаймизки, агар келажакда ушбу мактаб муайян миқдорда қўмондонлар ва комиссарлар чиқарса, унда биз аввалги қўмондонлар таркибини алмаштириш, миллий турк тилини жорий қилиш имкониятига эга бўламиз.

Ўз-ўзидан равшанки, турк тили давлат тили саналади, туркманлар ва тожиклар яшайдиган жойларда туркман ва тожик тиллари шундай бўлади, бунинг устига, ўзбек ва туркман тиллари ўртасида катта фарқ йўқ, форс ва ўзбек тиллари ўртасида эса катта фарқ бор.

Энди СССРга муносабат хусусида. Биз ҳанузгача СССР таркибига кирмадик. Бу масала бизнинг олдимизга қўйилмаган бўлса-да, Бухорода уни қисман муҳокама қилдик. Ўйлаймизки, Бухоро СССР таркибига алоҳида иқтисодий бирлик сифатида бевосита кириши керак ва бу борада вақилимиз советлар съезида тегишли баёнот берган. Ҳозир бу масалани Ўрта Осиё бюросига қўйдик, лекин ҳанузгача ҳал этилгани йўқ. Бир тарафдан, биз халқ республикасимиз, шу боис Иттифоққа кирмадик, бошқа тарафдан, айрим комиссарликларимизни қўшиб юбордик, пул белгиларимизни бирхиллаштирдик... Умуман, бу масала ҳали ойдинлаштирилмаган. Ҳар ҳолда, бизнинг иттифоққа муносабатимиз айнан шунақа.

Фрунзе. Бунга аҳоли қандай қарайди?

Файзулла Хўжаев. У ерда ҳеч қандай уюшган ташвиқот ишлари олиб борилмади, шу

боис аҳолининг бу масалага муносабатини аниқлаш мумкин бўлмади.

Раис. Пул ислохоти сизларда ҳали ҳам ўтказилмаптими?

Маърузачи. Пул ислохоти бошланган, аммо у нима билан тугаши номаълум.

Г.Бройдо (Хоразм)... Мен масъул вакилимиз Городецкийдан анкетада берилган саволларга жавоб сифатида рақамлар олдим. Улардан кўринадики, Хоразм Республикаси бизнинг барча районларимиздан анча қолоқ. Қуйидаги рақамлар энг характерлилари ҳисобланади. Партия 1035 кишидан иборат. Ижтимоий таркибига кўра у қуйидагича: 50 фоиз савдогарлар (собиқлар эмас, ҳозир савдо ишларини олиб бораётганлар), 10 фоиз руҳонийлар (собиқ эмас, фаолият олиб бораётганлар), 15 фоиз хизматчилар, қосиблар, ҳунармандлар – бу партиянинг синфий таркиби.

Фрунзе. Бу савдогарлар жами аҳолининг 50 фоизими?

Троцкий. Жами аҳолининг 50 фоизи савдогар бўлганини қаерда кўргансиз? Улар нима билан савдо қилишади? Бу партиянинг 50 фоизи – савдогарлар, ахир улар энг прогрессив унсурлар-ку (кулги).

Бройдо. Маданий аҳвол шундай: Хоразмда турлича мактаблар 29 та, ўқитувчилар 63 киши, улардан 50 нафари бошқа жойдан келган татарлар, диний мактаблар 282 та. Аҳоли сони 1 млн 250 минг киши. Давлат аппаратига келсак, у ерда тозалов ва қисқартиришдан кейин 674 киши қолган; раҳбар доиралар 200 кишидан ортиқ, улардан ўзбеклар 110, қирғизлар 11 ва туркманлар 5 киши. Бу ерда шуни қайд этиш жоизки, Хоразм Республикасида устун миллат билан мазлумлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар автоном республика ичкарисида анча ёрқин намоён бўлган. Республика ичкарисидаги ўзбеклар ва туркманлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар шундайки, 25 – 30 фоиз туркманлар бўла туриб, Хоразмда уларни партия ва совет қурилишига жалб

этиш борасида ҳеч нарса қилинмаган.

Халқ маорифи борасидаги ишлар янада ёмонроқ аҳволда. Масалан, 1,5 минг ўқийдиган болалар ўртасида 120 – 125 нафари туркман болалари, қолганлари ўзбеклар.

Хоразмдаги энг оғир масала шуки, ўзбеклар эртароқ келиб ўтrockлашгани учун сув йўллари жойлашган ҳудудни эгаллашган, магистрал ариқларни олишган, сувнинг ҳаммасини қўлга киритишган. Туркманлар эса фақат энди ўтrockлашишяпти ва ўзбекларга бутунлай қарам бўлгани ҳолда сув беришни талаб қилишяпти. Ўзбеклар аппаратда ва хўжалик органларида юқори мансабларни эгаллашган. Хоразмдаги мавжуд босмачилик ҳам асосан ўзбеклар ва туркманлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар билан изоҳланади.

Хоразм Республикасидаги асосий вазифа туркманлар банд этган чўлларда ирригация қурилишини кучайтиришдан ҳамда туркманларнинг ўтrockлашувига ва ўтrock хўжалик билан шуғулланишига кўмаклашишдан иборат. Мана шу заминда бошқа соҳалардаги ижтимоий тенгсизлик ҳам барҳам топади.

Хоразм ҳудудида ҳарбий қисмлар бўлиб, улардаги аскарларнинг сони мингдан икки минггача боради. Ҳарбий қисмларни сақлаб туриш қашшоқ республика гарданига оғир юк бўлиб тушяпти. Бу масала кескин бўлиб турибди; босмачиларнинг мавжудлиги ушбу аҳволдан чиқиб кетишга имкон бермаяпти. Шундай қилиб, биз ирригация хўжалигини юритиш зарурлигига яна бир бор дуч келяпмиз. Бу ерда туркманларнинг кучларидан фойдаланиб бу ишни энг оддий тарзда амалга ошириш мумкин бўлур эди. Хоразм ҳукумати айрим чораларни кўрди, лекин улар етарли эмас. Бу борада уларга кўмак кўрсатиш зарур.

Раис. Хоразм Республикасининг тўлиқ номи қандай?

Бройдо. Хоразм Совет Халқ Республикаси («Социалистик»сиз).

УЛАР СТАЛИН ҚАБУЛИДА БЎЛГАН ЭДИЛАР

Р. Шамсутдинов, М. Худоёров, А. Маҳкамов

1924 – 1953 йилларда И.В.Сталин қабулхонасида фаолият кўрсатган навбатчи котиблар томонидан унинг қабулига келганлар минута-минут рўйхатга олиб борилган. Бу ҳақдаги маълумот ва материаллар 2008 йили Москвадаги «Новый хронограф» нашриётида чоп этилган «**На приёме у Сталина**» номли китобдан ўрин олган. Бу ноёб асар Сталин ва сталинчи-

ликнинг очилмаган сир-асрорларини акс эттирувчи қимматли манбадир.

1922 йил апрелида РКП (б) Марказий Комитетининг бош котиби лавозимига сайланган И.В.Сталиннинг қабулхонасига улкан мамлакатнинг турли жойларидан кўплаб раҳбар ходимларнинг, оддий кишиларнинг ташрифи сира тўхтамаган. Айрим кунлари Сталин ҳу-

зурига 40 нафаргача киши ташриф буюрган. Улар орасида Сталиннинг яқин сафдошлари, партиясиз фаоллар, таниқли ёзувчилар, камтарин совет хизматчилари, кўзга кўринган ҳарбий бошлиқлар, партизанлар отрядларининг раҳбарлари бўлган. Бу жойга кўплаб олимлар, конструкторлар, меъморлар, учувчилар, разведкачилар, дипломатлар, журналистлар ва бошқалар қадам ранжида қилишган. Улар орасида талайгина чет эллик меҳмонлар, партия, давлат ва жамоат арбоблари, ҳарбийлар, адабиётчилар, элчилар, тадбиркорлар, руҳонийлар ва бошқалар бўлган. Улар бу кабинет соҳибига ўткир қизиқиш билан ва ички эҳтиёткорлик билан қараганлар, чунки бу ерда миллионлаб кишиларнинг тақдири ҳал қилинарди. Сталин кабинетига кирганларнинг ҳар бири рўйхатдан ўтарди. Қабулхонада навбатчи котиблар ташриф буюрувчиларнинг исму шарифини, улар Сталин хонасида қачон ва қанча муддат давомида бўлганини қунт билан ёзиб боришган. 1925 йил март ойининг ўзида Сталин 127 кишини қабул қилиб, улардан фақат 1 кишига рад жавобини берган. Бошқа раҳбарларга қараганда Сталин кўпроқ одамларни қабул қилган. Масалан, 1925 йил мартада А.А.Андреев 56 кишини, Л.М.Каганович 73 кишини, Вячеслав Молотов 109 кишини, И.В.Сталин эса 127 кишини қабул қилган. Сталин кечки ва тунги соатларда ишлашни афзал билган. Бу билан унинг сафдошлари ҳам ҳисоблашишган. 1930 йиллар охири – 1940 йиллар бошларида қабул 14 – 15 соатлаб давом этган. Одатда, қабул кечки соатларда бошланиб, тунги соат 3, тонгги соат 5 гача давом этарди (1938 йил 28 сентябрь, 21 октябрь, 7 декабрь).

Сталиннинг шахсий ҳокимияти мустаҳкамлангани сари давлатнинг ички ва ташқи сиёсати масалаларини ҳал қилишда унинг таъсири тобора кучайиб борган. Кўплаб масалалар унинг сафдошлари, Марказий Комитет Сиёсий бюроси аъзолари ёки таклиф қилинган хўжалик тармоқлари раҳбарлари, фан, мада-

ният, таълим ходимлари орқали ҳал қилинган.

Сталиннинг улкан қабулхонаси Совет Иттифоқидаги миллий республикалар қатори Ўзбекистоннинг раҳбар ходимлари, вакиллари учун ўз замонида мўътабар даргоҳ бўлган. Мазкур мақолада Сталин қабулида бўлган ўзбекистонликлар ҳақида айрим маълумотларни келтиришни жоиз деб билдик.

И.В.Сталин жойлардаги миллий ходимларга нисбатан ниҳоятда талабчан ва ғамхўр эди. У Туркистоннинг таниқли арбоби Иномжон Хидиралиевни ҳам кадрлаган. Биринчи бор И.Хидиралиевни Сталин 1921 йил мартада партиянинг X съездида кўрган. Кронштадтда аксилинқилобий исён кўтарилиши муносабати билан уни бостириш учун съезд делегатларидан 300 нафари сафарбар қилинган. Улар орасида И.Хидиралиев ҳам бўлган. Жанглардан бирида у чап оёғидан ўқ еган ва оёғи кесиб юборилган эди. 1922 йил октябрида эса Марказнинг розилиги билан қўлтиқтаёқлик И.Хидиралиев Бутунтуркистон Марказий Ижроия Комитетининг раиси лавозимига сайланди. Бунда миллатлар иши халқ комиссари И.В.Сталиннинг хизмати катта бўлган эди.

И.Хидиралиевнинг И.В.Сталин билан навбатдаги учрашуви 1923 йил 8 – 12 июнда Москвада РКП (б) Марказий Комитетининг миллий республикалар ва областлар масъул ходимлари билан ўтказилган IV кенгашида юз берган. Кенгаш бевосита И.В.Сталин томонидан ташкил этилган. Унда Марказий назорат комиссиясининг Султон Галиев тўғрисидаги масаласи ва XII съезднинг миллий масала бўйича қарори асосида амалга оширилиши лозим бўлган вазифалар кўриб чиқилган. И.Хидиралиев ҳар иккала масала бўйича нутқ сўзлаган. У Туркистон Республикасидаги босмачилик ва очарчилик оқибатларини тугатиш тўғрисида катта нутқ сўзлаётган вақтда И.В.Сталин «Миллий ҳарбий қисмлар ташкил қилиш имконияти масаласичи?» деган савол берган. Хидиралиев: «Миллий ҳарбий қисмлар ташкил қилиш имконияти ма-

саласи бўйича менинг бутун бошли ҳисоботим бор», – деб жавоб қилади ва мазкур масалани батафсил баён этиб беради. Бундан И.В.Сталин ва кенгаш иштирокчилари мамнун бўлишади.

Ўзбек арбоби Иномжон Хидиралиев 1924 йил 19 – 26 январда бўлиб ўтган Бутунроссия Советларининг XI съезди, 31 январдаги СССР Советларининг II съездида РСФСР Марказий Ижроия Комитети Президиуми аъзоси, СССР Марказий Ижроия Комитети Президиумининг аъзоси сифатида иштирок этган. 1923 йил ноябрида эса СССР Марказий Ижроия Комитети III сессиясида маъруза қилиб, Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети фаолияти ҳақида ҳисобот берган. Шунда ҳам И.В.Сталин билан учрашган. И.Хидиралиевни раҳбарлик лавозимларидан маҳрум қилиш учун Туркистонда айрим сўл коммунистлар Марказга хатлар билан мурожаат қилишган. Шу муносабат билан И.В.Сталин 1924 йил 26 мартда ВКП (б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси раиси Р.И.Карклин, Туркистон Компартияси Марказий Комитетининг масъул секретари И.М.Варейкис, Усмонхон Эшонхўжаевга хат билан мурожаат қилган. Шу куннинг ўзида Карклин ва Варейкисларга яна хат билан мурожаат қилган. Бу икки ҳужжатда И.В.Сталин Туркистондаги сўллар Иномжон Хидиралиевни раҳбарлик лавозимларидан маҳрум қилиш масаласини кўтарганини қайд этиб, бунга асло йўл қўйиб бўлмаслигини, Иномжон Хидиралиевдек ходимдан Туркистонда фойдаланмаслик жиноят ҳисобланишини, уни раҳбарлик лавозимидан олиш учун қилинаётган барча ҳаракатларга чек қўйиш кераклигини алоҳида таъкидлаган эди.

И.В.Сталиннинг И.Хидиралиевга бўлган ишончи ва ҳурмати англаш учун яна бир ҳужжатни кўриб чиқамиз. Маълумки, 1924 йил апрель – август ойларида Лондонда совет-англия дипломатик конференцияси ўтказилади. Х.Раковский раҳбарлигидаги совет делегацияси М.М.Литвинов, М.Радченко, Н.Шверник, М.Преображенский, М.Томский,

А.Шейнман, И.Кутузов, Ф.Родштейн, И.Житков, Б.Стомонянов, Иномжон Хидиралиевдан иборат таркибда РКП (б) Марказий Комитети Сиёсий бюроси ва Халқ Комиссарлари Совети томонидан тасдиқланган. Аммо Иномжон Хидиралиев чўлоқ бўлганлиги туфайли оёғига протез қўйишни истайди. Ўша даврда СССРда протез қўйишнинг иложи бўлмаган, протезни хориждан келтириш мумкин экан. Шу боис И.Хидиралиев протезни четдан сотиб олиш учун хат орқали И.В.Сталиндан илтимос қилган. Мана ўша хат:

«Секретарю ЦК РКП (б) тов. Сталину. Прошу сделать распоряжение о выдаче мне средств для заказа протеза за границей. По наведенным справкам протез на заказ стоить 400 – 500 руб, а если иметь в виду, что надо заказать и запасный, то потребуются 400х2=800 рубль. Член РКП (б) Хидыралиев» («РКП (б) МК котиби ўрт. Сталинга. Чет элда протез тайёрлатишга буюртма бериш учун менга маблаг ажратилиши ҳақида фармойиш беришингизни сўрайман. Олинган маълумотларга кўра, буюртма бўйича тайёрланадиган протез 400 – 500 рубль туради, захира протезга ҳам буюртма берилиши инobatга олинадиган бўлса, у ҳолда 400х2=800 рубль талаб этилади. РКП (б) аъзоси Хидиралиев).

Масала ижобий ҳал этилган. Яна ҳужжат келтирамыз:

«Резолюция тов. Ксенофонтову. Тов. Сталин просить выдать средств на один протез, то есть, 400 – 500 руб. 25 марта 1924 года» (Резолюция: Ўрт. Ксенофонтовга. Ўрт. Сталин битта протезга маблаг, яъни 400 – 500 рубль ажратишни сўраяпти. 1924 йил 25 март (РГАСПИ, 17-фонд, 112-рўйхат, 529-иш, 169-варақ).

«Бюро секретариата т.т. Хидиралиеву, Донскову, Ксенофонтову. Выписка из протокола №85 заседания Оргбюро ЦК РКП (б) от 26 марта 1924 г. Слушали: 38. Просьбу тов. Хидыралиева об отпуске ему средств в размере 500 руб для заказа протеза за границей. Постановили: Просьбу удовлетворить. Секретарь ЦК

РКП (б)»¹ (Секретариат бюроси: Хидиралиевга, Донсковга, Ксенофоновга. РКП (б) МК ташикий бюроси 1924 йил 26 мартдаги мажлисининг 85-баённомасидан кўчирма. Тингланди: 38. Хидиралиевнинг чет элда протез тайёрлатишга буюртма бериш учун 500 рубль миқдоридида маблағ ажратишни сўраб қилган илтимоси. Қарор қилинди: Илтимос қондирилсин. РКП (б) МК котиби (РГАСПИ, 17-фонд, 112-рўйхат, 529-иш, 168-варақ).

Туркистон Совет Автоном Республикаси Марказий Ижроия Комитети раиси Иномжон Хидиралиев 1924 йил январидида Туркистон АССРнинг СССР ҳукуматидаги мухтор вакили лавозимида хизмат қилаётган чоғида – **1924 йил 21 июлда** ва **1925 йил 28 сентябрда** ЎзССР ер-сув ишлари халқ комиссари сифатида И.В.Сталин қабулида бўлган.

Зеленский Исаак Абрамович (1890 – 1938) – 1921 йилдан Москва шаҳри партия комитетининг биринчи котиби, 1924 йил августидан РКП (б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси раиси, 1931 йилдан Центросоюз бошқармаси раиси лавозимида ишлаган, Сталин қабулида 6 марта бўлган: **1924 йил 15 июль, 1926 йил 19 март, 1928 йил 17 июль, 1929 йил 19 ноябрь, 1930 йил 16 июль, 1931 йил 27 октябрь.**

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби **Икромов Акмал Икромович** (1898 – 1938) жами 15 мартаба: 1925 йил 22 май, 1926 йил 13 апрель, 1928 йил 17 июль, 1930 йил 16

июль, 1931 йил 19 март, 4 ноябрь, 1935 йил 8 июнь, 1936 йил 4 январь, 2 декабрь, 1937 йил 31 май, 4, 8, 9 ва 10 сентябрь кунлари И.В.Сталин қабулида бўлган. Қабулда бўлган соатлари ҳам қайд этилган: 1937 йил 31 май куни соат 16:35 дан 17:15 гача; 4 сентябрь куни соат 16:25 дан 17:30 гача; 8 сентябрь куни соат 19:45 дан 20:35 гача, 9 сентябрда соат 16:40 дан 17:15 гача; 10 сентябрь куни соат 18:30 дан 19:20 гача.

Файзулла Хўжаев (1896 – 1938) – 1924 йилдан Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг раиси, 1926 йил 20 январь куни, 22 март куни, 23 апрель куни, 1932 йил 2 сентябрда соат 16:10 дан 17:30 гача, 1933 йил 13 февралда соат 15:40 дан 16:20 гача Сталин қабулида бўлган.

Бутуниттифоқ оқсоқоли М.И.Калинин Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг раиси Абдужаббор Абдурахмоновга Меҳнат Қизил Байроқ орденини топширмоқда.

Абдужаббор Абдурахмонов (1907 – 1975) – 1938 йил 23 июндан Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси: 1939 йил 17 декабрда, 1947 йил январда ва 1949 йил 1 февралда И.В.Сталин қабулида бўлганлиги қайд этилган.

¹ РГАСПИ – Россия ижтимоий-сиёсий тарихи давлат архиви (РИСТДА), 17-фонд, 112-рўйхат, 529-иш, 168 – 169-варақлар).

Султон Сегизбоев (1899 – 1938) – 1924 йили Қизил Байроқ ордени билан тақдирланган. 1937 – 1938 йилларда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси, 1937 йилдан СССР Олий Совети 1-чақириқ депутаты, 1937 йил 10 сентябрда соат 19:55 дан 20:11 гача И.В.Сталин қабулида бўлиб, у билан суҳбатлашгани қайд этилган. 1938 йилда қамоққа олинган, ўлим жазосига ҳукм этилган. Ўлиmidан сўнг реабилитация қилинган.

С.И. Огольцов (1900 – 1977) – генерал-лейтенант, 1952 йил февраль – ноябрда ЎзССР Давлат хавфсизлик комитети министри, 1952 йил 13, 20 ноябрь кунлари Сталин қабулида бўлган.

Абдулла Раҳимбоев (1896 – 1938) – миллати ўзбек, 1896 йили Хўжанд шаҳрида туғилган, Хўжанддаги «Шўрои Исломия» ташкилоти раҳбарларидан бири бўлган. Самарқанд области партия комитети раиси, 1920 – 1921 йилларда ва 1922 йил июль – октябрда Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети раиси лавозимида ишлаган. 1927 йил 28 декабрь, 1935 йил 28 февралда Сталин қабулида бўлган.

Константин Константинович Шубладзе (1907 – 1985) – 1944 – 1946 йилларда Андижон области партия комитетининг биринчи котиби, 1947 йилдан 1950 йилгача Ўзбекистон ССР сув хўжалиги министри бўлиб хизмат қилган, 1947 йил 27 май куни соат 20:20 дан 23:45 гача Сталин қабулида бўлган.

Усмон Юсупович Юсупов (1901 – 1966) – 1929 – 1936 йилларда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети секретари, 1937 – 1950 йилларда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети биринчи секретари лавозимида фаолият кўрсатган. Усмон Юсупов 1930 йил 16 июлда, 1937 йил 20 октябрда соат 14:45 дан 15:10 гача, 21 октябрда соат 18:15 дан 18:30 гача, 1938 йил 16 январда соат 18:30 дан 20:15 гача, 31 июлда соат 17:35 дан 18:10 гача, 1939 йил 19 – 20 октябрь кунлари, 17 декабрда, 1946 йил 9 январда, 1947 йил 24 январда, 1948 йил 23 январда соат 23:30 дан 00:40 гача, 1949 йил 1 февралда, 30 декабрда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Акбар Исломов – 1896 йили Қўқон шаҳрида дуррадгор оиласида туғилган, рус-тузем мактабида, янги усул мактабида таълим олган. 1925 йил августидан 1927 йил январигача Тошкентда, Сирдарё области совети

раиси, 1927 йил январидан 1929 йил январига-ча Москва шаҳрида Ўзбекистоннинг СССРдаги доимий вакили бўлиб хизмат қилган. 1925 йил 7 январда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Недирбой Айтаков (1894 – 1938) – 1923 йилдан Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитетининг раиси ўринбосари, 1924 йил 9 январидан Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети раиси, 1924 йил февралдан

1925 йилгача Туркменистон революцион комитетининг раиси, 1925 йил февраль – 1937 йил июль оралиғида Туркменистон ССР Марказий Ижроия Комитетининг раиси лавозида хизмат қилган. 1925 йил 25 майда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Қайғусиз Сардорвич Отабоев (1887 – 1938) – Туркменистон ССР Халқ Комиссарлари Совети раиси (1925 йил январь – 1937 йил), 1925 йил 25 майда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Владимир Иванович Иванов (1893 – 1938) – 1924 йил октябрдан ВКП (б) Марказий Комитетининг Ўзбекистон ССР бўйича ташкилий бюроси раиси, 1924 – 1925 йилларда Ўзбекистон Компартияси

муваққат ташкилий бюроси биринчи секретари, 1925 – 1927 йилларда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби, 1924 – 1925 йилларда Ўзбекистон ССР революцион комитети аъзоси. 1927 йил 16 февралда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Карл Янович Бауман (1892 – 1937) – 1931 йилдан ВКП (б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси биринчи котиби, 1932 йил 13 февраль, 1933 йил 17 январь, 26 ноябрь, 28 ноябрь, 1 декабрда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Ефим Георгиевич Евдокимов (1891 – 1940) – 1931 йилдан Тошкентда жойлашган ОГПУнинг Ўрта Осиё бўйича доимий вакили бўлиб хизмат қилган. 1931 йил 1 январь, 31 январь, 14 февралда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Серафима Тимофеевна Любимова (1898 – 1970) – 1924 йил ноябрдан 1926 йил ноябригача ВКП (б) МК Ўрта Осиё бюросининг аёл ходимлар бўлими мудирини. 1926 йил 2 январда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Роман Александрович Пилляр (1894 – 1937) – 1933 йил ноябрдан ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги мухтор вакили, 1934 йил июлидан

НКВДнинг Ўрта Осиё бўйича раҳбари. 1933 йил 28 ноябрь, 1 декабрь кунлари И.В.Сталин қабулида бўлган.

Илья Савельевич Шелехес (1891 – 1937) – 1924 йил ноябридан 1926 йил февралигача СССР Меҳнат ва мудофаа советининг Ўрта Осиёдаги доимий вакили бўлиб турган. 1925 йил 3 апрелда И.В.С-

талин қабулида бўлган.

Султонбек Хўжанов (1894 – 1938) – 1920 – 1921 йилларда Туркистон АССР ички ишлар халқ комиссари, 1921 йилдан Туркистон маориф халқ комиссари, 1924 йил 6 январидан Туркистон Марказий

Ижроия Комитети раисининг биринчи ўрин-

босари, 1924 – 1925 йилларда РКП (б) Марказий Комитети Ўрта Осиё бюроси аъзоси, 1928 йилда Тошкентда ВАСНХИЛ бўлимини ташкил қилган. 1927 йил 23 февралда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Турор Рисқулов (1894 – 1938) – Туркистон коммунистик партияси муслмонлар бюроси раиси, Боқудаги Шарқ халқлари съезди делегати, Туркистон АССР Халқ Комиссарла-

ри Советининг раиси, 1929 йил 4 декабрь, 1931 йил 14 майда И.В.Сталин қабулида бўлган.

Иван Федорович Федько (1897 – 1939) – 1924 йил апрелидан 1927 йил февралигача Туркистон фронтининг 13-корпус командири, 2-ўқчи корпуси командири, 1925 йил 4 ноябрда И.В.Сталин қабулида бўлган.

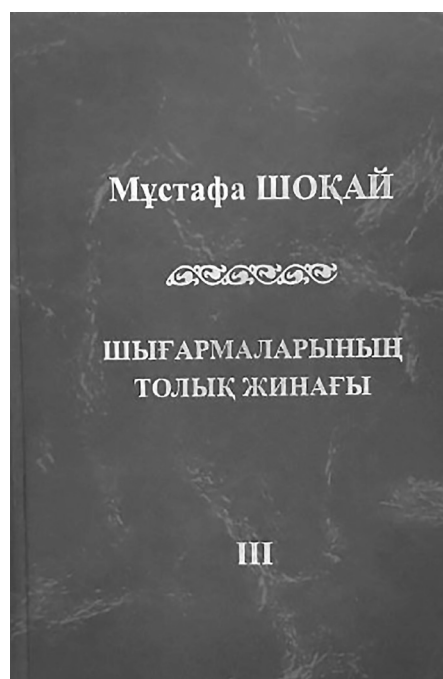

ТУРКИСТОНДАГИ БОСМАЧИЛИК ҲАРАКАТИ ҲАҚИДА

Мустафо Чўқай

Мустафо Чўқай
– озодлик шамчироғи

Туркистон (Ўрта Осиё)да қўзғолончи ҳаракат сифатида қаралган «босмачилик» энди тўхтатилди. Тошкентда нашр этиладиган айрим газеталарда «босмачилар», улар устидан ўтказилган суд жараёнлари ҳақида баъзида чиқаётган хабарларда гап қўзғолончилар ҳақида эмас, балки ўғрилик ва талончиликлар ҳақида боради. Шу ўринда «босмачи» сўзи ўзбек шеvasида «қароқчи», «босқинчи», «йўлтўсар» деган маъноларни англатишини билиш керак. Бундай атама туркистонлик исёнчиларга ана шундай хатти-ҳаракатлари учун берилганки, урушаётган томонлар, хусусан, со-

ветлар рақиблари бўлган исёнчиларнинг бир қисмини оддийгина «тўда» деб атаган.

Сўнгги буюк уруш йиллари даврларида «немис гуруҳлари», «рус гуруҳлари» ва ҳоказо гуруҳлар ҳақида кўп эшитганмиз. Хуллас, улар ана шундай гуруҳлар тарзида ҳаракат қилган.

Қўзғолончиларнинг юқоридаги ном билан аталишига яна бир сабаб, ҳақиқатан ҳам Туркистон қўзғолончиларининг биринчи етакчилари ҳақиқий қароқчилар («босмачилар») бўлишган. Мисол учун, Эргаш ва Мадамин – большевиклар томонидан Туркистон

Мухторияти ҳукумати ағдарилганидан сўнг улар совет ҳукуматига қарши қўзғолончиларнинг етакчиларига айланишган. Аслида, улар бир вақтлар қароқчи тўдаларни бошқаришган. Умумий стихияли қўзғолон пайтида большевиклар бутун мусулмон аҳолисини мамлакатни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум этди, янада соддароқ айтганда, «очарчилик қамали»да ушлаб турди. Ана шундай шароитда оломон шахсий жасорат ва ғайрат кўрсатганларга бажонидил эргашди. Ана шундай бир вазиятда етакчиларнинг ўтмиши, уларнинг ахлоқий фазилатларига умуман эътибор қаратишмаган. Қўзғолончиларнинг бу икки етакчиси, хусусан, Эргаш кўрсатган ғайриоддий жасорати билан оломонни ўзига мафтун қилди. Улар бундан ярим йил аввал Россия империясига қарши муваффақиятсиз қўзғолон кўтаришга уринган.

Ўзларини миллий-озодлик ҳаракатининг йўлбошчилари сифатида кўрсатган ва Туркистонда раҳбарликни қўлга олган большевиклар ёлғончи, хоинликлари сабаб охиरोқибат «бўзғунчи, оддий жиноятчи» эканликлари юзага чиқди.

Ҳукмрон синф томонидан алдангани ва ўзининг инсоний ҳақ-ҳуқуқлари топталгани учун «босмачи» тўдалар етакчиларига эргашган ҳолда қасос олишга уринган оломоннинг хатти-ҳаракатлари «миллий озодлик учун кураш»га тенглаштирилган, лекин уларнинг ҳаракатлари ўзининг асосий мазмунини йўқотган эди.

Ҳозир Туркистонда қўзғолончилик ҳаракати йўқ эканлигини юқорида таъкидлаб ўтдим. Қўзғолоннинг сўнгги авж олиши бир йилдан кўпроқ вақт аввал содир бўлган. Бу Хива туркманлари етакчилари Жунаидхон ва унинг энг яқин сафдошлари Шалтай Ботир ва Анна Боланинг чиқишлари эди.

Икки йил аввал Жунаидхон хотиржам эди. Айни пайтда, ҳатто совет ҳокимиятини эътироф этди. Туркманистон пойтахти Аш-

хободда бўлиб ўтган советлар съездида ўз вакилларининг иштирокидан сўнг ҳукуматга ўз садоқатини изҳор этганди. Ўз навбатида, совет ҳукумати Жунаидхоннинг машҳурлиги ва обрў-эътиборини ҳисобга олиб у билан жанг қилишга йўл қўймасдан усталик билан ҳаракат қилди. Совет ҳарбийлари бемалол ўлканинг турли ҳудудларига кириб борди. Советлар қуроли кучларини хавф остига қўймасдан Ўрта Осиёнинг энг хавфли ва ўжар душмани билан бажонидил муроса қилди. Ҳатто Жунаидхон қўл остидаги кўп сонли кўриқчиларини (йигитларини) қолдиришга рози бўлди. Лекин бундай расмий ярашувдан кейин ҳам Жунаидхон Тошҳовуз ҳудудидаги қумликларда (Қизилқум қумликларида) қолиб, шаҳарларда кўриниш бермади. Ҳар икки томон – большевиклар ҳам, Жунаидхон ҳам бир-бирларига бўлган чуқур ишончсизликни яшириб, бир-бирини йўқ қилиш учун қулай фурсатни кутар эди. Айниқса, большевиклар қулай имкониятни кутаётган эди. У билан қайта музокара ўтказишни истамасди. Яъни Жунаидхонни бутунлай йўқ қилишни мақсад қилган эди. Жунаидхон ҳам, ўз навбатида, туркман қўзғолончиларининг қизил армия билан тўғридан-тўғри жангда муваффақият қозониши мушкул эканлигини билмаслиги мумкин эмасди. Айниқса, Жунаидхон бунга 1925 йил сентябрда туркман қўзғолончиларининг энг жасур бошлиқларидан бири Яхшигелди ҳалок бўлганидан кейин ишонч ҳосил қилган бўлиши керак.

Яхшигелди отрядининг қизил армия қисмлари билан тўқнашуви бутун Туркистондаги қўзғолончилар курашининг энг ёрқин саҳифаларидан бири эди. Айтиш керакки, Яхшигелди турк зобитини инструктор сифатида ўз хизматига олди. Офицернинг вазифаси Яхшигелдига бўйсунувчи туркман қабилаларини ҳарбий соҳага ўргатиш эди. Турк зобитининг режасига кўра, 1924 йилда йирик қалъа – Яхшигелди ҳарбий базаси барпо этилди. Мазкур

қалъада катта миқдордаги ҳарбий қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат захиралари сақланарди.

Большевикларнинг Яхшигелди билан учрашуви ҳам айнан ана шу қалъада бўлиб ўтди. У ерга совет отряди туркман қўзғолончилари билан тинчлик музокаралари олиб боришни мақсад қилган парламент ниқоби остида киради. Бу воқеа 1925 йил 12 сентябрда содир бўлди. Кўп ўтмай большевикларнинг асл мақсади ошкор бўлди, уларни тор-мор этишга кеч қолинган эди. Кейинги жангда Яхшигелди ҳалок бўлди ва унинг отряди қалъа ҳудудидан қочишга мажбур бўлди. Қолган аскарлари эса Жунаидхон аскарлари сафига келиб қўшилди.

Большевикларнинг ҳисоб-китобларига кўра, Яхшигелди қўшинлари анчагина қурол-аслаҳага эга бўлган. Хусусан, 1200 дона милтиқ (инглиз Ли-Энфелд қуроллари), 220 000 ўқ-дори, 2 та пулемёт ва катта миқдордаги қўл гранаталари мавжуд эди.

Айтиш керакки, Туркистон қўзғолончилари ҳеч қачон бунчалик кўп қуролга эга бўлмаган, аксарият ҳолларда улар ов милтиқлари, эски ҳарбий тузумдаги найза ва қалқонлар билан қуролланган эдилар.

Британия милтиқларининг мавжудлиги, туркман исёнчилари инглизлар томонидан қўллаб-қувватланганлиги ҳақидаги фикр ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки туркманлар ўтмишда Хива хонлари билан кураш пайтида (масалан, 1916 йилда) инглиз қуроллари билан қуролланган эдилар. Улар ушбу қуролларни Форс ва Афғонистондан келган контрабандачилар орқали олишган, умуман, туркманлар ҳеч қачон қурол етишмовчилигини сезишмаган.

Бу ҳолат Жунаидхон ва унинг қўшинлари учун совет ҳукуматига қарши кураш олиб бориш учун қулай вазиятни юзага келтирган. Мен ана шу вазиятлар хусусида мазкур баённинг якунида Туркистонда яна озодлик учун қўзғолонлар юзага келиши ҳақида сўз юритилганида тўхталаман.

Туркистонда босмачилик ҳаракати юзага келишининг сабаблари

Совет манбаларида баён этилишича, «босмачилик» ҳаракати Фарғона области мусулмон аҳолисининг совет қўшинлари томонидан Туркистон Мухтор Муваққат ҳукуматининг ағдарилишига қарши норозилик ҳаракати сифатида вужудга келган (1918 йил 12 февраль). Ва бу ҳақиқатга тўлиқ мос келади. Агар большевиклар ўзлари эълон қилган баёнотларга қатъий амал қилган ҳолда 1917 йил 28 ноябрда Қўқон шаҳрида бўлиб ўтган Бутун-туркистон қурултойида сайланган Туркистон Мухторияти Муваққат ҳукуматини, унга берилган ваколатларни тан олиб, Туркистон мусулмонларининг ўз тақдирини ўзи белгилаш, ҳатто Россиядан ажралиб чиқиши мумкинлиги ҳақидаги ваъдаларига амал қилганларида, ҳеч қандай қўзғолонлар бўлмаслигини катта ишонч билан айтишим мумкин.

Марказий Россияда ҳокимият советлар қўлига ўтган даврда Туркистон мусулмон аҳолиси бутунлай хотиржам, «бетараф», нохушлиқдан кўра кўпроқ хайрихоҳ эканликларини, туркистонликлар Россияда буржуазия ҳокимиятини сақлаб қолишдан унчалик ҳам манфаатдор эмаслигини билдирган эдилар. Советларнинг миллийлаштириш, мусодара ва реквизиция қилиш тўғрисидаги декрети Туркистон мусулмонларининг хотиржам ва бетараф бўлишини йўққа чиқарди. Бу каби жараёнлар, яъни Россияда ҳукумат яққаҳокимиятчилик сиёсатини юритиш большевиклар қўлига ўтиши энди Туркистон мусулмонларини жиддий ташвишга сола бошлади. Иккинчи томондан, бетарафлик туркистонликларнинг янги ҳукумат билан бўладиган муносабатларига мос келмас эди.

Гап шундаки, эски тузум ағдарилган пайтдан бошлаб Туркистонда ҳукумат фақат руслардан иборат бўлиб қолди. Маҳаллий туркистонликларнинг миллий ташкилотлари

орқа планга ўтиб, воқеалар ривожи, сиёсий жараёнлардан умуман четга чиқиб қолди. Бунга эса йўл қўйиб бўлмасди. Шу боис, бир томондан, Муваққат ҳукуматга нисбатан умидсизлик, иккинчи томондан, советларга ишончсизлик юзага келди.

Давлат ҳокимияти Ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари советлари қўлига ўтиши билан Туркистонда миллатчиликнинг заррача кўринишига ҳам жиддий душманлик позициясида турилди. Уюшган ишчилар, асосан темирйўлчилар орасида бирорта ҳам туркистонлик йўқ эди. Почта, телеграф, телефон, трамвай – буларнинг барчаси маҳаллий туркистонликлар учун тақиқланган соҳалар бўлган. Ҳарбийлар сафига ҳам маҳаллий туркистонликлар умуман олинмаган. Армия сафларида асосан Россиянинг туб аҳолиси вакиллари бўлган. Ҳарбийларга хизмат кўрсатувчи мусулмонларнинг Туркистондаги ҳарбий казармаларда бўлиши ҳам чегараланган эди. Рус деҳқонларига келсак, уларнинг барчаси Россиянинг турли ҳудудларидан кўчириб келинганлар бўлиб, улар маҳаллий аҳолига тегишли ерларни зўрлик билан тортиб олиб, ерларга эгалик қилардилар.

Давлат бошқарувининг советлар қўлига ўтиши маҳаллий аҳоли томонидан қандайдир мавҳумлик билан кутиб олинаётганига ажабланмаслик мумкин эмасди.

Марказий совет ҳокимиятининг «сиёсий жиҳатдан заиф миллатларга нисбатан зулм ўтказиш сиёсатига абадулабад чек қўйиш» ваъдаси билан қабул қилинган мурожаат ва декретлари туркистонликларнинг мустақил бўлиш хусусида фикр айтишдан қайтарди. Бу, энг аввало, совет аскар ва ишчи-деҳқон депутатлари олиб борган айёрона миллий сиёсатга қарамай, рус инқилобига ишонган, Туркистон меҳнаткашларининг рус демократлари ва инқилобчилари билан самимий ва ҳалол ҳамкорлик қилишини истаган Туркистон миллий ҳаракати етакчиларининг

фаолияти ва оммага таъсирида намоён бўлди.

Давлат кемасининг рулини ўз қўлига олган советлар ўзларининг барча ваъдаларидан воз кечиб, Туркистонда ҳокимият фақат русларники эканлигини кўрсатувчи сиёсат олиб борди. Ана шундай бир вазиятда туркистонликлар мустақил, ўз миллий бошқарув дастури билан ҳаракат қилишларига тўғри келди.

1917 йилнинг 28 ноябрида Қўқон шаҳрида ҳокимият Халқ кенгаши ва Муваққат ҳукуматга ўтиш шарти билан Туркистон Мухторияти ташкил этилди. Совет ҳукумати Туркистон мусулмонларига «Россия таркибидан ажралиб чиққунча» ўз тақдирини ўзи белгилашни ваъда қилган ҳолда халқ иродасининг ифодаси сифатида шакланган Қўқондаги миллий ҳукуматни аксилинқилобий куч деб билди. Туркистон қўшинларига миллий ҳукуматни ағдаришни буюрди. Ушбу буйруқ тезлик ва мисли кўрилмаган шафқатсизлик билан бажарилди. Қўқон шаҳри вайрон қилинди, 12 000 дан ортиқ мусулмон ҳалок бўлди. М.Чўқаев бошчилигидаги миллий ҳукумат ағдарилиб, унинг аъзолари «қонундан ташқарида» деб эълон қилинди.

Туркистон Мухториятини ҳимоя қилиш учун Қўқон деворлари ичида олиб борилган кураш мағлубиятга учради. Шаҳар вайрон қилинган, бу кураш советларга қарши халқ қўзғолонига айланди. Энди шаҳар атрофи, яқин ва олис ҳудудларда давом этаётган бу кураш совет ҳукуматининг Туркистондаги сиёсатига қарши кураш деб аташ тўғрироқ бўлар эди.

Ана шу курашга «босмачилик» ҳаракати деб ном берилди.

Шундай қилиб, Туркистонда «босмачилик» ҳаракати Россиянинг турли ҳудудларида советларга қарши бошланган ҳаракатларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ҳолда юзага келди. Бу ҳаракат Туркистон умумий аҳолисининг 96 фоизини ташкил этган мусулмонларнинг большевикларнинг шафқатсиз сиёсатига қарши жавоби эди.

Исёнчилар аҳолининг қайси қатламларига таянган эди?

Советларнинг Туркистондаги мутлақо аксилмусулмон сиёсати мамлакат туб аҳолиси барча қатламларининг исённи очиқдан-очиқ қўллаб-қувватлашига сабаб бўлди. Юқорида санаб ўтилган сабаблар билан изоҳланган умуммиллий норозиликдан ташқари аксарият аҳолининг қўзғолончилар томонида бўлишининг яна қатор сабаблари бор эди. Айниқса, мулкдорлар синфи орасидаги норозилик, қўзғолонларга хайрихоҳлик кучли бўлган. Чунки совет тазйиқлари, реквизициялари ва мусодараларига дучор бўлган ушбу қатлам энг кўп азият чеккан. Большевик Георгий Сафаровнинг гувоҳлиги ва ёзган мақоласига (Правда. 20.VI.1920) кўра, бундай ҳолатлар бутун Туркистон бўйлаб «оддий талончиликка айланган».

Ўрта савдогарлар синфи. Улар тажрибали қишлоқ хўжалиги аҳолисини йўқотдилар. Биринчидан, улар экин уруғларини йўқотдилар. Иккинчидан, рус кўчманчилари мамлакатнинг тўлақонли хўжайини бўлиб, маҳаллий деҳқонлар ерларини тортиб олишга киришдилар.

Ерсиз, ишсиз ва даромадсиз қолган ва советлар томонидан «рус батраклари» олдида таҳқирланган кўплаб чоракор ва деҳқонлар қўзғолончилар сафига қўшилиб кетдилар. Чунки улар жангчи сифатида даромад топишдан умид қилганлар.

Зиёли аҳоли вакиллари ҳам қўзғолончиларни қўллаб-қувватладилар. Чунки улар ҳам юзага келган вазиятда одамларнинг, умуман, мамлакатнинг ҳақ-ҳуқуқлари учун курашнинг бошқа йўлини кўрмадилар. Ва ниҳоят ўзбек аҳолиси ўртасида катта обрў-эътибор ва алоҳида мавқега эга диндорлар ҳам қўзғолончиларни муборакбод этиб, дуо қилдилар. Чунки большевиклар ва совет ҳукумати мусулмонларнинг диний удумлари, эътиқоди

ва диний туйғуларини топтайди деб ҳисобладилар.

Шу ўринда савол туғилади: **нима учун миллий аҳолининг кенг қатлами билан ҳам қўзғолончилар муваффақиятга эриша олмадилар?**

Бунинг кўп сабаблари бор эди. Туркистон миллий озодлик ҳаракатининг айрим раҳбарлари (М.Чўқаев, Убайдуллахўжа ва бошқалар) аввалданоқ қўзғолончилик ҳаракати муваффақиятга эришиши жуда мушкул эканлигини англаб етганлар. Аммо улар бу ҳақда бошқаларни огоҳлантирмадилар, бонг урмадилар. Қолаверса, совет ҳукумати жуда шафқатсиз эди. Тўғри ва оқилона фикр, эҳтиёткорлик юзасидан советларга қарши сўз айтган кишилар аямасдан жазоланар эди.

Қўзғолон барбод бўлиши, муваффақият қозона олмаганлигининг энг биринчи ва муҳим сабаби қўзғолончиларнинг қўлида қурол-яроғнинг йўқлигида эди. 1916 йилдаги қўзғолон олдидан жойларда аҳолининг турли кўтарилишлари юзага келиши эҳтимоли назарда тутилиб мусулмон аҳолидан барча ов қуроллари тортиб олинган эди. Бундан ташқари, ҳатто аҳолининг катта пичоқ олиб юриши ҳам тақиқланганди.

Бунга яна ҳарбий техника ва қўзғолончиларни бошқарадиган тажрибали раҳбарларнинг йўқлигини ҳам қўшиш мумкин.

Қўзғолончиларда ягона қўмондонлик йўқ эди. Алоҳида қўзғолончи отрядлар ҳаракатини мувофиқлаштирадиган ягона бошқарув бўлмаган. Ҳар бир қўрбоши ўз ҳолича, ўзининг кураш мақсадини белгилаб олган. Қўзғолончилар қайсидир жойда савдога эркинлик беришни талаб қилган бўлсалар, бошқа бир жойда шарият қоидалари асосида ҳукм чиқарилишини тиклаш талабини қўйиб чиқдилар. Қўзғолончилар жипслашмадилар, ўз олдиларига ягона мақсад ва талабни қўймадилар.

Бундан кўриниб турибдики, қўзғолон раҳбарлари совет тузумини ағдариш учун жипс-

лашиб ҳаракат қилмадилар. Кейинчалик эса, аксинча, уларнинг кўплари ўзлари талаб қилган савдо эркинлиги берилиши, шариат тартиблари тикланиши ҳақидаги ваъдаларга ишониб янги ҳукуматни тан олдилар. Аммо уларнинг талаблари амалда мутлақо бажарилмади.

Бундай чалкашликлар, айрим қўрбошиларнинг саросимага тушиши туфайли бошвиклар қўзғолончиларни бирин-кетин осонгина тор-мор этдилар. Айрим жанглари баъзи қўрбошиларнинг бутун қўшини билан советлар томонга ўтиб кетиши билан тугади. Бу сотқинлар қандайдир унвонлар, арзимаган мукофотлар учун кейинчалик ўз сафдошларига қарши кураш олиб бордилар.

Мамлакатнинг бутун мусулмон аҳолиси томонидан эътироф этилган обрўли ҳокимиятнинг, йўлбошчининг йўқлиги, ҳар бир қўрбоши (саводсиз жасурлар) ўзи ҳокимият тепасига келишга интилиши муваффақиятсизликларга сабаб бўлди. Айрим қўрбошилар бошқасини тан олмади. Ҳаракат қилаётган худудда ўзини мутлақ ҳоким деб эълон қилди. Битта йўлбошчига эргашиш, бўйсунуш кераклигини, шунда кутилган натижага эришиш мумкинлигини англамади ёки англаса-да, иккинчи қўрбошига тобе бўлишни хоҳламади. Шундай қилиб, қўзғолончилар ҳаракатининг асосий маркази бўлган Фарғона вилояти бир қанча алоҳида, деярли мустақил «босмачи» гуруҳларга бўлиниб кетди. Уларнинг ҳар бирига ўз қўрбошилари раҳбарлик қилди.

Яна бошқа-бошқа сабаблар туфайли қўзғолончилар мағлубиятга учрадилар.

Юқорида келтирилган барча сабабларнинг йиғиндиси аҳолининг барча қатламлари томонидан қўллаб-қувватланган қўзғолон нима учун муваффақият қозонмаганлигини кўрсатади.

Шунга қарамай, қўзғолончилик ҳаракати бир неча йиллар давом этгани эътиборга молик. Бунинг асосий сабаби, албатта, совет

ҳукумати томонидан Туркистонда ўта шафқатсизлик билан олиб борилган сиёсат маҳсулидир.

Босмачилик ҳаракатининг омадсизлигини яна бир қанча сабаблар орқали тушунтириш мумкин.

Оммавий қўллаб-қувватлашдан фарқли ўлароқ, «босмачилар» ҳаракати четдан қўллаб-қувватланмади. Туркистоннинг энг яқин қўшилари бўлган Форс ва Афғонистон давлатлари ҳеч қандай ёрдам кўрсатмади. Қўшни Афғонистон ҳақида гапирадиган бўлсак, бу давлат кўпинча исён ва қўзғолонлар ривожланишига тўсқинлик қилган.

Афғонистон чегарасини кесиб ўтган қўзғолончилар етакчиси Шермуҳаммад (ёки халқ ичида Кўр Шермат) Афғонистон ҳукумати томонидан «муҳим музокаралар учун» Кобулга чақирилгани ва у ердан қайтиб келмаганлиги маълум.

Шермуҳаммаднинг Туркистон Мухторияти ҳукуматининг собиқ раиси М.Чўқаевга йўллаган хабарида афғон ҳукумати Шермуҳаммад ва унинг халқи томонидан совет ҳокимиятини тан олиш бўйича музокараларда воситачиликни зиммасига олганлиги, ўзига амнистия берилиб, ватанига қайтишига рухсат берилиши баён этилган.

Шермуҳаммад томонидан ушбу таклиф рад этилган.

Британиядан ёрдам. Агар Британия томонидан ёрдам берилган бўлса, бу шунчалик аҳамиятсиз бўлган бўлиши керакки, ҳатто гапиришга ҳам арзаймади. Айтишим мумкинки, қанақадир даражада ёрдам кўрсатилганлиги ҳақида қатъий гапиришга имкон берадиган бирор-бир ишончли маълумот йўқ. Тан оламан, айрим ҳолларда баъзи бир қўзғолончиларнинг Ҳиндистон чегарасини кесиб ўтишига ёрдам беришган ва бу шахслар икки ёки учта милтиқ, чўнтақларида бир неча фунт стерлинг билан қайтишган бўлиши мумкин. Бошқаси эмас.

Менинг қўлимдаги маълумотлар (Пешовар, Бадахшон, Кобул, Қашғардан олинган маълумотлар) инглизлар томонидан туркистонлик исёнчилар қўллаб-қувватлангани ҳақида кўпроқ гапиришга имкон бермайди.

Қўзғолончиларнинг ўзлари ҳақида гапирадиган бўлсак, улар Англиянинг ёрдам беришига умид қилишган. Ҳатто 1921 йилда Туркистон мусулмонларининг пул ва қуrol-яроғдан ёрдам берилишини сўраб ёзган илтимосномасини инглиз консулига тақдим этиш учун Тошкентдан Ғулжага (Хитой Туркистониде) делегация юборилди. Бу пайтда Туркистоннинг асосий шаҳарларида маҳаллий ташкилотларнинг яширин мажлислари чақирилиб, барча қўзғолончи отрядларни ягона штаб бошчилигида бир марказ атрофида бирлаштиришга қарор қилинган эди. Делегация белгиланган манзилга етиб бормади. Делегация аъзолари Аули-Ота (Авлиё ота) шаҳрида ҳибсга олиниб, Тошкентга қайтариб олиб келинган ва судланган.

Анвар пошо ва Жамол пошонинг роли

Туркистон қўзғолончилиқ ҳаракатининг алоҳида эътиборга лойиқ жиҳатлари ҳам бор.

Анвар пошонинг бутун мусулмон давлатлари, шунингдек, Туркистонда катта ҳурмат-эътиборга эга эканлигини истисно қилмаган ҳолда айтиш мумкинки, агар у Туркистон мусулмонларининг ҳаёти ва турмуш тарзи ҳақида озгина бўлса-да маълумотга эга бўлганида эди, бу мамлакатдаги миллий озодлик ҳаракатлари ривожиде муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди.

Туркистонде илгари бўлмаган, Туркистон раҳбарларининг ҳеч бири билан таниш бўлмаган Анвар пошо 1921 йилнинг ноябриде тўсатдан Бухороде пайдо бўлиб, «босмачилиқ» ҳаракатига ўзи раҳбарлик қилишга қарор қилди. Халифанинг куёви Анвар, афтидан, Бухоро амирининг тож кийган аёли илтимосини эътиборсиз қолдирмоқчи бўлмаган. Иккинчи томондан, ҳеч ким билан маслаҳатлашмасдан

совет қўшинлари томонидан Бухоро босиб олинган (1920 йил 5 сентябрь), Афғонистонга қочиб кетган амир билан музокаралар олиб борган.

Амир Саид Олимхон давриде Бухородеги бошқарув тартиби билан бироз бўлса-де таниш бўлган ҳеч бир киши тушунмаслиги, билмаслиги мумкин эмас эдики, амир байроғи остиде ҳатто совет тузумига қарши кураш ҳам олдиндан муваффақиятсизликке маҳкум эди.

Анвар Бухоро Халқ Республикаси ҳукуматидан унинг томонига ўтган «Ёш бухороликлар»ни ўз сафига қўшиб, эҳтимол, хато қилган эди. Чунки «Ёш бухороликлар» Анварни «Бухоро амираи қўшинлари қўмондони» этиб тайинланганидан хабар топган, буни нотўғри ҳисоблаб, унинг Афғонистонга муҳожирликке кетишини (ҳижрат қилишини) афзал кўрдилар.

Бу эса қўйидагиларга олиб келди:

а) Бухороде қолган ва Анварга қўшилиш ниятиде бўлган ҳукумат аъзолари ҳам унга эргашисдан бош тортдилар. Бундан ташқари, улар большевикларга яқинлаша бошладилар;

б) Анварнинг амирлик қўмондони эканлигини билган бошқа вилоятлардеги қўзғолончилар ҳам унинг ҳукмронлигини тан олишдан бош тортдилар, ҳатто кўнгилиларнинг унинг тарафига ўтишига тўсқинлик қилдилар;

в) Шарқий Бухороде (ҳозирги Тожикистон) фаолият юритаётган отрядларнинг бир қисми «амир қўшинлари» муваффақиятига ҳисса қўшмаслик учун ажралиб кетди.

Ўзининг бепарво ҳаракатлари билан қўзғолончиларнинг кучайиб бораётган жабҳаси норозилигини келтириб чиқарган Анварнинг ўзи 1922 йилнинг 4 августиде Балжувон шаҳри яқинидаги тенгсиз жангде ҳалок бўлди (у жангде қаҳрамонларча ҳалок бўлди).

Мамлакат, умуман, бутун Туркистон аҳолисининг ўз амирига нисбатан бундай салбий муносабатде бўлишининг қатор сабаблари

бор эди. Биринчидан, Бухородаги бошқарув тизими гарчи номукамал бўлса-да, барча учун тенг бўлган қонунларга амал қилмасди. Мавжуд тартиблар мансабдор шахсларнинг ўзбошимча ихтиёрига асосланган эди. Меҳнатига яраша даромад олмаётган аҳоли ҳеч кимга арз қила олмас эди. Бухоро ўзининг асл деспотик турмуш тарзида қотиб қолганди.

Иккинчидан, Туркистонни руслар босиб олганидан бошлаб Бухоро амири рус мустабид ҳокимиятининг хонликдаги рамзи бўлиб қолди. Хонлик тузуми ва мавжуд тартиб-қоидалар Европа цивилизациясини забт этишга интилган туркистонликларнинг барча илғор ташаббусларига ўчмас қора доғ қўйди.

Бухоро амирлиги мавжуд бўлган барча даврда бирорта ҳам бухоролик ҳатто ўрта европа маълумотига эга бўлмаган. Амирликда европа таълими масаласида иккита реакция тамойил тўқнаш келди: бир томондан, эски рус ҳукумати бухороликларнинг таълим олиши, маърифатли бўлишини унчалик рағбатлантирмаган бўлса, иккинчи томондан, амирнинг ўзи эскилик, яъни халқнинг абадий зулматда ва эски тушунчаларда қолишининг ашаддий тарафдор эди.

Туркистондаги рус тузуми қанчалик оғир бўлмасин, Бухорода ҳукмрон бўлган яланғоч деспотизм билан солиштирганда Европа маданий ҳаётининг чўққисидек туюларди. Шунинг учун ҳам инқилобдан олдин кўпчилик Туркистон мусулмонларининг Бухоро хонлигининг Россиянинг Туркистондаги вилоятларидан бирига айлантирилиши ҳақидаги фикрларини эшитиши мумкин эди.

Жамол пошо қўзғолончиларга муносабатда Анвардан бироз бошқачароқ йўл тутди. Жамол пошо Туркистон қўзғолончилари ҳаракатининг инқилобий авангард озодлик армиясига айланишини истади, худди инглизлар ҳукмронлигига қарши курашаётган Ҳиндистон армияси каби. Бу фикр Жамол пошони, айниқса, афғон қўшинининг таш-

килотчиси бўлган пайтдан бошлаб банд қилган эди. У туркистонликларни совет тузумига қарши турли курашлардан воз кечишга чақириб, уларга «мустамлакачилик-озодлик инқилоби» байроғи атрофида бирлашишларини маслаҳат берди.

Жамол пошо Туркистоннинг баъзи раҳбарлари билан алоқада бўлди. Улардан ўз ғояларини амалга оширишда ёрдам беришларини сўради. Чунки, у айтганидек, «инглизларни Ҳиндистондан ҳайдаш ҳақидаги буюк ғоя амалга ошиши жуда яқин» эди. Менга шу маълумки, унинг ғоя ва режалари амалга ошишини қўллаб Туркистондан ҳеч ким чиқмади. Аниқки, Жамол пошо туркистонликлар олдида турган энг муҳим ҳаётий вазифа – ўз ватанларини қизил босқинчилар исканжасидан озод қилишдек улуғ мақсадни тушунмаган ёки тушунишни умуман истамаган.

Шундай қилиб, Туркия тарихида ўзига хос ўрин тутган икки йирик давлат арбоби ўз кўз ўнгида бўлаётган воқеа ва жараёнларнинг моҳияти ва маъносини тўғри тушуна олмади. Бири туркистонликларни Эски Бухоро деспотизм ҳукмронлиги остига тортган бўлса, иккинчиси большевиклар томонидан шафқатсизлик билан ёзилган «Жаҳон мустамлака инқилоби»нинг байроғи остида бўлишга чақирди.

Юқорида айтилганларнинг барчаси эски Россия Туркистони ва Бухородаги қўзғолончилик ҳаракати ҳақида эканлигини алоҳида эътиборга олиш керак.

Жунаидхон бошчилигидаги Хивадаги қўзғолонлар ҳақида мазкур баённинг бошида айтиб ўтилган эди.

Хива қўзғолони инқилобгача бўлган ҳаракатлар эди. Унинг ўзига хос тарихи ва ўзига хос анъаналари бўлган. Инқилобдан олдинги Эски Хива аҳолиси икки гуруҳдан: ўзбеклар ва туркманлар (ёвмут қабиласи)дан иборат бўлган. Хива хони ўзбекларнинг қўнғирот қабиласидан бўлгани учун хонликдаги бутун

ҳукмрон табақа ўзбеклардан танланган. Қолаверса, ўзбеклар суғориш каналларининг юқори қисмларига жойлашиб, кўпинча ўзларининг бу имтиёзларидан фойдаланишган, туркман-ёвмутларнинг сувга бўлган эҳтиёжларини эътиборга олишмаган. Шундан ўзбеклар ва туркманлар ўртасидаги доимий адоват келиб чиққан.

Моҳиятан ана шу қабилалараро адоват Хива хонлиги амалдорлари томонидан ҳам ушлаб турилган. Хивадаги бошқарув худди Бухородаги каби давлат амалдорлари томонидан шакллантирилган авторитар тузумга асосланган эди. Аммо Хива хонлиги аҳолисининг кўпчилиги кўчманчи бўлганлиги боис Бухородаги каби одамларга нисбатан зулм таъсири у қадар юқори бўлмаган. Ёки аҳоли зулм ва адолатсизликлардан маълум муддат холи юриш имконига эга эди.

Хива хонлиги бошқарув тизимининг Бухоро амирлиги бошқарув тизимидан фарқли хусусияти шунда эдики, Хивада диний муносабатлар Бухородаги каби катта таъсир кучига эга эмас эди. Бухорода аксарият амалдорлар (ниҳоятда нодон ва ўз манфаатини кўзлаган) ўзларининг ҳар қандай хатти-ҳаракатини шариат тартиблари билан мустаҳкамлаб олишар, аҳолини унга итоат этишга мажбурлашар эди.

Юқоридаги ҳолатлар (бошқаларини айтмасам ҳам бўлади), яъни хонлар сулоласи сиёсатининг қабилавий табиати, кўчманчилар ҳаракатининг қулайлиги, қолаверса, хон бўйсунувчиларга ўта оғир ҳолатларда ўзбошимчаликни бошқа томонга йўналтириш имконини бериши бошқарувнинг ўзига хос жиҳатларидан бўлган. Бундан ташқари, мансабдор шахсларнинг эркин, умуман назоратсиз эканлиги, «шариат таянчи»нинг заифлиги Хива аҳолисининг ҳокимиятга қарши сезиларли фаол бўлишига имкон берди. Айниқса, хон ҳокимиятнинг «қабила деспотизми» оғирликларини бошидан кечирган туркманлар марказий ҳу-

куматга қарши бир неча бор қўзғолон кўтардилар. Жунаидхон (асл исми Қурбон Мамед) ёшлигиданоқ «ўзбек хони»га қарши курашда туркман қабилаларининг етакчиларидан бирига айланган.

Мен бу ерда туркманлар хонининг ишончли вакиллари (ўзбеклар) билан курашининг турли босқичларини тасвирламайман. Бу мени мавзудан узоқлаштиради ва энди бу қизиқ эмас. Туркманлар Асфандиёрхондан (тўлиқ исми Саид Исфандиёр Баҳодирхон) сувдан фойдаланиш ва солиқ тўлашда ўзбеклар билан ҳуқуқларини тенглаштиришни талаб қилдилар. Уларнинг ушбу талаби қондирилмагач, қўзғолон кўтардилар. Охирги буюк Европа уруши бошланиши билан Россия асосий диққат-эътиборини фронтга қаратди, бундан фойдаланган туркманлар аскарларини кўпайтириб, ҳарбий салоҳиятини кучайтирдилар ва ўзбеклар билан тенг ҳуқуқли бўлишни қатъий талаб қила бошладилар.

Жунаидхон 1916 йилда Хива хонлигининг пойтахти Мадвафони эгаллаб олди ва Асфандиёрхонни ўта таҳқирловчи вазиятда туркманлардан солиқлар олиш бўйича янги фармонни имзолашга мажбур қилди. Бундан ташқари, ўзбеклар билан бир қаторда туркман вакиллари турли лавозимларга тайинлаш, сув тақсимлашда ўзбеклар билан тенг ҳуқуқли бўлиши билан боғлиқ тартибларни жорий этди.

Жунаидхон Хивада ҳокимиятни узоқ ушлаб тура олмади. Тошкентдан Сирдарё ҳарбий губернатори, генерал Галкин бошчилигида рус қўшинлари хонга ёрдам бериш учун юборилди. Хиваликларда Россия жазо экспедицияси ҳаракатларидан жуда оғриқли хотиралар қолди. Туркманлар яна кенг қумликларга тарқалиб кетишди.

Уларни таъқиб қилган рус жазо бўлинмалари томонидан кўчманчилар фойдаланган қудуқлар қумга тўлдирилди. Сув танқислиги натижасида кўплаб чорва моллари нобуд бўл-

ди. Шу ўринда айтиш керакки, рус ҳарбийлари хонлик учун туркманлардан тортиб олган кўп миқдордаги мол-мулклар хонлик хазинасига умуман келмади.

Ўшандан бери Хива туркманлари русларни кечира олишмайди, уларга нисбатан гина-кудурат сақлаб келишади.

Рус инқилоби бошланди (1917 йил март). Хива хони ўз ҳолати, хонликка нисбатан хавфхатарини сезди. Шу боис Бухоро амиридан ўрнак олиб конституция жорий этиш тўғрисида манифест чиқаришга шошилди.

Туркистон миллий ҳаракати марказининг тазйиқи остида Жунаидхон хонга қарши курашни қайта бошлашдан тийилди. Россиядаги октябрь инқилобига қадар бўлган давр Хивада кутиш ҳолатида ўтди.

Большевиклар ҳокимиятга келиши билан вазият кескин ўзгарди. Туркистонда совет ҳокимияти мусулмонларни давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва бошқарув ишларида иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум қилди. Хиванинг руслар томонидан узил-кесил босиб олинишига йўл қўймаслик учун Жунаидхон қатъий ҳаракат қилди. У яна Хивани эгаллаб олди. Бу сафар хиёнаткор Асфандиёр қатл қилинди. Тахтга хоннинг амакиси қўйилди. Лекин Хиванинг ҳақиқий ҳукмдори Жунаидхоннинг ўзи эди.

Жунаидхон ҳали қабилавий тузум қолдиқларини енгиб ўтмаган ўз қабиладошлари – туркманларни хонликнинг юқори лавозимларига тайинлади, ўзбекларни ҳокимиятдан четлатиб, уларни ўзига қарши қилиб олди. Большевиклар бу вазиятдан, яъни Хивадаги қабилалараро курашдан фойдаланиб мазлум меҳнаткашларни Жунаидхон феодализмга қарши синфий курашнинг қизил байроғи остида бирлаштирди.

Ўзбеклар ёрдам сўраб қизил Тошкентга юзланди. Хивада Хоразм Халқ Республикасига асос солинмоқда эди. Бу ерда ўзбек комиссарлари кўмагида бутун ҳокимият қизил армия қў-

лига ўтди. Туркманларнинг мамлакатни бошқариши гумон остида қолди. Ана шундай вазиятда ҳам ўзбеклар ва туркманлар ўртасидаги қабилалараро адоват сақланиб қолган эди.

1924 йилда Жунаидхон Хивани эгаллаб олмади. Бу Хива қўзғолонининг кескинлик энг юқорига чиққан даври эди. Ўшандан бошлаб қўзғолон сусайди.

Совет ҳукумати 1924 йил охирида Туркистоннинг миллий таркибига кўра узоқ вақтдан бери режалаштирилган қатор «муस्ताқил миллий республикалар»га бўлинишини амалга оширди. Бу большевикларнинг ўзбек, қозоқ, қирғиз ва туркманларнинг «ягона давлат» бўлиб бирлашиш борасидаги уринишларига жавоб эди. Ана шу тарзда Туркистон парчалаб юборилди.

1919 йилдаёқ ўзбек, қозоқ, қирғиз ва туркман коммунистлари бўлиниш ва бўлинган ҳудудларни алоҳида миллий хусусиятлардан келиб чиқиб номлаш, шунингдек, ўзларини «Туркий коммунистик партия» деб номлашни тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилдилар. Худди шу фармонга кўра Туркистон (шу жумладан, Бухоро ва Хива ҳам) бундан буён «Туркистон Турк Совет Республикаси» деб номлаши керак эди.

Бу хусусда тарихчи, большевик С.Муравейский Ўрта Осиёдаги инқилобий ҳаракат совет ҳокимиятининг «миллий зиёлилари» томонидан миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашнинг носоғлом, катта салбий оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган йўлидан кетганини таъкидлайди.

«Миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш хавфи»га қарши большевиклар «қабилаларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши» назариясини илгари сурдилар ва бу назарияни амалиётга татбиқ этдилар.

Шундай қилиб, «қабила» республикалар: Ўзбек, Туркман, Қозоқ, Қирғиз Республикалари ташкил топди. Аслида, Туркистонда миллий асосда ўз тақдирини ўзи белгилаш-

да фақат иккига бўлиниш бўлиши керак эди. Яъни турклар (ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, қорақалпоқлар) ва тожиклардан иборат.

Большевиклар алоҳида «қабила республикалари»ни яратиб, Туркистондаги ягона туркий халқлар ва қабилаларни бегоналаштиришга, улар ўртасига турли тўсиқлар қўйишга эришмоқчи бўлишди. Бошқа томондан, собиқ Хива хонлигида ўзбек-туркман адоватига гўё энди ҳеч қандай асос қолмагандек эди. Шу ўринда таъкидлаш керакки, бутун Ўрта Осиёда фақат Хива хонлиги қабилалараро адоват майдонига айланган эди. Бунинг сабабларини юқорида айтиб ўтдим. Ўрта Осиёнинг қолган ҳудудларида қабилалар ўртасида ҳеч қачон адоват ва кураш бўлмаган.

Дарҳақиқат, Хива туркманларини ўз ичига олган Туркман Республикаси (1924 йил 19 ноябрь) тузилгандан сўнг Жунаидхон олиб борган ўзбекларга қарши ҳаракатларга умуман ўрин қолмаган эди. Жунаидхон эса икки йилдан бери жим ўтирибди.

Аммо янги ташкил этилган «қабила республикалари» чегараларидаги совет миллий сиёсати аҳоли ўртасида кескин норозиликни келтириб чиқармоқда. Аста-секин қуйида русларга қарши ва Россияга қарши ҳаракатлар кучаймоқда. Маҳаллий коммунистлар орасида «антирус миллатчилиги» бошланди.

Совет ҳукумати томонидан баъзи масалаларда (масалан, динга қарши тарғибот) жуда қўпол усуллар, шунингдек, «русларнинг маҳаллий аҳолига нисбатан такаббуруна муносабати» асосида иш юритилди. Туркистон совет матбуотининг чиқишларида маҳаллий ишчиларнинг яхши маошли ишларга жойлашишига тўсқинлик қилиш, маҳаллий аҳолини шунчаки масхаралаш, ҳатто давлат лавозимларини эгаллаб турган таниқли кишиларни камситиш ҳолатлари ифодаланади. Буларнинг барчаси маҳаллий, миллий шовинизмнинг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Мамлакатда Жунаидхон учун қулай вазият юзага келмоқда эди. Аммо Жунаидхон ўтган йиллар тажрибасидан биладики, ўзига қарши яхши қуролланган ва яхши ташкил этилган қизил армия кураш олиб бормоқда. Бундан ташқари, советлар мамлакатнинг барча аҳоли пунктларини эгаллаб олишга муваффақ бўлган. Бундан кўринадики, у барбод бўлишга маҳкум. Муваффақиятга умид қилиш мумкин бўлган вазиятларни кутиши керак. Жунаидхон ва унинг халқига нисбатан бу ҳолат Совет Иттифоқи ва Англия ўртасидаги яқинлашиб келаётган уруш ҳақидаги совет ҳукуматининг хавотирли чиқишлари унга ана шундай умид учқунларини берарди.

Туркистонда кўп ойлар давом этган мудофаа ҳафталиги, самолёт йиғишнинг кўпайиши, «Чемберленга жавобимиз», Англия билан уруш бўлган тақдирда синов сафарбарлиги – буларнинг барчаси яқинлашиб келаётган урушнинг яққол белгилари эди.

Ана шундай бир даврда советларга қарши ҳаракатнинг стихияли тўлқини бутун Туркистонни қамраб олди. Тошкент, Самарқанд ва бошқа йирик шаҳарларда бўлиб ўтган съездларда «уруш бўлса, тайёр бўлиш» учун ноқонуний мурожаатлар ўқилди.

Совет матбуоти (1927 йил баҳори)да ўзбеклар орасида «Яқин вақтлар ичида Туркистон Россия ҳукмронлигидан озод бўлади деган умид учқунлари пайдо бўлмоқда» мазмунидаги эслатмалар тарқалди. Ёки айрим зиёли ва амалдор ўзбеклар ўртасида Англия ва Совет Иттифоқи ўртасида бошланадиган уруш Туркистонни Россия ҳукмронлигидан озод этиши мумкинлиги муҳокама қилинар эди.

Ниҳоят қуролини ташламаган Жунаидхон яна бош кўтарди. Совет Иттифоқи ва Буюк Британия ўртасида уруш бошланишидан умид қилиб совет ҳокимиятига қарши курашга астойдил тайёргарлик кўра бошлади.

Бинобарин, Совет Иттифоқининг ташқи урушга кириши билан Туркистон ҳудудида

яна «босмачилик» ҳаракатининг пайдо бўлиши эҳтимоли ортди.

Мен бу ерда «босмачилик» ҳаракати пайдо бўлишининг бошқа сабаби бор деб ҳисобламайман. Бу жараён бошқача ҳам бўлиши мумкин. Аммо бир нарсани тан олиш керак: ҳозир «босмачилик» учун замин ниҳоятда ноқулай, бу Туркистонда совет ҳокимиятининг мустаҳкам ўрнашиб олгани (ҳарбий нуқтаи назарда) учун эмас, балки, бир томондан, аҳоли, ҳатто унинг энг фаол қисми (Хива туркманлари) ҳам совет ҳокимиятидан мустақил равишда қутулиш имконияти борлигига ишонмай қўйди. Иккинчи томондан эса қўзғолончиларга осонгина қўшилиб кетадиган оч, ғазабланган омма йўқ.

Совет тузумига қанчалик миллатчилик нуқтаи назаридан қарамасин, тан олиш керакки, жойларда аҳолининг турмуш даражасини кўтаришга қаратилган ер ислоҳоти, мактаб ислоҳоти (мактаблар қанчалик ёмон бўлмасин) амалга оширилаётгани, кооперативларнинг тузилиши халқнинг кайфиятини сезиларли даражада ўзгартирди.

Ҳозирга келиб, камдан-кам бўлса-да, собиқ «босмачи» отрядларининг қолдиқлари оддий қароқчилар тўдаларига айланган, бундай қолдиқлар жуда оз. Алоҳида гуруҳларда беш-олти, камдан-кам ҳолларда ўндан ортиқ отличлар бўлиб, улар Тожикистоннинг турли ҳудудларида ёки Самарқанднинг тоғли ҳудудларида ҳаракат қилишади. Очиғи, уларга аҳамият бериш ёки улар жиддий кучга айланади деб ҳисоблаш унчалик тўғри бўлмасди.

Туркистонлик муҳожирларнинг «босмачилик» ҳаракатига қандай алоқаси бор?
Бу, албатта, қизиқарли савол.

Туркистонлик муҳожирларининг салмоқли қисми «босмачилик» ҳаракати билан бевоқиф алоқадор эди. Бу ерда уларга «босмачилик» ҳаракати ўз даврини ўтаб бўлганлигини тан олишлари бироз қийинчилик туғдиради.

Туркистонлик муҳожирларнинг ана шу қисми (муҳими, улар кўпчилик эканлигини айтдим) «босмачилик»ни совет ҳокимиятига қарши кураш, «қаҳрамонлик» деб ҳисоблади. Улар ҳаракатнинг ўз-ўзидан пайдо бўлган анархистик характерга эга, ўзининг олдига аниқ сиёсий дастур ҳам белгилай олмаган ҳаракат эканлигини ҳисобга олмади ва буни тан олишни ҳам истамайди.

Ана шу ўжарлик «босмачилик»ни «идеаллаштирди», қолаверса, бундай қарашда осийликлар табиатига хос нуқтаи назар ўз аксини топганлигини кўриш мумкин.

Исёнчилар томонидан тан олинган босмачиларнинг энг охириги ҳарбий раҳбари Шермуҳаммад (Кўр Шермат) Кобулда яшайди. Ўз-ўзидан аёнки, у ҳар дақиқада курашни бошлашга тайёр. Унинг сиёсий мақсади, интилиши, агар унинг амалга ошишига ишониниш мумкин бўлса, «Туркистонда мусулмон давлатини тузиш» эди. Бироз вақтдан кейин Жунаидхон ва Шермуҳаммад бошчилигидаги исёнчилар ўз ҳудудига бормоқчи бўлганида афғон ҳукумати бунга тўсқинлик қилди.

Туркистонга қўшни Афғонистон ва Форсдаги вазият, кайфият билан ҳисоблашмаслик мумкин эмас. Совет тузумига ва большевизмга умуман бегона бу иккала давлат Россияда совет ҳокимиятининг тез орада йўқ бўлиб кетишидан қўрқишади. Бу уларнинг большевикларга ҳамдард ёки хайрихоҳликлари учун эмас, балки большевиклар ўрнини эски Россия императори эгаллаб олишидан хавфсирашади.

Шу ўринда айтиш керакки, совет ҳокимияти тахтдан ағдарилган Россия императори сингари ана шу мамлакатларга нисбатан ҳукмронлик сиёсатини юритмади. Император Россиясининг бу мамлакатларга сиёсати йўлидан бормади. Афғонистон ва Форс туркистонликлар совет тузумини ағдарибгина қолмай, балки Россия билан улар ўртасида тўсиқ ярата олади деб ҳисоблаган эди. Қолаверса,

кейин ҳам уларнинг «босмачилар» ҳаракати-га муносабати ўзгармади.

Ушбу баён муаллифи сифатида мен ҳам Афғонистон ва Форс давлатлари вакиллари (норасмий) билан қайта-қайта суҳбатлар орқали бунга ишонч ҳосил қилдим.

Жунаидхон ҳали ҳам исталган вақтда катта саҳнага чиқиш имкониятига эга. У энди ўз қариндошлари – Форс туркманлари орасига яширинган, улар қабилавий удумларга кўра Жунаидхонга қўлларида келганча ҳурмат-эҳтиром кўрсатдилар.

Кобулда Шермуҳаммад билан боғлиқ вазият бирмунча фарқ қилади. Афғон ҳукумати уни бошқа ушлаб турмасликка қарор қилган тақдирда ҳам, Шермуҳаммад ўз юртининг ҳудудига етиб бориш учун анчагина қийинчиликларни енгиб ўтиш керак бўлади. Гап шундаки, Афғонистон билан ўзбеклар (Шермуҳаммад – ўзбек) ўртасида тожик ерларининг бир қисми жойлашган. Совет ҳукумати ҳозир бор кучи билан ўзбеклар ва тожиклар ўртасига нифоқ солишга ҳаракат қилмоқда ва баъзи ҳудудларда бунга эришди ҳам. Шермуҳаммад Афғонистондан юртига қайтиш учун йўлга чиққан тақдирда ҳам, тожиклар яшайдиган ҳудудларда турли тўсиқларга учраши эҳтимолли катта.

«Босмачилик» ҳаракати ҳақидаги айрим мулоҳазалар туркистонлик муҳожирларнинг яна бир қисмида унга тарихда қолган ҳодиса сифатида қараш фикрини юзага келтиради.

Умуман, кўп йиллик фуқаролар уруши ва иқтисодий вайронагарчиликдан чарчаган «босмачилик» ҳаракати энди Туркистонда учрамадлиги аниқ.

Туркистонда янги авлод вояга етди. Уларнинг дунёқараши эскисиникидан бутунлай фарқ қилади. Янги авлод энди «шариат», «одат», «уруғ», «қабила тартиби» қандайлигига эътибор қаратиб ўтирмайди. Янги авлод вакиллари курашнинг яланғоч шакли билан қаноатланмайди. Бу аниқ дастур, сиёсий ва

ижтимоий ислоҳотларни амалга оширишни талаб этади. Яна бир муҳим жиҳат, у совет ҳокимиятининг аксарият ислоҳотларига қарши чиқмайди. Шу билан бирга, Москва гегемонлигига, миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш гоёсига ҳам мос. Энди улар «қабилавий республикалар» қобиғидан чиқиб, мамлакат доирасида миллий давлат органини яратишга интиладиган кучдир.

Кейинги пайтда «босмачи тўдалари»га қарши маҳаллий кучларнинг (милиция ва ихтиёрий отрядлар) туриши бир хил қийматга эга бўлган иккита ҳодисадан далолат беради:

а) собиқ қўзғолончилар қолдиқлари ҳақиқий «босмачилар» (қароқчилар) наслига айланди;

б) аҳоли кайфиятидаги ўзгаришлар исёнчилар фойдасига бўлмади.

«Маҳаллий кучлар» ҳақида гапирганда бу кучлар жуда кам эканлигини таъкидлаш керак. Қизил армия таркибида арзимас сонли тубжой туркистонликлар (туркманлар, ўзбеклар ва қирғизлардан иборат биттадан отлик бригада) бор. Ҳа, улар ҳарбий хизматга чақирув асосида эмас, кўнгиллилардан саралаб олинади. Яқинда 1907 йилда туғилган кўнгилли ёшлар учун чақирув эълон қилинди. Чақирилган кўнгиллиларнинг ярми комсомол аъзоларидан, учдан бир қисми «уюшган қишлоқ ёшлари» («Қўшчи» уюшмаси аъзолари», ишчилар)дан иборат бўлди. Қолган 20 фоиздан кўп бўлмаган ёшлар маҳаллий партия ва совет органлари масъулияти остида чақирилган уюлмаган ёшлар вакиллари эди.

Совет ҳукумати Туркистон туб аҳолисининг ҳарбий тайёргарлигига қандай муносабатда бўлганини мен Тошкентдан 5 ноябрда олган қуйидаги қисқача маълумотномадан кўриш мумкин.

Жорий йилнинг куз-қиш мавсумида чақирувгача бўлган тайёргарликни қамраб олишимиз керак. Биз ушбу газеталарда 1907 йилда туғилган фуқаролар контингентини ўқий-

миз. Ҳаммаси бўлиб 6000 киши чақирувгача бўлган тайёргарликдан ўтади, улардан 2000 нафари маҳаллий аҳоли вакиллари, 4000 нафари эса европаликлар, яъни руслар.

Бу қисқача рақамлар бизга совет ҳукуматининг Туркистоннинг туб аҳолисига ишончи қай даражада эканлиги ҳақида жуда аниқ ва асосли фикр беради.

«Босмачилик» (бу ерда мен бу сўзни халқ қўзғолони маъносида ишлатаман) Туркистондаги қизил армия миллий таркибининг ҳозирги нисбати ўзгаргандагина муваффақият қозонади.

Бу ўзгариш амалга оширилмагунча «босмачилик» ҳеч қандай муваффақиятга эриша

олмайди, бу ҳаракат ўн минглаб одамларнинг иқтисодий ва жисмоний ўлиmidан бошқа ҳеч нарсага олиб келмайди.

Ва бунда фақат маҳаллий аҳоли ҳалок бўлади, чунки руслар ҳар доим кутилмаган ҳужумлардан мукаммал ҳимояланган темир йўл ҳудудларида яшайдилар. 1928 йил 19 ноябрь.

Рухсат этилган матн ёзуви. Россия давлат ҳарбий архиви. 461-фонд, 1-рўйхат. 407-иш, 40 – 53-бетлар. 1928 йил 19 ноябрь. Муаллиф томонидан машинкада ёзилган матн. Россия давлат ҳарбий архиви. 461-фонд, 1-рўйхат, 407-иш, 40 – 53-варақлар.

Русчадан Фахриддин Убайдуллаев таржимаси

ГПУ ШАРҚИЙ БЎЛИМИ БОШЛИҒИ Я.ПЕТЕРС НИНГ “ЎРТА ОСИЁДА БОС- МАЧИЛИК ҲАРАКАТИ ВА УНГА ҚАРШИ КУРАШ” ҲАҚИДАГИ ЁЗМА ДОКЛАДИ

1918-1919 йиллар. РСФСР ВЧК раиси Ф.Э.Дзержинский ва РСФСР
ВЧК раиси ўринбосари Я.Х.Петерс (1917-1919 йиллар).

Мен ўз ёзма докладимда Ўрта Осиёдаги босмачилик ҳаракатининг тарихига, бу ҳаракатнинг иқтисодий ва сиёсий сабабларига тўхталиб ўтирмайман. Улар мен мазкур ёзма доклад билан мурожаат қилаётган орган-

ларга илгари тақдим этган докладларимда ва ёзма докладларимда батафсил ҳамда бир неча марта баён қилинган. Улар, айниқса, 1921 йил 20 октябрдаги “Босмачилик ва унинг тугатилишини кечиктираётган сабаблар” деб

номланган докладимда, 1922 йил февраль ойидаги “Туркистоннинг сиёсий ва ҳарбий аҳволи тўғрисида”ги ёзма докладимда муфассал ёритилган.

Мазкур ёзма докладимнинг мақсади Ўрта Осиёдаги босмачилик ҳаракатининг ҳозирги аҳволини, босмачиликка қарши курашда биз йўл қўйган хатоларни ҳамда уни муваффақиятли тугатиш учун кўрилиши зарур бўлган ҳарбий ва чекистларча чора-тадбирлар ҳақидаги фикримни баён қилишдан иборат.

Босмачилик ҳаракати ҳозир бутун Ўрта Осиёни, айнан Бухоро, Хива ва Туркистонни (Афғонистоннинг қўллови билан) қамраб олди. Бухорода босмачилик шарқий Бухородан то эски Бухоронинг ғарбий дарвозаларигача бўлган ҳудудга ёйилди. Аммо бизнинг Қизил армия қисмлари томонидан Бухоро остоналарида тор-мор этилишидан олдин у чекиниб, ғарбда, Кармана районида кўрбоши Саид Ниёзов ва собиқ ҳарбий вазир Орипов қўл остида жамланди. Майда тўдалар Чоржўйнинг шимоли-ғарбидаги ва эски Бухоронинг шимолидаги районни эгаллашди. Босмачиларнинг асосий кучлари эса Бухоро шарқидаги Бойсун, Гузор, Қарши, Душанбе районларида, асосан Бойсун районида жамланди. Бойсунда Анвар пошшо Ўрта Осиёдаги барча босмачилик қисмларининг бошида туриб, отрядларни фаол ҳарбий тайёргарликдан ўтказмоқда, дала шароитида жанг қилиш усулларини ўргатмоқда. Олинган маълумотларга кўра, Анвар пошшо Афғонистондан қурол-яроғ олиб турибди, бу ўлкадагилар эса ўз навбатида инглизлардан олишяпти. Одамлар билан ёрдам кўрсатиш масаласига келсак, ҳозиргача ўлдирилган босмачилар орасида Афғонистон фуқаролари бўлганлиги аниқланди, афғонистонликлар Анварга кўмак учун ўз аскарларини бошқача кийинтириб юборишаётгани эҳтимоли бор.

Шарқий Бухорода бизнинг агентура ишимиз жуда ёмон йўлга қўйилган. Аммо бир нечта манбалардан олинган мавжуд маълумотларга қараганда, бутун Бухоро бўйича Анвар қўл остида 24 минг босмачи бор. Бу миқдордан ярмини умуман қуролланмаганлар сифатида ва Керки – Мозори Шариф районида турган 4 минг туркманни чиқариб ташлаш керак. Чунки улар нисбатан сушт ҳолатда бўлиб, фақат бизнинг чегара ҳудудларимизга уюшмаган ҳужумлар уюштириб туришибди, Чоржўй ва Термиз ўртасида Амударё бўйлаб пароход қатновига хавф солишяпти. Агар Анварга қарши белгиланган операция қисмларимиз учун муваффақиятли бўлса, Анварга кўр-кўрона ишониш ғойиб бўлади ва моҳирлик билан иш тутилса, туркманлар Анварнинг ўзига қарши қуролга айланишади.

Афғонлар ҳозир юқорида эслатилган туркманларни Бухоро совет ҳокимиятига қарши қилиб қўйиш учун ҳамма нарсани қилишяпти. Аммо Афғонистоннинг ўзида туркманлар жуда қийин турмуш кечиришмоқда. Такрор айтаманки, у ёки бу даражада моҳирона иш тутилса, улардан осон фойдаланишимиз мумкин.

Босмачилик, аниқроғи, Бухородаги антисовет ҳаракати Бухоро учун совет ҳокимияти сингари янги. Айниқса Шарқий Бухоро совет қурилишини кўргани йўқ. Бухородаги “инқилоб”дан сўнг, Шарқий Бухоро собиқ амир учун, амир Афғонистонга қочгандан кейин қолиб кетган унинг амалдорлари армияси учун фалокат жойи бўлди. Улар қишлоқларга тарқалиб, олти ой жазоланмай амирнинг ишини давом эттиришди. Совет ҳокимияти эса у ерга Қизил армиянинг елкасида келди ва совет тартиботининг энг ёмон намунаси бўлди. Бу ҳақда бир неча марта ёзилган.

Бунга яна Бухоро билан ўзаро иқтисодий ва сиёсий муносабатларда йўл қўйилган қатор тугуриқсизликларни ҳам қўшиш керак. Уларни Сиёсий бюро ҳисобга олиб, ушбу ма-

сала юзасидан тегишли қарор қабул қилди.

Шундай қилиб, буларнинг ҳаммасини эътиборга олиб, агар Сиёсий бюро қабул қилган эркин товар айирбошлаш учун Бухоро чега-расини очиш тўғрисидаги қарор қоракўлни Россияда бўлмаса, ташқи бозорда реализация қилиш имкониятини берса, агар бошқа томондан, қўшинларнинг Бухоро гуруҳи штаби томонидан июнда шарқий Бухорода белгиланган операция ҳақиқатан тинч аҳолига тазйиқ қилмасдан, мувофиқлаштирилган ҳарбий ҳаракатлар, сиёсий ташвиқот ва иқтисодий чора-тадбирлар билан ўтса, ажралиб қолган шарқий Бухорони Россия ва Бухоро бозори билан боғлайдиган Қарши темирйўл тармоғи қурилишини тугаллаш бўйича шошилиш чоралар кўриладиган бўлса, у ҳолда июнь зарбасидан сўнг, Анвар пошшо қандай тактикани қўллашидан – Афғонистон ҳудудига чекинадими ёки фарғоналик босмачилар тактикасини қабул қиладими – бундан қатъи назар, у барибир ўз авантюраси учун базадан маҳрум бўлади.

Ҳориган деҳқонлар оммаси тарқалиб, тинч меҳнатга киришади. Бунинг устига жорий йилда Бухорода ҳосил ниҳоятда яхши. Таркибига Бухоро ҳокимияти вакили ҳам кирган Ҳарбий инқилобий кенгаш томонидан Бухорода қўшинларнинг махсус гуруҳи тузилгани Бухорода босмачилик ҳаракатини тугатишнинг муваффақиятли яқунланишига умид уйғотади.

Туркистондаги босмачилик ҳаракати

Туркистондаги босмачилик ҳаракати мутлақо ўзгача манзара касб этган. У Фарғонада айрим шахслар ва гуруҳларнинг чуқур иқтисодий ва сиёсий зўравонлиги вақтида юзага келган ҳамда ўзининг ўсиши ва ривожланишида турлича босқичларни босиб ўтган. Уларга мен тўхталиб ўтирмайман, бу ҳақда жуда кўп ёзилган.

Ҳозир Туркистондаги босмачилик ҳаракати бутун Фарғона водийсини қамраб олди, қарийб 10 минг кишидан иборат, деярли ҳаммаси анча яхши қуролланган. Самарқанд области, асосан Панжикент уезди ва Самарқанд шаҳри атрофида тахминан 800 кишидан иборат ва Тошкент яқинида, Обликас frontiда ҳам кучайди. Шу билан бирга Туркистондаги босмачилик ҳаракати характери жиҳатидан ҳам ўзгарди. Қўқон мухторият ҳаракатининг акс-садолари тугатилгандан сўнг, 1920 йил баҳоридан тахминан 1921 йил кузигача Фарғонадаги босмачилик ҳаракати аҳолидан бутунлай ажралиб қолган эди ва соф бандитларча характер касб этганди. У аҳоли томонидан қўллаб-қувватланмаётган эди, агар баъзан аҳоли босмачиларга кўмак кўрсатган бўлса, бу фақат кўрқув туфайли бўларди. Чунки босмачилар томонидан бизнинг қўшинларимизга озроқ кўмак кўрсатганларни жазолаш ёвузликнинг барча чегараларидан ошиб кетарди. Ҳатто босмачилар томонга қочиб ўтган Туркистон Марказий ижроқўми раисининг собиқ ўринбосари Жонузоқов ҳам ўз докладида “Фарғона босмачиларини сиёсий шиорлар те-варагида бирлаштириш мумкин эмас” лигини тан олишга мажбур бўлган. Собиқ каторжник Кўршермат ўзини Фарғона областидаги барча мусулмон қўшинларининг қўмондони деб атаса-да, у аслида аҳолидан ғоявий жиҳатдан ажралиб қолган, нуқул иқтисодий фожиалар туфайли хароб бўлган унсурларга ва ўз ёвуз-лигига таянган жиноятчи-каторжниклигича қолаверган.

Аmmo Жонузоқов қилолмаган ишни – босмачиларни сиёсий шиорлар те-варагида бирлаштиришни биз ўзимиз амалга оширдик. 1921 йил ёзида Фарғонадаги босмачиларга қарши у ёки бу даражада радикал ҳарбий чоралар кўрилганда, ҳарбий қисмларимиз уларга муваффақиятли зарба бера бошлаганда, аҳоли орасида ҳам талончиларга қарши қатъият пайдо бўлди. Ҳатто аҳолининг бос-

мачиларга ҳужум қилиши ёки тошлар билан улардан ҳимояланиши ҳолатлари учради. Айнан шу вақтда босмачилар совет ҳокимияти билан тинчлик музокаралари йўлига ўта бошлади. Бу таклифни муҳокама қилиб, биз босмачилар ҳамма қуролини топшириши шарти билан тинчлик музокараларини олиб боришга қарор қилдик. Бироқ ўртоқлар тинчлик таклиф этишга шундай берилиб кетишдики, Фарғонадаги тинчлик музокараларига нафақат Туркистон ҳокимиятининг олий вакиллари, ҳатто ўртоқ Йоффе ҳам борди. Босмачилар хайрлашиш чоғида маҳаллий одатга кўра уларга юксак шараф кўрсатиб, туҳфалар тортиқ этишди – кимгадир тўн кийдиришди, кимгадир от миндиришди, бошқасига бузоғи бор сигир беришди. Буларнинг ҳаммаси карикатура кўринишда эди. Ўшандан буён тинчлик музокаралари тўхтагани йўқ, аммо ҳаммаси муваффақиятсиз бўлиб чиқди. Тинчлик музокараларидан босмачилар кўп нарсани ютишди, чунки аҳоли Совет ҳокимияти босмачиларга тенг тараф сифатида қараганини кўриб турди ва шундай қилиб, биз ўзимиз уларга аҳоли кўз ўнгида кўпроқ обрў олиб бердик.

Босмачиларга қарши курашда йўл қўйилган асосий хатолар

Сиёсий ва айниқса иқтисодий соҳаларда биз йўл қўйган хатоларни ҳар бир докладимда ёритганим сабабли мен бу ерда ҳам батафсил тўхталиб ўтолмайман. Лекин босмачиларга қарши курашда мувофиқлаштирилган иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий-чекистларча чора-тадбирлар зарур деб ҳисоблаганим сабабли бу ўринда фақат ҳарбий-чекистларча ҳаракатларда йўл қўйилган хатоларга тўхталамман.

1) Босмачиларга қарши курашдаги асосий хато кураш унинг учун ҳеч ким жавобгар

бермайдиган тарзда йўлга қўйилганидир. Ҳарбий қўмондонлик бу масалада тўлиғича Туркистон бюросига бўйсундирилган. Туркбюро тез-тез ўзгаряптики, бу ҳолда ҳеч қачон ўз тажрибаларининг натижаларини ҳисобга ололмайди. Мазкур сабабга кўра шундай бўляптики, Туркбюронинг бир таркиби томонидан йўл қўйилган ва босмачилик ҳаракатини тугатишга жуда ёмон таъсир этган хатолар бюронинг кейинги таркиби томонидан айнан такрорланяпти. Мусулмон ўртоқлар эса ҳар қандай йирик ва мураккаб ишда шу қадар тажрибасизки, улар ушбу хатоларни ҳеч ҳисобга олишолмаяпти.

2) Ҳарбий диктатурадан фуқаролик органларининг оператив режаларга аралашиб қолгани 1920 йилда Фарғонада ҳарбий диктатура мавжуд бўлган вазиятда содир бўлди. Ҳарбий-инқилобий кенгашлар ва ҳарбий қисмлар қўмондонлари инқилобий қўмиталарга буйруқ бера бошлади – кейин янги сиёсат жорий бўлди, шундай ҳаддан ошиш кузатилдики, сал бўлмаса, қисмларга уезд қўмиталари қўмондонлик қила бошлади. Кўпинча оператив режалар область ва уезд қўмиталарида муҳокама этилди.

3) Босмачиларга қарши курашда маҳаллий аҳолидан фойдалана олмаслик. Босмачиларга қарши кураш бошида маҳаллий аҳоли мутлақо жалб этилмаганди. Бизнинг ҳарбий қисмларимиз, пиёдалар, отлиқ аскарлар, артиллерия кишлоқлардан ўтиб боришарди, аҳоли қочиб, тарқалиб кетарди, босмачилар тинч аҳолига айланиб олишарди. Қисмларимиз кўринмай қолгандан кейин аҳоли ва босмачилар яна пайдо бўлишарди, баъзан қизил армиячиларимиз томонидан, гоҳида босмачилар томонидан талаб кетилган квартираларни топишарди, аммо ҳамма бемаънигарчиликлар қизил армиячиларимиз ҳисобига ёзиларди. Эслатиб ўтилган кўринишлар 1921 йилда босмачиларга қарши курашга маҳаллий аҳолини жалб этиш зарурлиги ҳақидаги

масалани кўтаришга мажбур этди. Асосан яқинлари босмачилар томонидан ўлдирилган ва уларда хусумати бўлган кишилар жалб этилди. Ушбу унсурларни бизнинг Қизил армия қисмларимизга кўмак кўрсатувчи отрядларга тортиш зарур эди. Аммо ҳар бир шошилиш ва жиддий ишни барбод қиладиган мусулмон ўртоқларнинг доимий дангасалиги ва совуққонлиги туфайли бундай отрядлар шакллантирилмади. Улар энг кам қаршилик кўрсатиш йўлидан боришди. Дастлаб ҳудудий полкни ташкил этишга қарор қилишди, кейин эса Туркбюро қарорисиз Теркуловнинг кўмагида биз тарафга ўтган босмачилардан иккита ҳудудий полк ташкил қилинди. Иккала полк ҳам яхшигина қуроллантирилди, улардан бири тўлиғича босмачилар томонга ўтиб кетди, иккинчисининг бир қисмини қуролсизлантиришга муваффақ бўлинди. Эслатиб ўтилган 1-полк яна биз тарафга ўтди. Ушбу полк командири Жонибеков билан тузилган шартномани илова қиляпман (1-иловага қаранг). Агентураимиз хабарига кўра, Жонибеков 100 та яроқсиз винтовкани топширган, қолганини яшириб қўйгандир, эҳтимол, қуролни ғамлаб олгач, яна бизга қарши тарафга ўтади.

Шу билан бирга шакллантирилгандан кейин босмачилар тарафга ўтган ва қуролни олиб кетган мусулмон отрядлари рўйхатини илова қиляпман (2-иловага қаранг). (Ҳошиядаги ёзув: “Илова қилинмаган”) Ташкил этилган мусулмон қисмлари ўртасида сиёсий ишларни яхши йўлга қўйишга, аскарларни кийинтириш ва овқатлантиришга ҳаракат қилишмади, такрор айтаманки, энг кам қаршилик кўрсатиш йўлидан боришди, биз тарафга ўтган босмачиларни қуроллантиришди ва ўргатишди. Ёки ҳеч ўйлаб ўтирмасдан аҳолини қуроллантиришди. Бу йил биргина Фарғонада апрель ойигача аҳолига 4 минг дона винтовка тарқатилди (3-иловага қаранг).

4) Сиёсий ишларнинг йўлга қўйилмаганлиги. Босмачилар бўлиб турган районларда ҳеч қандай сиёсий иш олиб борилмади. Фарғонага бир неча марта партиявий сафарбарлик эълон қилинди, лекин ҳеч қандай натижа бермади. Чунончи, 1921 йил августида биз Туркбюрода кўпчиликни ташкил этган пайтда Рудзутакнинг келишига Фарғонада босмачиларни тугатиш бўйича жиддий чоралар кўришга қарор қилдик. У томонга Туркистон компартияси Марказқўми аъзоси ўртоқ Баранов қўмондон сифатида юборилди, яхши чекистлар йўлланди. Шунингдек, кенг партиявий сафарбарлик ўтказишга қарор қилинди. Партиявий сафарбарлик ҳар доимгидек муваффақиятсиз чиқди, 150 партия ходими ўрнига 6 ёки 10 киши жўнаб кетди, улар ҳам тез орада қайтиб келишди.

5) Босмачиларга хушомадгўйлик. 1920 йил баҳорида фавқулодда ноқулай, ҳеч қачон фронтда бўлмаган, сиёсий жиҳатдан мутлақо ўсмаган, психологик жиҳатдан умуман бизга ёт бўлган Отабоев бошчилигида ҳарбий диктаторлик учлиги ўрнатилди. Отабоев махсус поездда Фарғонадан Тошкентга сайр қиляпти, босмачилар билан эса қарийб бир йилдан бери тинчлик музокаралари олиб боряпмиз. Бу аҳоли кўз ўнгида уларнинг обрўсини оширяпти, қуролланиб олишига ва Анварнинг режаси бўйича қайта гуруҳланишига имконият беряпти.

6) Ҳарбий қўмондонликнинг хатолари. Юқорида эслатиб ўтилган хатолардан, яъни ҳарбий диктатурадан босмачилар билан муносабатларда хушомадгўйликка тўлиқ ўтиш, уларга нисбатан суст муносабатда бўлиш, мусулмон тузилмалари ва милиция орқали уларни доим қурол билан таъминлашдан ташқари улар қаторига ҳарбий қўмондонлик тактикасининг хатолигини қўшиш керак. Ҳарбий қўмондонлик аҳоли кўз ўнгида ўзининг ҳар қандай обрўсини бой бермаганида, босмачиларга қарши 4 йиллик кураш даво-

мида ўзининг уқувсизлигини кўрсатмаганида босмачилар билан хушомадгўйликлар бу қадар узоққа чўзилмаган бўлур эди.

Фарғонадаги ҳарбий қўмондонлик уни оккупация қилиш учун етарли қўшинга эга бўлган вақтлар ҳам бўлганди. Лекин ҳарбий операциялар шу қадар расво ўтдики, улардан босмачилар ҳеч қандай зарар кўрмади, аксинча, наф кўрди. Фарғонада катта миқдордаги артиллерия, ҳатто оғир артиллерия ҳеч кимга керак бўлмай турганди, аҳолини мўтаб ётишарди, очарчилик юзага келди, отлар нобуд бўлди, қизил армиячилар оч-наҳор эди, очликдан патронларни босмачиларга очикчасига сотишарди.

Фарғонадаги ҳарбий операциялар фронт қўмондонлигининг барча қоидаларига мувофиқ ўтказилапти, босмачиликнинг партизанча характери мутлақо ҳисобга олинмаяпти. Босмачилар агар мажбур этилмаса, деярли ҳеч қачон очик жанг қилмаслигига қарамасдан, ҳарбий қўмондонлик уюшган ҳужум тактикасини қўллаяпти. Тактикани ўзгартириб, қисмларнинг ўзларига ташаббус кўрсатишга имконият беришмаяпти. Бундай тактиканинг оқибати отлар ва одамларни ҳолдан тойгани бўляпти, босмачилар эса қишлоқлардаги тинч аҳоли орасига тарқалиб кетяпти, яна фронт ортида пайдо бўляпти ва операция қайтадан бошланмоқда.

1921 йил ёзида мен ҳарбий қўмондонликка Фарғонадаги барча ҳарбий қисмларни муайян районларга тақсимлаб ва бириктириб, уларга ташаббус кўрсатишга имкон беришни таклиф қилдим. Шу вақтнинг ўзида Фарғонадаги босмачилар бўлиб турган районларда агентура иши кучайтирилди. Фаол босмачиларни ва босмачиликнинг ғоявий илҳомлантирувчиларини рўйхатга олиш бошланди, Андижон районида тажриба ўтказилди, яъни агентларимиз рўйхатга олишни ўтказган қишлоқларда операциялар анча яхши натижалар билан якунланди: кўплаб

қурол ва бошқа нарсалар топилди. Аmmo бошида менинг лойиҳамга хайрихоҳлик билан қараган ҳарбий қўмондонлик бу уларнинг режаси эканлигини айтди, пировардида унинг амалга оширилишини йўққа чиқарди. Сайр қилиш ва натижасиз ҳужумлардан иборат эски тактикани қўллашга киришилди. Кейин ЧК органларини мусулмонлаштириш учун кураш бошланди ҳамда шу билан бирга агентуранинг ўзи ва рўйхатга олиш барҳам топди.

Хивадаги ва Туркменистон областидаги босмачилик ҳақида гапирмайман, чунки босмачилик ҳаракати жиддий роль ўйнамайди ва ўйнай олмайди ҳам.

Босмачиликка қарши муваффақиятли курашиш учун қандай чораларни кўриш зарур?

1. Босмачиликка қарши кураш бўйича бутун масъулиятни ҳарбий қўмондонлик зиммасига юклаш.

2. Фуқаролик ҳокимиятининг қўмондонлик ишига аралашувига чек қўйиш, инқилобий-ҳарбий кенгашларни улар таркибига маҳаллий фуқаролик ҳокимиятининг битта вакилини киритган ҳолда ташкил этиш.

3. Босмачилар билан тинчлик музокаралари олиб бориш ваколатини фуқаролик ҳокимиятидан олиб, тўлалигича ҳарбий қўмондонлик ихтиёрида қолдириш. Ушбу музокараларга муайян муддат ва қуролни топшириш бўйича қатъий шартлар қўйиш.

4. Айниқса Фарғонада мусулмон тузилмалари ташкил этишни тўхтатиш, милицияни шакллантиришда шахсий таркибни жиддий текшириш.

5. Қуролни сақлаш ва патронларни ҳисобга олишга алоҳида эътибор қаратиш.

6. Фарғонадан Туркистон Халқ Комиссарлари Совети раиси Отабоев ва Хидиралиевни ишга фақат халақит бераётганлар сифатида чақириб олиш.

7. Фарғонадаги партия ташкилотларида уларни тарқатиб юборишгача бўлган чуқур тозалов ўтказиш ва янги аъзолар қабул қилиш.

8. Ҳарбий қўмондонликнинг Фарғонадаги тактикасини менинг кўрсатмаларимга мувофиқ қайта ташкил этиш (ушбу ёзма докладнинг 8-бетига қаранг).

9. Туркистондаги ГПУ органларини жиддий қайта шакллантириш, уларнинг раҳбарлигига тегишли партия стажига эга бўлган ўта тажрибали чекистларни тайинлаш.

ГПУ Шарқий бўлими бошлиғи Петерс

1922 йил 15 июнь.¹ (Русчадан ўзбекчага Қатагон қурбонлари хотираси музейи кичик илмий ҳодими М.Худоёров таржимаси)

¹ РГАСПИ – Российский государственный архив политической истории - (Россия сиёсий ташкилотлар давлат архиви) 17фонд, 84-рўйхат, 356-иш, 67-74-варақлар.

БУХОРО

Абдурахим Юсуфзода, Бухоро Халқ Совет Республикасининг
СССР ҳукумати ҳузуридаги мухтор вакили¹

Бухоро нукул қишлоқ хўжалигига ихтисослашган мамлакат бўлиб, хўжалик бирлиги сифатида Россия саноатининг хомашё базаси ҳисобланади. Мавжуд унча катта бўлмаган завод ишлаб чиқариши саноат учун мўлжалланган маҳсулотларни бирламчи қайта ишлаш кўринишида яна бир карра Россия саноатига хизмат қилади. Шу боисдан Бухоро хўжалигини тиклаш айнан рус саноатининг тикланиши билан чамбарчас боғланган ва унга боғлиқ.

Россия билан бундай узвий иқтисодий муносабатга, аввало, мамлакатнинг географик жойлашуви, табиий чегараларнинг қулайлиги, унинг энг яқин ва бевосита саноат сифатида рус саноатига тарихан шакланган мойиллиги, унинг қудратли темирйўл магистрالي орқали алоқалар йўлга қўйилгани сабаб бўлган. Мана шу омилларга кўра Бухоронинг бутун қишлоқ хўжалиги саноати ўз ишлаб чиқаришининг асосий турларини рус саноатига тақдим этиб ва бунинг эвазига қайта ишлаш саноати учун зарур бўлган предметларни олиб, тўлалигича ушбу саноат талаб ва эҳтиёжларига мослашган ҳамда улар асосига қурилган.

Бухоро ва Россия табиий-иқтисодий муносабатларининг мустаҳкамлиги фуқаролар уруши даври (1918 – 1920 йиллар)да амир ҳукумати Россия билан савдо алоқаларини узиб, уларни Афғонистон ва Ҳиндистон билан савдо алоқаларига алмаштиришга уринганда ажойиб тарзда тасдиқланди. Ушбу савдо ўта фойдасиз бўлиб чиқди, чунки молни ташиб олиб

боришнинг кўп вақт талаб этиши ва нарх-навосининг баландлиги ниҳоятда қимматга тушди, хўжаликка жуда катта зарар келтирди.

Россия билан алоқа ташқи савдо шаклида амалга оширилган. Ҳар йили унинг обороти тилла билан 75 миллион рублга етган, мамлакат умумий хўжалигини кредит тақдим этиш, хомашёни интенсив харид қилиш ва Россияга жўнатиш тартибида кенг рағбатлантирган. Шу боисдан экспорт предметлари давлатнинг алоҳида эътиборига лойиқдир.

Пахта, қоракўл, тери хомашёси, жун, ичаклар, қизилмия илдизлари, гиламлар экспортнинг асосий предметлари ҳисобланади. Улардан энг қимматлиси пахтадир. Ҳозирги пайтда давлат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва ҳунармандчилик саноатининг барча турларини қамраб олишга қодир эмас. У ўз хўжалик қурилиши тартибида тўлалигича фақат мана шу маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини бошқариш билан машғул бўлиши зарур.

Давлатнинг мазкур соҳадаги иши иккита йўналиш бўйича: 1) ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва бирламчи қайта ишлаш, бу жараёнларни механизациялаштириш; 2) давлат савдосини ташкил қилиш орқали харид қилиш ва сотиш орқали олиб борилапти. Хўжалик идораларининг бутун фаолияти кўрсатиб ўтилган жараёнларни бошқариш билан чекланиши керак.

Энг интенсив экин ҳисобланган ва талаб катта бўлган пахта етиштириш жараёнида деҳқон хўжалигида катта бесаранжомлик-

¹ Бухара. – Москва: Красная Пресня, 1924. – С.8 – 16.

ларга сабаб бўлади. Пахта ҳосили ва сифати, шунингдек, унинг қиммати тупроққа, такрорий ишловга, ўз вақтида йиғиб-териб олишга боғлиқ. Унга сарфланадиган меҳнат узлуксиз бўлиб, катта сарф-харажатларга олиб келади. Ишлаб чиқаришнинг кўп меҳнат талаб қилиши ёлланма меҳнатга зарурат яратади. Бу эса, ўз навбатида, кредитга эҳтиёж туғдиради. Кредит олишга кабала шартлари асосида бўлажак ҳосилни гаровга қўйиш орқали эришилади. Натижада пахта таннархидан паст нархда сотилади, танқис бўлиб, деҳқон хўжалигининг муқаррар хонавайрон бўлишига олиб келади.

Одатда, пахтани деҳқондан маҳаллий кулоқ сотиб олади ва «чисточ» (камида бир вагон пахта сотиб оладиган киши) учун пахта харид қиладиган комисионерга сотади. «Чисточ» пахтани фирмага ёки банкка топширади. Бу ердан пахта ниҳоят фабрикага етиб келади. Шундай қилиб, пахта фабрикага етиб келгунча 5-6 қўлдан ўтади, аста-секин нархи ортади, деҳқоннинг ишида бир қатор паразитларни яратади. Бу жараёнда пахта бирламчи қайта ишланади (тозаланади ва прессланади).

Туркистондан фарқли ўлароқ, Бухорода Америка пахтасидан кўра сифати ёмонроқ ва фойдаси камроқ пахта¹ етиштирилади. Бу ҳолат шу нарса билан изоҳланадики, амирлик даврида амалда бўлган тартиб-қоидаларга кўра, амлоқдор ҳосилнинг салмоғини далада баҳолаб, солиқ миқдорини белгиламагунча деҳқон ҳосилни йиғиб олишга киришолмайди. Америка пахтаси пишиб етилиши билан тез териб олиниши керак, акс ҳолда, нобуд бўлади. Бу ҳолатда Бухоро пахтаси ойлаб тураверади. Ҳозирги вақтда бу ҳолатларга барҳам берилди, давлатнинг навбатдаги вазифаси Америка пахтаси етиштиришни ўзлаштиришдир.

Тинчлик даврида 80 минг десятина ерда ўртача 1200 тоннадан (1914 йилда 1600 т) пахта етиштирилган. Бу мамлакат савдо балансига 12 – 15 миллион рубль даромад келтирган. 1917

¹ Матнда бу ўринда «хлопок гузоломочный» деган ибора қўлланилган.

йилдан бошлаб умумфуқаро уруши ҳамда савдо йўлларининг беркилиб қолиши туфайли пахта сотилмай қолиб, уни етиштириш ҳалокатли суръатда қисқара бошлади ва 20-йилга келиб тўла таназзулга юз тутди. Ҳозирги вақтда умумий шароитлар яхшилангани сабабли пахтачилик қайта тикланиб бормоқда ва жорий йилда тинчлик давридаги даражанинг 25 фоизига етди, бунинг устига, янада ривожланиш тамойилига эга.

Ўрта Осиёнинг қолган қисмига зид равишда Бухорода пахта етиштириш ташқаридан ғалла етказиб келинишига боғлиқ эмас. Чунки унинг ўзида Қарши райони ва Шарқий Бухоро каби ғаллага бой ҳудудлар мавжуд. Улар Бухоро амирлигининг ўзинигина эмас, балки Туркистоннинг бир қисмини ҳам ғалла билан таъминлаган. Шундай қилиб, Бухоро ўзининг озиқ-овқат билан таъминланиш даражасига зарар етказмаган ҳолда суғориш тизимларини яхшилаш ва лалмикор экинларни кўпайтириш ҳисобига пахта етиштиришни янада кенгайтириш имкониятига эга.

Қишлоқ хўжалиги типига мансуб техник экинлар тоифасига қизилмия (ширинмия) илдизини қўшиш зарур. У мамлакатнинг табиий бойлигини ифодалаб, тиббий дори-дармонлар ишлаб чиқаришда қўлланилади. Бу экин Чоржўй, Карки, Қабали, Келиф районларида Амударё бўйларида унча катта бўлмаган бутазорлар кўринишида, минтақани тасмадай энига 2 – 3 верст, бўйига 10 – 15 верст қоплаб ўсади. Қизилмия илдизи август-сентябрь ойларида териб олинади. Етилган поялар қўк майсалардан тозаланиб, кесиб олинади ва тўп-тўп қилиб заводга жўнатилади.

Териб олинadиган қизилмия илдизи миқдори йилига 640 минг пудгача етади. Бир пуд илдизни териб олиш 20 – 30 тийинга тушади, бу маҳаллий аҳолига 200 минг рублгача қўшимча даромад келтиради. Қайта ишланган ва прессланган илдиз хорижга экспорт қилинади ва у ерда таннархидан 300 фоиз қимматроққа со-

тилади.

Республика хўжалигининг ўзига хос хусусиятга эга бўлган бошқа бир ўта муҳим тармоғи қоракўлчиликдир. Иқлимнинг, ўсимликлар дунёсининг, тупроқ ва сувнинг ўзига хос хусусиятлари қоракўлчилик учун қулай шароитлар яратади. Бу дунёдаги қоракўл тери етиштириш учун қулай бўлган ягона жойдир. Зеб-зийнат буюми сифатида қоракўл терига Россиядан, Ғарбий Европа ва Америкадан талаб катталиги, унинг нархи ҳам юқорилиги (бир донаси ўртача тилла билан 10 – 15 рубль туради) қоракўлчиликнинг кенг ривожланишига имконият яратди. Тинчлик даврида йилига $1\frac{1}{2}$ миллионгача қоракўл тери хорижга чиқарилган, собиқ хонлик савдо балансига тилла билан 15 минг рубльгача маблағ келтирилган.

Сувсиз чўллардан сув чиқариш (қудуқлар ковлаш), қаҳратон қиш кунларида ҳайвонларга озуқа топиш билан боғлиқ чорвачилик хўжалиги шарт-шароитлари, чорвадорнинг озик-овқат маҳсулотларига ва рўзғор буюмларига бўлган эҳтиёжлари кредит олишга зарурат туғдиради. Чорвадор савдогарнинг олдига бориб, ундан маблағ (бўлғуси қоракўл тери ҳисобидан бўнак пули ёки товар) олади. Бу кредит унга хўжалигига зарар етказадиган кабала шартлари асосида берилади.

Тайёрланган қоракўл теридан жойнинг ўзида чекланган миқдорда фойдаланилади, унинг қарийб ҳаммаси четга чиқарилади. Жўнатишдан олдин қоракўл терига бирламчи ишлов берилади, яъни консервировка қилиниб, навларга ажратилади. Консервировкалаш ибтидоий усулда амалга оширилиб, кўпинча товарни яроқсиз ҳолга келтиради. Қоракўл терига яқунловчи ишлов Москвада ва Лейпцигда берилади. Чорвадорларга зарур миқдорда кредит бериш шарти билан давлат қоракўл тери тайёрлашга нисбатан монополь ҳуқуққа эга бўлмоғи ҳамда терига жойнинг ўзида яқунловчи ишлов берилишига эришмоғи зарур.

Экспортга мўлжалланган хомашё турларидан жун, тери, ичаклар ҳам эътиборга лойиқ. Чорвачилик хўжалигининг кенг йўлга қўйилгани кўрсатиб ўтилган маҳсулотларни кўп миқдорда етказиб беришга шароит яратди. Жун катта ҳажмда маҳаллий эҳтиёжлар (кигиз-гиламлар) учун йўналтирилган, шунга қарамай, катта миқдордаги, тахминан 200 пудгача жун ортиб қолган ҳамда Россия ва бошқа чет мамлакатларга ташиб кетилган. Четга чиқариладиган жунга бирламчи ишлов берилади – ювилади, қўл билан ва машинада тозаланади ва прессланади. Жун бўнак пули бериш тартибида комиссиянерлар орқали харид қилинади. У 1200 – 1500 рублдан сотилади.

Чорвачиликнинг жундан ташқари анча муҳим маҳсулотлардан бири тери бўлиб, унинг йирик – оғир (сигир, буқа териси) ва майда (қўй, эчки териси) турлари мавжуд. Терининг анчагина қисми маҳаллий эҳтиёжларни қондириш учун йўналтирилади, ортиқчаси бирламчи ишлов берилганидан сўнг ёки полуфабрикат кўринишида четга: қўй, сигир ва буқа териси Россияга, эчки териси Германияга чиқарилади. Ҳар йили хорижга 1 млн 700 минг пуд тери ташиб кетилган.

Тери хомашёси билан бир қаторда ичаклар ҳам экспорт предмети саналади. Улар жойнинг ўзида мутлақо сотилмайди. Ичаклар асосан шаҳар ва йирик қишлоқлардаги кушхоналардан йиғиб олинади. Аҳоли ичакларни унча қадрламайди, шу боис уларни харид қилиш ниҳоятда арзонга тушади. Тинчлик даврида умумий қиймати тилла билан 50 минг рубль бўлган $\frac{1}{2}$ миллион дона ичаклар хорижга чиқарилган.

Қишлоқ хўжалиги ва чорвачиликнинг кўрсатиб ўтилган маҳсулотларини бошқариш билан параллель равишда гилам тўқиш ҳам ҳунармандчилик саноатининг энг қиммат ишлаб чиқариши сифатида давлатнинг алоҳида эътиборига молик. Ишнинг кўп диққат ва сабр-тоқат талаб этиши билан боғлиқ мурак-

кабликлар туфайли гилам тўқиш билан асосан ўта камбағал аҳоли шуғулланади, бунинг учун хомашё ва зарур материалларни кабала шартлари бўйича қўлга киритади – оқибатда оғир меҳнатга фавқулодда паст ҳақ тўланади. Давлат хомашё таъминотини бошқариши ва меҳнатга нормал ҳақ тўланишини таъминлайдиган қулай иш шароитлари яратиши зарур.

Саноатнинг кўрсатиб ўтилган тармоқларидан ташқари ипакчилик масаласи алоҳида ўрин тутди. Бухоро ипаги газламанинг пишиқлиги ва кўркамлиги билан машҳур. Ипакчилик инқилоб ва фуқаролар уруши туфайли батамом таназзулга юз тутди ва ҳозирги вақтда бутунлай тўхтаб қолди. Ипакчилик ишини Туркистон ва Бухоронинг тегишли ташкилотлари куч-ғайратларини бирлаштириш орқали кўтариш мумкин.

Саноатнинг барча кўрсатиб ўтилган тармоқлари экспорт предметлари сифатида аҳамиятга эга ва давлат ташқи савдосининг асосини ташкил этади. Республиканинг бутун савдо баланси асосан уларнинг ривожланишига таянади.

Аввало, чегарадош давлатларга нисбатан географик жиҳатдан қулай жойлашганлиги мамлакат савдо фаолиятига шароит яратади. Афғонистон, Хива ва Туркистоннинг марказида жойлашиб Бухоро, бир томондан, бу мамлакатлар экспорт моллари учун транзит йўли бўлиб хизмат қилади, бошқа томондан, ўзи уларнинг туташ районлари билан бевосита интенсив савдо-сотиқ олиб боради. Бухоро иқтисодий жиҳатдан ўзи томон интиладиган бу районлар учун улар хомашёсининг истеъмолчиси ҳамда хомашёни сотиш ва рус заводларининг, ўз ҳунармандчилик саноатининг маҳсулотлари билан таъминлаш бўйича амалдаги воситачи сифатида намоён бўлади.

Бухоро ўз ички хўжалик ҳолати бўйича бир қатор иқтисодий районларга, жумладан: Шарқий Бухоро ғалла, Қарши чорва моллари, Кармина қуритилган мевалар ва бошқаларга бўли-

нади. Бу маҳсулотларни айирбошлаш бўйича қизгин ички савдо-сотиқлар бўлиб ўтади. Улар ўз йўлида шахсий фаровонлигини ҳунарманд ва деҳқон ўртасида воситачилик қилиш асосига қурадиган беҳисоб майда савдогарларни юзага келтиради.

Ҳудуд фабрика саноатидан олисдалиги ва бу саноатнинг мамлакат савдо фаолиятида маҳаллий эҳтиёжларга мослашмаганлиги шароитида ўзига хос характерга эга бўлган рўзғор буюмларини тайёрловчи Бухоро ҳунармандчилик саноати бозорга оборотнинг асосий буюмларини тақдим этади ва ўз эҳтиёжлари учунгина етказиб қолмай, балки олис хорижга ҳам тарқатади. Бу эса Бухорони Ўрта Осиё миқёсида анча муҳим савдо марказига айлантиради.

Мамлакатнинг савдо айланмаси ва у билан боғлиқ кредитга бўлган талаб ўзига хос судхўрлик институти – саррофлар томонидан қондирилган. Банкларнинг бирламчи шаклидан иборат бўлган саррофлар бозорни ўта юқори фоизларда бўлса-да айланма маблағлар билан таъминлаб, маҳаллий савдо капиталининг шаклланишига кўмаклашди. Ташқи савдо йирик хорижий капитални жалб этди, у эса ўз доирасига маҳаллий капитални ҳам тортди. Империалистик уруш бошига келиб маҳаллий капитал аста-секин майда савдони ва қишлоқ хўжалигини ўзига қарам қила бошлади.

1900 йилдан банклар шаклида мамлакатга кириб кела бошлаган кенг кредитнинг мавжудлиги йирик савдо капитали ривожланишининг асосий шarti бўлди. 1910 йилга келиб Бухорода жами банклар 9 та эди, лекин уларнинг фаолияти узоқ давом этмади. Бу банклар савдо капиталини мустаҳкамлаш ва кенгайтиришга муваффақ бўлишмади. Савдо капитали оз миқдордалигича ва чекланганича қолди.

Йирик савдо капиталининг чекланганлиги мамлакатда майда савдонинг кенг тарқалгани ва ҳунармандчилик саноатининг ривожлангани билан изоҳланади. Фабрика-завод саноати

маҳсулотларининг мамлакатга сусти кириб келишига, ҳунармандчилик ишлаб чиқаришига сезиларли таъсир кўрсата олмаслигига ҳам асосий сабаб шу бўлди.

Шундай қилиб, бизнинг олдимизда қишлоқ хўжалиги, чорвачилик ва ҳунармандчилик саноатининг экспорт маҳсулотлари ишлаб чиқарилишига кўмаклашиш, уларни харид қилиш ишларига аралаштириш, нормал нархлар белгилаш, бирламчи ишлов бериш, экспорт ишларини ўз қўлимизга олиш, импортга раҳбарлик қилиш ва ички савдони бошқариш каби вазифалар турибди. Бу вазифаларни амалга оширишда бизга рус ўртоқларнинг қўллаб-қувватлови зарур.

Кўрсатилган вазифалар қуйидаги икки пунктдан: 1) саноатни ташкил этишдан; 2) савдодан иборат бўлади. Махсус маҳсулотларни бирламчи қайта ишлашга мўлжалланган заводлар саноатни ташкил этиш маркази ҳисобланади. Чунончи, масалан, пахта тозалаш заводи пахтани қайта ишлаш марказигина бўлиб қолмай, бир вақтнинг ўзида пахтакорга кредит берадиган, ундан пахтани харид қиладиган ва сотадиган, умуман, ушбу турдаги ишлаб чиқаришни бошқарадиган марказ саналади. Ишлаб чиқаришнинг қолган соҳаларидаги бошқа заводлар ҳам худди шундай тамойилларга амал қилади.

Техник саноат соҳасида давлатнинг асосий иши мавжуд корхоналарни тиклаш, кейин уларни янада кенгайтиришдан иборат. Шунга мувофиқ давлат пахта тозалайдиган ва ичакларга ишлов берадиган заводларни, қизилмия илдизига ишлов берадиган заводни тикламоқ-

да, тери, жун, қоракўл терини қайта ишлашни яхшилаш, гилам тўқиш техникасини такомиллаштириш билан шуғуullanмоқда.

Маҳсулотларни сотишни ташкил этиш учун саноат бўлими билан бир қаторда давлат савдо бўлими – Госторг таъсис этилди. Экспорт хомашёси маҳсулотларини харид қилиш, маҳсулот ва хомашёни четга чиқариш ишларини ўз қўлига олиш, четдан мол олиб киришни бошқариш ва ички бозорга таъсир кўрсатиш унинг асосий вазифалари ҳисобланади.

Ички бозорни бошқариш учун давлат савдо бўлими «аралаш ширкатлар» ташкил этиш йўли билан мамлакатдаги мавжуд савдо капиталини бирлаштиришга интиляпти, ишлаб чиқарувчининг, деҳқон, чорвадор ва ҳунарманднинг молини мақбул нархларда харид қилиб, улар билан бевосита боғланишга ҳаракат қилмоқда.

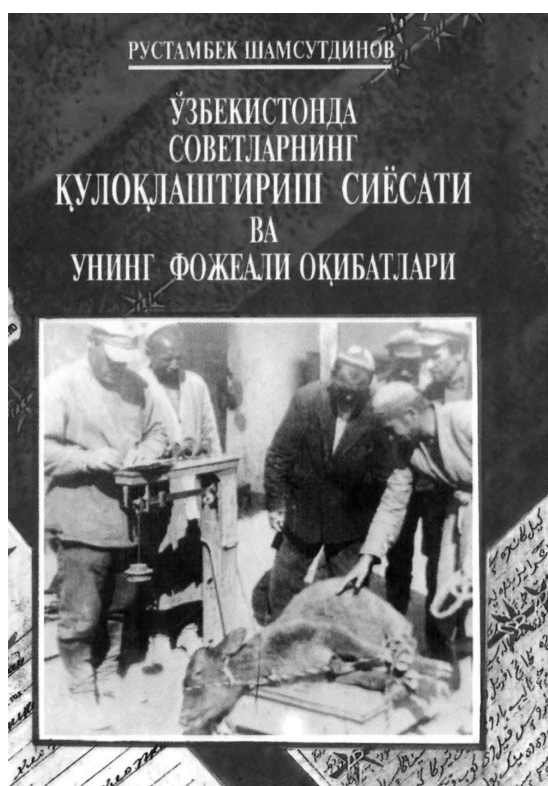
Бутун ташқи савдога таъсир кўрсатиш ҳамда аста-секин уни қўлга олиш мақсадида давлат савдо бўлими чегарадош давлатларнинг туташ районлари хомашёсини ҳам қўлга киритишга интиляпти, бунинг учун зарур жойларда ўз бўлинмаларини ташкил қилмоқда, ўз моллари ва хусусий товарларнинг олиб келиниши ва ташиб кетилишига имтиёзлар берилишига эришишга интилмоқда.

Давлат савдо бўлими ўз савдо фаолиятида: 1) ўз магазинлари ва омборларида улгуржи савдо; 2) кооперация орқали чакана савдо тамойилларига амал қилмоқда. Чакана савдо давлат савдо бўлимининг алоҳида эътиборидаги ва ғамхўрлигидаги соҳадир.

ЎРТА ОСИЁЛИК СУРГУН ҚИЛИНГАНЛАРНИНГ УКРАИНАДА «КАТТА ТЕРРОР» ДОМИГА ТОРТИЛИШИ

Шамсутдин Темиров, Дилшод Хомидов

Бундан роппа-роса йигирма бир йил муқаддам «Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиали оқибатлари» китоби нашр этилган эди.¹ Китоб ҳақида республика ва хориж газета-журналларида, телекўрсатувларда тақризлар эълон қилиниб, қатор ижобий фикрлар билдирилган эди.

¹ Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 368 б.

СССР НКВДсининг 1938 йил 31 январда қатор ўлка, область ва республикаларга қатағон қилинганлар миқдорини кўпайтириш бўйича фармойишида Украинага 1-гоифа (отув)га 6000 киши қўшимча қатағон қилиниши белгилаб берилган. Бу мудҳиш «режа» Херсон областининг пахта экиладиган Голопристан, Каховка, Скадовка районларида меҳнат қилиш учун кўчириб келтирилган ўрта осиеликлар ҳисобига бажарилган.

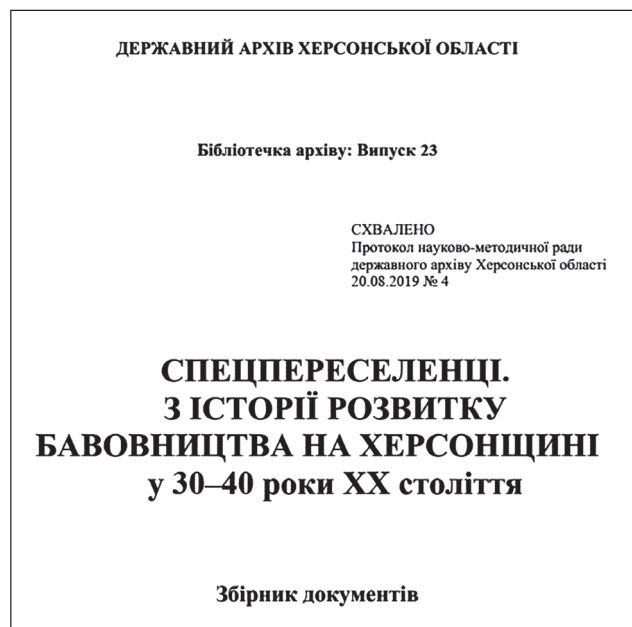
Китобнинг 172 – 262-бетларида 1931 – 1932 йилларда Ўрта Осиедан Украинага сургун қилинган қулоқ оилаларининг ҳаёти, меҳнат фаолияти, 1937 – 1938 йилларда пахтачилик совхозларида ишлаётган эркакларнинг маълум қисми «Катта қирғин» домига тортилиши, Иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида шаҳид кетган юртдошларимиз номма-ном келтирилган эди. Ана шу жараён Давлат хавфсизлик хизмати ва Ички ишлар бошқармаси, Херсон области давлат архивидаги манбалар асосида озми-кўпми даражада очиб берилганди.

2019 йилда Украинанинг Херсон области давлат архиви томонидан «СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦІ. З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ БАВОВНИЦТВА НА ХЕРСОНЩИНІ у 30 – 40 роки ХХ століття: збірник документів»² (Махсус кўчирилганлар.

² Спецпереселенці. З історії розвитку бавовництва на Херсонщині у 30–40 роки ХХ століття: збірник документів / Уклад.: В. О. Лебідь, І. В. Лопушинська, С. М. Чечет. Відп. за вип. В.О. Лебідь. – Херсон: Державний архів Херсонської області, 2019. – 86 с.

Херсон областида ХХ асрнинг 30 – 40-йилларида пахтачиликнинг ривожланиши тарихига доир: ҳужжатлар тўплами) номли китоб нашр этилди.

Бу ҳужжат ва материаллар тўплами Ирина Лопушинская, Сергей Чечет томонидан тайёрланган, Виктор Лебед таҳрири остида эълон қилинган. 86 саҳифадан иборат тўпланда Ўрта Осиё республикаларида қулоққа тортилганларнинг Херсон областига сургун қилиниши, уларнинг жойлаштирилиши, турмуши, маданияти, пахтачиликни ривожлантиришдаги ўрни, кўчкиндиларга нисбатан қўлланган қатағон, Иккинчи жаҳон уруши ва кўчкиндилар, махсус кўчкиндиларнинг ватанга қайтиши, қатағон қилинган махсус кўчкиндиларнинг рўйхати, географик номлар рўйхати, қисқартма сўзлар келтирилган. «Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари» номли китобда Ўрта Осиёдан «3444 хўжалик Украинага сургун қилинган»¹ деб кўрсатилган, янги тадқиқотлар эса Украинага сургун қилинган ўрта осиеликлар «4150 хўжа-

¹ Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.105.

ликдан иборат бўлиб, уларда 12126 нафар одам бўлган»ини² кўрсатмоқда.

Бундан ташқари, «Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари» китобида сургун қилинганлар орасидан Иккинчи жаҳон урушига сафарбар қилиниб урушда ҳалок бўлган ёки бедарак йўқолган юртдошларимиз (Голопристан районидан 29 нафар, Каховка районидан 46 нафар, Скадовка районидан 87 нафар) ҳақидаги маълумотлар келтирилган эди.³ Ушбу рўйхатларга **Абдурасулов Ҳайдарали** (Абдурасулов Кайберали, 1918 йили туғилган, 1941 йили армияга чақирилган, бедарак йўқолган. Унинг отаси (исми ва фамилияси ҳужжатда келтирилмаган) ва онаси Абдурасулова Ризвонхон (1888 йил туғилган) 1931 йили Наманган областидан Скадовка районига сургун қилинган, отаси 1936 йили вафот этган, 1952 йили онаси бошчилик қилаётган оилада 2 нафар аъзо бор деб кўрсатилган), **Қобилов Пўлат** (Қабиллов Тулат, 1943 йили армияга чақирилган, урушда бедарак йўқолган, 1952 йили тўлдирилган ҳужжатда унинг хотини Қобилова Равшанхон (1907 йилда Наманганда туғилган) 1931 йили эри билан сургун қилингани, қарамоғида 4 нафар фарзанди борлиги қайд этилган) каби юртдошларимизни ҳам қўшишимиз мумкин.

Қуйида қатағон қилинган ўрта осиелик собиқ «қулоқлар» ва улардан такроран қатағон домига тортилган юртдошларимизни номманом келтиришни лозим топдик.

1. **Абдуллаев Тоштемир** (1905 – 1938) – ўзбек, Николаев областидаги Каховка пахта совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

2. **Абдукаримов Усмонкарим** (1881 – 1938) – ўзбек, Николаев области Голопристан району «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки

² Спецпереселенці... – С.58 – 59.

³ Қаранг: Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.262 – 287.

мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

3. **Одинаев Аҳмадали** (1872 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

У.С.С.Р. НАРОДНИЙ КОМИСариАТ ВНУТРИШНИХ СПРАВ УССР
Видіал Актів Громадянського Стану

ЗАПИС АКТУ ПРО ШЛЮБ № 2

(другий примірник) Для ШУНО

	В і н	В о н а
Имя после свадьбы	Абдукаримов	Абдукаримов
Имя до свадьбы	Абдукаримов	Кузнецова
Фамилия	Мирзакаримов	Кузнецова
Родина	Украина	Украина
Место рождения	Минусинск 95 года	Минусинск 18 года
Состояние	В шлюбі не перебував, удовець, розвезаний (підкреслити)	У шлюбі не перебувала, удова, розведена (підкреслити)
Число шлюба	Мирзакаримов	Кузнецова

	Моя свідко (підкреслити)	На утриманні (підкреслити)	Моя свідко (підкреслити)	На утриманні (підкреслити)
10. Чи має засоби до існування, чи живе на коштів іншої особи.				
11. Заняття (спеціальність, ремесло)	Колгоспник	Робочий	Робочий	Робочий
12. Місце роботи (підприємство, м.п.а.ж.)	М.п.а.ж. 1	М.п.а.ж. 1	М.п.а.ж. 1	М.п.а.ж. 1
13. Адреса шлюбної пари після шлюбу	Б-о м.п.а.ж. 1	Б-о м.п.а.ж. 1	Б-о м.п.а.ж. 1	Б-о м.п.а.ж. 1
14. Особливі позначки	137 т.п.а.ж. 1	137 т.п.а.ж. 1	137 т.п.а.ж. 1	137 т.п.а.ж. 1
15. Пред'явлені документи	М.п.а.ж. 1	М.п.а.ж. 1	М.п.а.ж. 1	М.п.а.ж. 1
16. Заяви шлюбної пари	У шлюбі вступаємо добровільно, згоди вступити в шлюб, згоджені в арт. 4, 5 і 6 Кодексу шлюбної пари і опору, які прописані в статті 11 цього Закону, стан здоров'я ми взаємно поцікавлені, арт. 28 і 150 КК про відповідальність за дані відомості нам оголошено.	У шлюбі вступаємо добровільно, згоди вступити в шлюб, згоджені в арт. 4, 5 і 6 Кодексу шлюбної пари і опору, які прописані в статті 11 цього Закону, стан здоров'я ми взаємно поцікавлені, арт. 28 і 150 КК про відповідальність за дані відомості нам оголошено.	У шлюбі вступаємо добровільно, згоди вступити в шлюб, згоджені в арт. 4, 5 і 6 Кодексу шлюбної пари і опору, які прописані в статті 11 цього Закону, стан здоров'я ми взаємно поцікавлені, арт. 28 і 150 КК про відповідальність за дані відомості нам оголошено.	У шлюбі вступаємо добровільно, згоди вступити в шлюб, згоджені в арт. 4, 5 і 6 Кодексу шлюбної пари і опору, які прописані в статті 11 цього Закону, стан здоров'я ми взаємно поцікавлені, арт. 28 і 150 КК про відповідальність за дані відомості нам оголошено.
17. Підписи шлюбної пари	М.п.а.ж. 1	М.п.а.ж. 1	М.п.а.ж. 1	М.п.а.ж. 1

М.п. 10 листопада 1938 р.

Никоҳ қайд этилганлиги тўғрисидаги акт

4. **Абдукаримов Мирзакарим** (1895 – 1938) – ўзбек, Николаев областидаги Каховка совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

5. **Алиазаров Шайхи** (1884 – 1938) – туркман, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

6. **Абдувалиев Саидали** (1893 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

7. **Алисаидов Маҳмуджон** (1898 – 1938) – ўзбек, пахтакор, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

8. **Алимбоев (Алибоев) Хошим** (1916 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1979 йил 19 ноябрда реабилитация қилинган.

9. **Атабаев Эссен** (1897 – 1938) – туркман, Голопристан районидаги «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

10. **Асронкулов Соттибой** (1890 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

11. **Асқаралиев Отавали** (1867 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 8 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1979 йилда реабилитация қилинган.

12. **Азизов Янгибой** (1901 – 1938) – ўзбек, Голопристан районидаги «Будённый» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

13. **Алимов (Аламқулов) Тўрақул** (1887 – 1938) – ўзбек, Голопристан районидаги «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

14. **Алимхўжаев Юнус** (1863 (1873, 1852) – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Алексеев қишлоқ совети Збурово-Келегей қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

15. **Аннаклич (Анна Клич, Анаклич) Анамаҳатана (Анамамат)** (1889 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Будённый» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

16. **Аннадурди Тагандурди** (1881 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

17. **Арнаев Ананурий** (1883 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

18. **Арзиев Раим (Раҳим)** (1868 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

19. **Отамирзаев Абдулламирза** (1909 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Алексеев қишлоқ совети Збурово-Келегей қишлоғидаги совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

20. **Асранқулов Арзиқул** (1893 (1897) – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Будённий» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

21. **Аҳмедов Азимжон** (1900 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2- совхозининг ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

22. **Аҳмедов Мавлон** (1903 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

23. **Ашуrow Қаҳдор** (1907 – ?) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

24. **Ашуrow Насриддин** (1912 – ?) – ўзбек, Голопристан районида совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

25. **Аҳранқулов Тўрақул** (1870 – 1937) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

26. **Отабеков Турғун** (1871 – 1937) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

27. **Алашев Халмет** (1900 – ?) – туркман, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

28. **Аҳмедов Фазлиддин** (1900 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

29. **Абдуразақов Иброҳимжон** (1900 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

30. **Отабоев Дўсманбат** (1900 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

31. **Алибоев Абдуллажон** (1900 – ?) – ўзбек, Голопристан райони Покрово-Облой қишлоғида яшаган, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

32. **Аширматов Асқар** (1872 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

33. **Абдуллаев Худойберган** (1914 – ?) – ўзбек, Скадовка райони 1-совхоз бригадири, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

Одесса области Хорлов райони Хлебодаровка қишлоғидаги сургундаги қирғизлар орасида тузилган ҳаваскор драма театри аъзолари

34. **Алимқулов Холдор** (1905 – 1938) – қozoқ, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

35. **Асанов Уса** (1888 – 1938) – қирғиз, колхозчи, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида (1946 йилгача шундай номланган, ҳозирда Украина Республикаси Херсон областидаги Виноградово қишлоғи) колхозчи, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

36. **Отабоев Мамбет** (1884 – 1938) – қирғиз, колхозчи, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида колхозчи, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

37. **Авазов Ўрин** (1892 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

38. **Отажанов Бобониёз** (1895 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-

мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

39. **Охунов Матисақ** (1894 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги совхоз ишчиси, 1960 йилда реабилитация қилинган.

40. **Асронқулов Абдумўмин** (1876 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

41. **Ахмедов Аҳия** (1902 – 1938) – қozoқ, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

42. **Ашуrow Ниёзали** (1885 – 1938) – қирғиз, «Новий шлях» колхозининг колхозчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

43. **Алисаидов Охунбай** (1864 – 1937) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

44. **Абдухўжаев Жумабой** (1876 – 1937) – ўзбек, Каховка райони 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

45. **Охунов Усмон** (1871 – ?) – ўзбек, Скадовский районида яшаган, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1990 йилда реабилитация қилинган.

46. **Асибеев Молдо** (1893 – 1938) – қирғиз, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

47. **Арслонов Жаббор** (1870 – 1938) – Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

48. **Аҳмадхўжаев Қосимжон** (1898 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

49. **Аҳмедов Ўринбой** (1888 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

50. **Абдалов Анвар** (1906 – 1937) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхозда уста, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

51. **Абдураззоқов Абдуғаффор** (1898 – ?) – ўзбек, Скадовка райони 2-совхоз бригадири, 1937 йилда 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

52. **Абдураимов Жуманиёз** (1904 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 1937 йилда 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

53. **Абдуллаев Хусанбой** (1887 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-

мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

54. **Абдуллаев Отақосим** (1902 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

55. **Оллоқулов Абдурахмон** (1889 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхозда яшаган, 1989 йили реабилитация қилинган.

56. **Ортиқов Азимжон** (1886 – 1938) – ўзбек, «Каховка» совхозида ишчи, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

57. **Амирсаидов Амрулла** (1889 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз қошидаги 6-мактаб ўқитувчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

58. **Алиазаров Шайхи** (1884 – 1938) – туркман, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

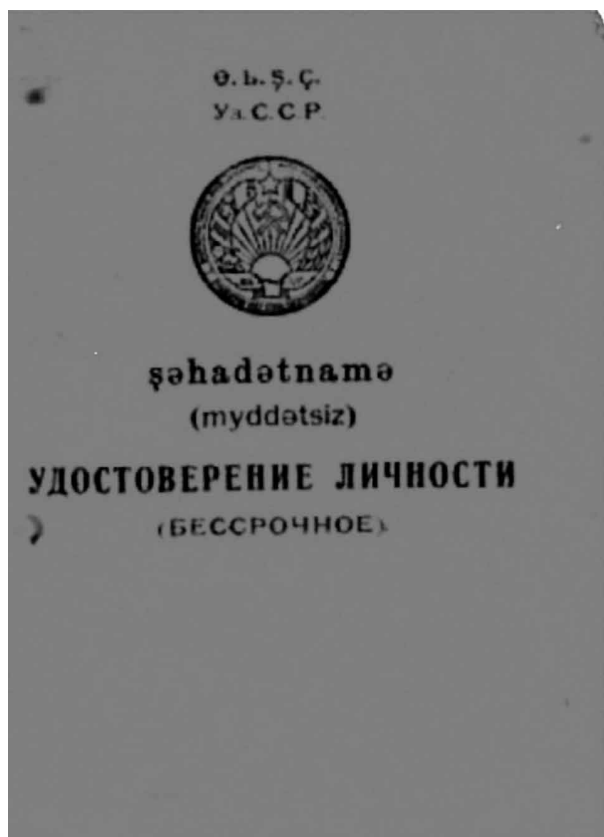
59. **Ашуров Ниёзомий** (1885 – 1938) – қирғиз, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

60. **Бобохўжаев Абдураим** (1910 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 8 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1979 йилда реабилитация қилинган.

61. **Боймирзаев Мирзараим** (1883 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

62. **Ботиров Ҳожи (Тожи)** (1900 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

63. **Бобохонов Сатхон** (1876 – 1937) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб,

- 1 -

1. fəmilijaşi, özünə və atasının ismi
Фамилия, имя и отчество **Закирджон Бобобоев**
2. туғулуған саяһ, йәһ, ај və саяһ кундә (һанә иһти һиләһ)
Год, месяц, число и место рождения (по нов. стилю)
1988 2 10 Маши
Қосғарған аһ
3. дәһиләһ түрәдүргән саяһ
Место постоянного жительства **Ғимил**
Ассам
4. кәһәһ (әһһ һунәһ)
Род занятий (основная профессия) **Ғиһәһ**
5. һәһвәһиј әһһәһиј хәһмәһтәһ әһһәһәһ
Отношение к прохождению обязательной военной службы **Һәһ**
6. әһһәһвәһ һәһләһи
Семейное положение **Һәһәһәһ**

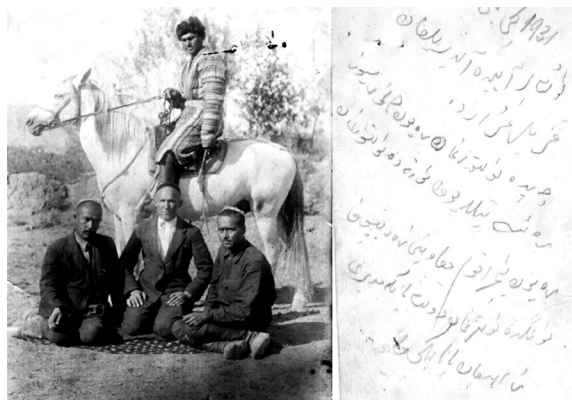
serije A
Серия А

№ 0268117 *

şahadätname iğәһsinә һәһәһ
уәһәһ саяһ
(һәһвәһиј әһһәһ)
Место для фотографической
карточки
(на обязательное)

şahadätname iğәһsinә әһһәһ
Подпись владельца удостоверения

Бобобоев Зокиржон шахсини тасдиқловчи ҳужжат

1981 год.
Снимок в аэрофотоузел
в Казачьих горах.
С лева судьячине председателе
рай колхоза Тиллаев в середине
заставлены райк а дарингов
рвдоч сөзүһиј зөв. Банка захиджон
бобов. Бабабөкөв.

1931 йил октябрь, Қизилғузар. Үтирганлар чапдан:
Тиллаев – район коммунал хўжалиги раиси, ўртада
Зарипов – район ижроия комитети раиси ўринбосари,
Бобобоев Зоҳиджон – банк мудир

отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

64. **Бобоев Тожи** (1912 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 10 йилга ахлоқ тузатиш лагерига қамоқ жазосига ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

65. **Боқиев Разум (Розум)** (1899 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 1- совхоз ишчиси, молмулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

66. **Байбасунов Арун** (1907 – ?) – қирғиз, «Новий шлях» колхозининг сут фермаси бошлиғи, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1970-йилда реабилитация қилинган.

67. **Беташев Қурбонқул** (1872-1938) – қозоқ, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, молмулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

68. **Бектенов Раҳматулла** (1901 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси,

мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

69. **Бобожонов Режеп** (1891 – 1938) – туркман, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

70. **Байбасунов Хўжагул** (1901 – 1938) – қирғиз, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

71. **Беденбаев Абдулдар** (1899 – 1938) – қирғиз, омборчи, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

72. **Болотов Султанали** (1892 – 1938) – қирғиз, колхозчи, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

73. **Боктигулов (Бектигулов) Бейше** (1889 – 1938) – қирғиз, «Новий шлях» колхозининг қуёнчилик бўлими бошлиғи, 10 йил мажбурий меҳнат лагерида қамалган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

74. **Байзаков Шабданали** (1884 – 1938) – қирғиз, колхозчи, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

75. **Болтабаев Мурзааҳмед (Мирзааҳмад)** – қирғиз, Скадовка райони 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

76. **Бобобеков Зокиржон** (1888 – 1937) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

77. **Бобоев Маманазар** (1886 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерида ҳукм қилинган, 1990 йилда реабилитация қилинган.

78. **Валиев Обиджон** (1905 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз омборчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерида ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

79. **Валихонов Тўраҳон** (1871 – 1938) – ўзбек, Николаев области Каховка районида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

80. **Ғаффоров Ортиқбой** (1887 – 1937) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1979 йилда реабилитация қилинган.

81. **Ғуломов Исмоил** (1910 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерида ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

82. **Ғоибов Хўжаёр** (1872 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхозининг ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

83. **Жалибоев (Жамилбоев) Солижон** (1900 – 1938) – Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

84. **Жанкорос Тўхтасун** (1904 – ?) – қирғиз, совхоз ишчиси, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерида ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

85. **Жонузаков Исроил** (1911 – ?) – қирғиз, «Новий шлях» колхозининг дала ишларини қайд этувчиси, 1938 йилда 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерида ҳукм қилинган, 1951 йилда СССР Давлат хавфсизлик комитетининг навбатдан ташқари мажлиси қарори билан Давлат хавфсизлик комитети назорати остидаги ҳудудга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

86. **Жонузаков Исхок** (1906 – 1938) – қирғиз, «Новий шлях» колхозининг колхозчиси, мол-

мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

87. **Жок-Кел ўғли** (1878 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган.

88. **Жангарачев Сатаркул Дехқонбоевич** (1888 – 1938) – қирғиз, Скадовка районидаги 1-совхоз марказий мулки комендант, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

89. **Жўрабоев Болтабой** (1905 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

90. **Дехқонбоев Исмоил** (1909 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

91. **Жуманиёзов Аълам** (1903 – 1938) – ўзбек, «Каховка» колхози аъзоси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

92. **Дадабоев Мамажон** (1865 – 1937) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

93. **Ессенов Давлат** (1897 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

94. **Эссен Сапардурди** (1885 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

95. **Эдинов Юнус** (1882 – 1938) – қирғиз, Скадовка райони Чалбаси қишлоғи «Новий шлях» артелида ҳайдовчи, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

96. **Зоитов Мамажон** (1876 – 1937) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида

совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

97. **Зафаров Усмон** (1874 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

98. **Иброҳимов Соибжон** (1910 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-сон пахтачилик фермаси ишчиси. 10 йилга ахлоқ тузатиш лагерига қамоқ жазосига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

99. **Итинов Кестабай** (1883 – 1938) – қирғиз, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида колхозчи, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

100. **Исломов Йўлдош** (1893 – 1938) – ўзбек, Николаев областидаги Каховка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

101. **Исҳоқов Сахитўзбек** (1884 – ?) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

102. **Исабоев Матқосим** (1903 – 1938) – ўзбек, Каховкада совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

103. **Эрматов Қурбон** (1887 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

104. **Исабеков Абдусамад** (1882 – 1938) – қирғиз, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

105. **Иброҳимов Турғул** (1879 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

106. **Итинов Кестабай** (1883 – 1938) – қирғиз, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

107. **Исҳоқов Нурмат** (1878 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2- совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

108. **Эшниёзов Бекижон** (1882 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

109. **Қамбаралиев Шерхон** (1886 – 1943) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1979 йилда реабилитация қилинган.

110. **Қодирбоев Абдулазиз** (1903 – 1938) – қирғиз, «Новий шлях» колхози омборчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

111. **Каримбердиев Ғойибназар** (1899 – 1938) – ўзбек, Николаев областидаги «Каховка» пахта совхозининг пахтакори, мол-мулки мусодара этилган ҳолда отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

112. **Кошеев Маматали** (1901 – 1937) – Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

113. **Кондубаев Сагин** (1895 – 1938) – қирғиз, «Новий шлях» колхозининг омборчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

114. **Кочиев Содик** (1907 – 1938) – қирғиз, «Новий шлях» қишлоқ хўжалиги артелида чўчкабоқар, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

115. **Киштобаев Аширбек** (1915 – ?) – қирғиз, деҳқон, Хорлов райони Хлебодаровка қишлоғида яшаган, 3 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган (шартли), 1996 йилда реабилитация қилинган.

116. **Қурбон-Назаров Узармет** (1895 – 1938) – туркман, Голопристан райони Коминтерн номидаги пахтачилик фермаси ишчиси. Отувга ҳукм қилинган, 1990 йилда реабилитация қилинган.

Қодиркулов Абдулмўмин

117. **Қурбонов Кенжа** (1905 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

118. **Кўқхожи ўғли** (1889 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилган ҳолда отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

НКВД УССР
Формы № 20/УСО

Лист № _____
к делу № _____

Анкета арестованного

Қодиркулов
Фамилия *Абдулмўмин*

Родившись: число _____ * месяц _____ год *1890* года

Место рождения *село Ақнабаш Узбек Караинского р-на Чуйской АССР*

Место жительства (адрес) *Канковичей Жалтоқ салуу Бөттике р-на*

Профессия и специальность *не имел*

Работа и должность или род занятий *Канковичей Жалтоқ салуу Бөттике*

Турмуш бөлөмөсү
(указать все возможные организации или учреждения и характер производства)

не имел
(когда и каковы органы власти, номер и категория, где прописан)

Происхождение *Курман*
(род занятий родителей и их настоящее положение)

Положение *Курман*
(род занятий и настоящее положение арестованного)

Революция *Курман - Турмуш бөлөмөсү*

Другое и специальное *Бөттике Чүйстобасе*
Қодиркулов

Қодиркулов Абдулмўминнинг маҳбуслик анкетаси

119. **Кенжаев Сабур** (1909 – 1938) – туркман, Скадовка районидаги 1- совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

120. **Қорабоев Сулаймонкул** (1897 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

121. **Карабай Уде ўғли** (1875 – 1938) – туркман, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

122. **Қодирқулов Абдумўмин** (1890 – 1937) – ўзбек, Каховка райони 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилган ҳолда отувга ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

123. **Мамадалиев Абдужалил** (1882 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилган ҳолда отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

124. **Матризаев Ғулом** (1906 – 1937) – ўзбек, Скадовка районидаги совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1979 йилда реабилитация қилинган.

125. **Маманазиров Қодир** (1918 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз тракторчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

126. **Мавлонов Йўлдош** (1879 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

127. **Мамажонов Аҳмаджон** (1881 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, Отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

128. **Мавлонов Рустамбек** (1902 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

129. **Маҳмуджонов Аҳмаджон** (1881 – 1938) – ўзбек, мардикор, Голопристан райони Михай-

ловка қишлоғида совхоз ишчиси. Мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

130. **Матназаров Иброҳим** (1867 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 8 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1979 йил 19 ноябрда реабилитация қилинган.

131. **Матназаров Қодир** (1918 – ?) – ўзбек, Скадовка райони 2-совхоз тракторчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

132. **Мусалин Мунасин** (1910 – ?) – қирғиз, Хорлов райони Хлебодаровка қишлоғида дўкон бошлиғи, 3 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1996 йилда реабилитация қилинган.

133. **Мотев Жабар** (1872 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1990 йилда реабилитация қилинган.

134. **Муҳаммадҷонов Ёқубжон** (1881 – ?) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

135. **Мамажонов Иброҳим** (1910 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

136. **Мамасалиев Абдураим** (1884 – 1938) – ўзбек, Николаев вилояти Каховка районида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

137. **Мадалиев Йигитали** (1909 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

138. **Машарипов Нурджа** (1901 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

139. **Мадаминов Муҳиддин** (1884 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

140. **Маткаримов Солихўжа** (1871 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси. Мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

141. **Мирзораҳим Жўра** (1884 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 2- совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

142. **Муродов Непес** (1902 – ?) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси. 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган.

143. **Муродов Мирзамўйдин** (1907 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

144. **Мирзақосимов Ҳожиманнон** (1892 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

145. **Мадраимов Абдурашид** (1893 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

146. **Менгли Қиличқурбон** (1886 – 1940) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, 5 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

147. **Молдақулов Мамбет** (1899 – 1938) – қирғиз, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

148. **Мавлонов Йўлдош** (1879 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси. Мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

149. **Мавлонов Умар** (1874 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

150. **Маматқулов Абдулазиз** (1908 – ?) – ўзбек, Голопристан райони Покрово-Облои қишлоғида яшаган, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

151. **Маматқулов Эргаш** (1888 – 1938) – ўзбек, Каховкада совхоз пахтакори, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

152. **Менглиев Эсен Ўғли** (1870 – ?) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси. 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

153. **Матёқубов Матқосим** (1861 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

154. **Марозиқов Раимқуламин** (1893 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

155. **Масайдов Худойқул** (1875 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

156. **Мўминов Масаид** (1886 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

157. **Мирзақулов Жўрабой** (1900 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 10 йилга озодликдан маҳрум қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

158. **Мимбаев Мирзабой** (1900 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-

мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

159. **Мавлонов Турғунбой** (1912 – ?) – қозоқ, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

160. **Молтоев Ахмат** (1895 – 1938) – қирғиз, Николаев области Скадовка районидаги Чалбаси қишлоғидаги «Новий шлях» колхоз аъзоси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

161. **Машарипов Зарип** (1917 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-сон пахтачилик совхозининг ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

162. **Мадрагимов Худайберген** (1886 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

163. **Мирҳамидов Мирғози** (1883 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

164. **Мирбадалов Соатали** (1889 (1899) – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

165. **Мирзабадалов Мирзаабдулла** (1874 – 1937) – Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

166. **Назаров Сахат** (1908 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхозининг ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1990 йилда реабилитация қилинган.

167. **Набиев Абдукомил** (1887 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда тузатилган.

168. **Назирова Бозорбой** (1895 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 2-совхоз ишчиси, мол-мулки

мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

169. **Норқўзиёв Мадумар** (1872 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

170. **Назирова Аҳмадали** (1884 – 1938) – Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

171. **Нияк (Мурат-Ниёзов) Сагат (Саид)** (1881 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхозининг ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

172. **Норматов Рамаджон** (1898 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхозининг бригадири, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

173. **Оқонбоев Бекболот** (1879 – 1938) – қирғиз, колхозчи, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

174. **Орзиев Раҳимбой** (1868 – 1938) – ўзбек, мардикор, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

175. **Фозилова Қобилжон** (1883 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

176. **Парпиева Тожибой** (1906 – ?) – ўзбек, Скадовка райони 1-совхозининг ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

177. **Полвонов Жумабой** (1885 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

178. **Фармонов Урка** (1916 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги совхоз ишчиси, 3 йил муд-

датга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

179. **Раҳмонқулов Овез (Увез)** (1862 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

180. **Режеп (Рижеп) Атта (Ота)** (1879 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

181. **Раҳматов Йўлдош** (1908 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

182. **Раҳмонов Саттор** (1891 – 1932) – ўзбек, Скадовка районидаги 3-совхоз бригадири, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

183. **Раҳмонқулов Абдурахмон** (1878 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

184. **Рустамов Абдужалил** (1876 – 1938) – ўзбек, ҳунарманд, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

185. **Рустамов Давлат** (1885 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

186. **Раҳимбердиев Нурмуҳаммад** (1892 – 1938) – қалмиқ (ўзбек), Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

187. **Раҳматуллаев Баҳром** (1890 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

188. **Раҳимбаев Ҳусанбой** (1877 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

189. **Ражапов Раҳмен** (1886 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

190. **Рўзметов Убайдула** (1886 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

191. **Рустамов Абдужалил** (1876 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

192. **Ражабов Муҳиддин** (1904 – ?) – тожик (ўзбек), Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

193. **Раҳмонов Омон** (1878 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

194. **Расулов Исамат** (1900 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

195. **Рўзматов Мадумар** (1872 – 1937) – ўзбек, меҳнат муҳожир, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

196. **Саримсоқов Муллатош** (1866 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1990 йилда реабилитация қилинган.

197. **Сатаев Бопои (Бапои)** (1896 – 1938) – қирғиз, «Новий шлях» колхоз ишчиси, дала бригади-

ри, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

198. **Саидматов Сўфихўжа** (1863 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги совхозда ишчи, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

199. **Собирмат Курди-Ўғли** (1899 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

200. **Салоҳидинов Турдибой** (1875 – 1938) – ўзбек, Николаев области Каховка районидаги совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

201. **Саидқулов Кенжабой** (1867 – ?) – Скадовка районидаги совхоз ишчиси, 8 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1979 йилда реабилитация қилинган.

202. **Сулаймонов Таштанбек** (1900 – ?) – қирғиз, Хорлов райони Хлебодаровка қишлоғида чорва боқувчи, 3 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1996 йилда реабилитация қилинган.

203. **Султонов Жананий** (1897 – 1938) – қирғиз, «Новий шлях» колхози қоровули, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1970 йилда реабилитация қилинган.

204. **Содиқов Ғиёс** (1886 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

205. **Собиров Раимжон** (1878 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

206. **Сулаймонов Мавлон** (1893 – 1938) – Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

207. **Сариқов Қўчқор** (1889 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

208. **Салимбоев Бобоҳож** (1867 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

209. **Сафаров Анамамет** (1902 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

210. **Солиев Нормирза** (1900 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

211. **Сагинаев Куту** (1895 – 1938) – қирғиз, колхоз мудир, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

212. **Салимбоев Абдулгани** (1863 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

213. **Салимбоев Насриддин** (1892 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

214. **Сапа Метчан** (1899 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

215. **Сардорев Атаклич** (1912 – ?) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

216. **Суранов Киштабаи (Суранов Каштабаи)** (1895 – 1938) – қирғиз, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида этикдўз, мол-мулки мусо-

дара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

217. **Султонов Кутум** (1905 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1- совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

218. **Сулаймонқулов Раҳмонқул** (1874 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз қоровули, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

219. **Солиев Тўра** (1900 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

220. **Садиров Иброҳимбек** (1890 – 1938) – қирғиз, колхозчи, Скадовка райони Чалбаси қишлоғидан, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

221. **Салимбоев Муҳиддин** (1875 – ?) – ўзбек, меҳнат муҳожир, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

222. **Суюнов Сувонқул** (1885 – 1937) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

223. **Сотиболдиев Кулан ўғли** (1891 – 1937) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

224. **Талканов Турдужан** (1894 – 1938) – қирғиз, Голопристан (матнда хато ёзилган, аслида, Скадовка) райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

225. **Тожиев (Тожи) Моми** (1902 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

226. **Ташиев (Тошиев) Шомал** (1882 – ?) – туркман, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

227. **Тошхўжаев Шарифхўжа** (1883 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

228. **Тўлаков Ғани** (1904 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

229. **Турсунқулов Мавлонқул** (1876 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

230. **Тешабоев Қўзибой** (1887 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 2- совхоз ишчиси, 1960 йилда реабилитация қилинган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

231. **Тўлаганов Юсуп** (1902 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

232. **Тўрахўжаев Низомхўжа** (1886 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

233. **Турсунқулов Тошпўлат** (1891 – 1938) – ўзбек, Николаев области Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

234. **Тоиров Акбар** (1896 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

235. **Тўқсонбоев Мадраҳим** (1889 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 2- совхоз ишчиси, мол-

мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

236. **Тошмухамедов Жўрабек** (1891 – ?) – қозоқ, Скадовка районида совхоз ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1995 йилда реабилитация қилинган.

237. **Тошматов Отажон** (1881 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

238. **Тоғаев Абдуҳалим** (1865 – 1937) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йилда реабилитация қилинган.

239. **Уркумбоев Бейшенали** (1893 – ?) – қирғиз, Хорлов райони Хлебодаровка қишлоғида совхоз ишчиси, 3 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1996 йилда реабилитация қилинган.

240. **Исматуллаев Бурҳаит** (1867 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

241. **Узоқов Аҳмад** (1893 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

242. **Ўрозмухаммедов Устадиёр** (1902 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

243. **Умарбоев Уматали** (1891 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

244. **Умурзоқов Баяли** (1902 – 1938) – қирғиз, этикдўз, Скадовка райони Чалбаси қишлоғида ишчи, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

245. **Ҳамдамов Мирзаҳамро** (1909 – ?) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз

ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

246. **Ҳакимов Азим** (1880 – 1938) – ўзбек, мардикор, Голопристан райони Михайловка қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

247. **Ҳошимов Абдураз-Малабай** (1898 – ?) – ўзбек, Каховка райони Сергеевка қишлоғида яшаган, 1939 йилда унга нисбатан жиноят иши тўхтатилган.

248. **Худойберганов Аҳмад** (1875 – 1938) – қирғиз, махсус артел боғбони, Голопристан (матнда хато ёзилган, аслида Скадовка) райони Чалбаси қишлоғида яшаган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

249. **Холкендиев Бўри** (1875 – 1938) – Скадовка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

250. **Худойберганов Аҳмад** (1875 – ?) – қирғиз, деҳқон, Хорлов райони Хлебодаровка қишлоғида яшаган, 3 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1996 йилда реабилитация қилинган.

251. **Ҳожибоев Ҳамрой** (1879 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

252. **Холиқов Нажмиддин** (1876 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 3 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган (шартли), 1996 йилда реабилитация қилинган.

253. **Ҳасанов Матқурбон** (1886 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги совхоз ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1990 йилда реабилитация қилинган.

254. **Ҳошимхўжаев Бузрукхўжа** (1868 – ?) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, 8 йилга меҳнат-тузатув лагерига

ҳукм қилинган, 1990 йилда реабилитация қилинган.

255. **Худайбергенов Бердингур** (1881 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

256. **Хусанбоев Ўринбой** (1868 – 1937) – ўзбек, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

257. **Хожиев Кўрўғли** (1882 – 1937) – туркман, Голопристан райони Михайловка қишлоғида совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

258. **Худойберганов Сафарбой** (1910 – ?) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

259. **Ҳасанов Файзихўжа** (1898 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

260. **Холназаров Шамиядин** (1888 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

261. **Ҳасанов Ботирхўжа** (1904 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

262. **Ҳотамов Ражаббой** (1905 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йилда реабилитация қилинган.

263. **Ҳамроқулов Жумабой** (1881 – 1938) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

264. **Ҳамроқулов Отабой** (1872 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси,

мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

265. **Ҳасанов Хўжанқул** (1907 – ?) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

266. **Хонхўжаев Маъруфхон** (1879 – ?) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, 10 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

267. **Ҳабибов Мамажон** (1906 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

268. **Худойқулов Абдуҷаббар** (1886 – 1938) – ўзбек, Скадовка райони 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

269. **Хусанбоев Мамашариф** (1890 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йилда реабилитация қилинган.

270. **Чаканов Овезмурод** (1912 – ?) – туркман, Голопристан райони Михайловка қишлоғида яшаган, 10 йилга ахлоқ тузатиш лагерига қамоқ жазосига ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

271. **Чориев Марат** (1870 – 1938) – туркман, пахта фермаси ишчиси, Голопристан райони, “Коминтерн” пахтачилик совхозида пахта фермаси ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1990 йилда реабилитация қилинган.

272. **Шохниязов Сахатмамет** (1887 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

273. **Шаметов Жамет** (1898 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхози ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отув-

га ҳукм қилинган, 1959 йилда реабилитация қилинган.

274. **Шерматов Акбар** (1889 – ?) – ўзбек, Голопристан райони, Михайловка посёлкасидаги совхоз ишчиси, 10 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йили реабилитация қилинган.

275. **Шерматов Ҳожимат** (1912 – 1937) – ўзбек, Каховка районидаги 2- пахтачилик совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йили реабилитация қилинган.

276. **Шермирзаев Ашурбай** (1877 – 1938) – ўзбек, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йили реабилитация қилинган.

277. **Шарипов Мулла** (1886 – 1938) – туркман, Голопристан райони «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1990 йили реабилитация қилинган.

278. **Шаманов Мамасодиқ** (1895 – 1938) – ўзбек, Скадовка номидаги 2-сон пахтачилик совхозининг ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йили реабилитация қилинган.

279. **Шаргаев Содик (Сидик)** (1892 – 1938) – қирғиз, Голопристан (матнда хато ёзилган, аслида, Скадовка) райони Чалбаси қишлоғида яшган, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йили реабилитация қилинган.

280. **Шерматов Ҳожимат** (1912 – 1938) – ўзбек, кўчманчи, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йили реабилитация қилинган.

281. **Юсуфхонов Хўжахон** (1881 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз бригадири, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йили реабилитация қилинган.

282. **Ёдгоров Азим** (1878 – 1938) – ўзбек, Николаев областидаги Каховкада пахта совхо-

зининг ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1965 йили реабилитация қилинган.

283. **Йўлдошев Абдулҳамид** (1899 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йили реабилитация қилинган.

284. **Юнусов Қайимхўжа** (1890 – 1938) – ўзбек, Голопристан районидаги «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йили реабилитация қилинган.

285. **Юнусов Абдурасул** (1910 – ?) – ўзбек, Голопристан районидаги «Коминтерн» совхоз ишчиси, 8 йилга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1989 йили реабилитация қилинган.

286. **Юсупов Юнусбой** (1879 – 1938) – ўзбек, Скадовка районидаги 1-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1960 йили реабилитация қилинган.

287. **Йўлдошев Юсуфжон** (1882 – 1937) – ўзбек, Каховка районидаги 2-совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1974 йили реабилитация қилинган.

288. **Ягнуров Новбат (Ноубат)** (1899 – 1938) – туркман, Голопристан (матнда хато ёзилган, аслида, Скадовка) райони Чалбаси қишлоғидаги «Будённий» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йили реабилитация қилинган.

289. **Янгибоев Ражаб** (1891 – 1938) – туркман, Голопристан районидаги «Коминтерн» совхоз ишчиси, мол-мулки мусодара этилиб, отувга ҳукм қилинган, 1989 йилда реабилитация қилинган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, 221 киши отувга, 53 киши 10 йил, 6 киши 8 йил, 1 киши 5 йил, 8 киши 3 йил муддатга меҳнат-тузатув лагерига ҳукм қилинган, 1 нафар шахс айби исботланмагани учун жазога тортилмаган.

МАЪРИФАТ ЖОНКУЯРИ МАЖИД ҚОДИРОВ – ҚАТАҒОН ҚУРБОНИ

Р.Р.Шамситдинов, тарих фанлари номзоди

Журналнинг аввалги сонларида халқимизнинг жонкуярлари – жадидларнинг яна бир вакили бўлмиш Мажид Қодировнинг мустабид совет тузуми қатағони гирдобига тортилиши ва аянчли қисматини ёритган эдик. Бунда Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлиги хизмати архивида махфий, ўта махфий тамғаси остида сақланаётган ҳужжатларнинг асл нусхалари катта ёрдам берганди.

Мазкур мақолада ватанимиз тарихининг таҳликали даврида эл-юрт, миллат равнақи қайғусида яшаган Мажид Қодировнинг ҳаёти, унинг маърифий, ижтимоий-сиёсий фаолияти тўғрисида сўз юритмоқчимиз. Бу вазифани бажаришда мамлакатимиз ҳамда Россия Федерацияси давлат архивлари (ЎЗР МДА, РФнинг РГАСПИ), Давлат хавфсизлик хизмати архивлари (ДХХ, ФСБ), «СССРда сиёсий террор қурбонлари» маълумотлар базаси ва «Мемориал» илмий-тадқиқот маркази (Москва) архиви маълумотларига таянилди.

Мажид Қодиров 1886 йил 2 май куни Тошкент шаҳрининг Шайхонтоҳур даҳаси Қорёғди маҳалласида диний хизматчи оиласида дунёга келди, миллати ўзбек. Унинг туғилган куни бўйича турли маълумотлар бор, баъзиларида 2 октябрь санаси берилади, аммо 1938 йилнинг 2 апрелида, ҳибсга олинган вақтида тузилган анкетада 2 май санаси кўрсатилган; 1941 йилда берилган паспортида туғилган куни ёзилмаган. Исми паспортда русчада Кадыров Мажид ёзилганига қарамай, у Мажид Қодирий, Мажид Қори, Абдулмажидхон Қори

Абдулқодирхон Қори ўғли номлари билан ҳам танилган.

Мажид Қодиров ёшлигидан билимга чанқоқ бўлиб, аввал эски мактабни, 1912 йилда эса мадрасани тамомлаган; форс, араб, усмонли турк, рус ва инглиз тилларини билган. Ўзининг меҳнат фаолиятини «усули савтия» турк мактабида дарс бериш билан бошлаган. Кейинроқ Тошкентдаги янги усулдаги «усули жадидия» мактаби, рус-тузем мактаби (1906 – 1907 йиллар) ва мадрасада ҳам ўқитувчилик қилган. 1912 – 1913 йилларда Пушкин номидаги педагогика курсларида ўқиган.

XX аср бошларида Туркистонда таълим тизimini ислоҳ қилиш, янги ўқув усулларини жорий этиш, дарсликлар яратиш ўта долзарб масала эди. Бу хайрли иш ўша даврнинг илғор зиёлилари – Саидрасул Азийий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Муҳаммад Расулий, Шокиржон Абдурахимжонов, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулвоҳид Мунзим, Садриддин Айний сингари таниқли жадидлар томонидан амалга оширилган. Миллатимиз келажаги қайғусидаги ана шундай жадидлардан бири бўлган Мажид Қодиров арифметика, география, ўзбек тили грамматикаси фанларидан биринчи дарсликларнинг муаллифи ҳисобланади. Унинг «Ҳисоб. Математикадан бошланғич таълим асослари» (1910, 1913 ва 1915 йилларда нашр этилган; 1914 йилда эса дарсликнинг иккинчи қисми чоп этилган), «Жуғрофия» (1911 йил) ва чигатой турк (ўзбек) тили грамматикаси китоблари янги усулдаги мактабларда ўқитилган.

Мажид Қодирий рус-тузем мактаби раҳбар ўқитувчилари билан бирга тушган сурати. 1920 – 1921 йиллар

Ягона ўқув режалари ва дастурларининг мавжуд эмаслиги янги усулдаги мактаблар фаолиятининг самарадорлигига тўсқинлик қиларди. Бу масала юзасидан 1910 йилнинг сентябрь ойида Мунавварқори Абдурашидхонов Давлат думасига петиция юборади. Ҳужжатда Туркистонда халқ маорифи давлат томонидан ислоҳ қилиниши, ягона ўқув режалари ва дастурларини жорий этиш зарурлиги баён қилинган. Бу муаммо илғор зиёлиларимизнинг 1914 йилнинг май ойида Шайхонтохур даҳаси судьяси уйида бўлиб ўтган мажлисида ҳам кўриб чиқилади. Мажлис ягона ўқув дастури ишлаб чиқиш учун махсус қўмита сайлайди. Қўмитага янги усул мактаблари педагоглари бўлмиш Мунавварқори Абдурашидхонов, Қори-Самиғ Зиёев, Шокиржон Абдурахимжонов, Муҳаммад Расул, Абдулла Авлоний қатори Мажид Қодиров ҳам аъзо бўлган. Ўша йиллари у «Садои Туркистон» газетасининг корректори вазифасида ҳам ишлар эди.

Биринчи услубчилардан бўлган Эрназар Эргашев ўз хотираларида қуйидагиларни ёзиб

қолдирган: «1918 – 1920 йилларда Тошкентнинг бир қатор маърифатпарварларини «Совға», «Устоди аввал» сингари дарсликлар қониқтирмай қўйди, шунда биз дўстларим Абдулла Авлоний ва Мажид Қодирий билан ўқитишнинг янги усулларини дидактик ва кўрсатма қуроллар ёрдамида татбиқ этишга киришдик, масалан, қирқилган ҳарфлар, саноқ таёқчалари орқали. Янги усулларни янада омалаштириш мақсадида биз биргаликда Бешёғоч маҳалласида

очилган янги мактабга бордик».

Мажид Қодиров 1917 – 1919 йилларда жадидлар томонидан Тошкентнинг Эски шаҳарида ташкил этилган «Турон» мактаби раҳбари, 1919 – 1920 йилларда «Турон» педагогика курслари мактаби раҳбари ва Тошкент шаҳар халқ таълими бошқармаси бошлиғи, 1920 – 1921 йилларда эса Тошкентдаги Мукаммаллашган табиий-тарихий педлаборатория директори сифатида фаолият юритган.

У ўзининг Туркистон давлат университетидаги ишини 1921 йили Эски шаҳар ишчи факультетида (рабфак) ўзбек тилидан дарс бериш билан бошлаган, 1921 – 1923 йилларда Туркистон давлат университетининг ишчи факультети декани, ўриндошлик асосида университет тажриба-тадқиқот лабораторияси бошлиғи бўлган.

Тошкент шаҳри, 1925 йил. Биринчи ўзбек музейига қўйилган «Усмон Куръони»нинг асли эканлигидан гувоҳлик берувчи Ўрта Осиё тарихи ва санъати комитети комиссияси.

Маориф ва ўқитғучи журнали, 11 – 12-сонлар, 10-бет

1923 – 1925 йилларда Ўзбек маориф институти директори, Табиатни муҳофаза қилиш музейи директори, Қишлоқ хўжалиги музейи маслаҳатчиси ва ташкилотчиси, шунингдек, Тошкент шаҳри вақф бўлими ходими эди.

Берлин, 1925 йил. Мажид Қодирий Германияда ўқиётган ўзбек талабалари билан бўлган учрашувда (ўртада)

М.Қодиров 1924 йилдан Музей ишлари ва тарихий обидалар, санъат ва табиат муҳофазаси бўйича Ўрта Осиё қўмитаси (Средазкомстарис) раисининг ўринбосари сифатида ҳам фаол иш олиб борган. Масалан, мусулмонлар

учун бебаҳо манба бўлган «Усмон Қурони»ни Уфадан Тошкентга қайтаришда ҳам жонбозлик кўрсатган. Мусҳафнинг асли эканлигини аниқлаш ва гувоҳлик бериш бўйича тузилган Средазкомстарис комиссияси таркибига кирган. 1925 йили Парижда бўлиб ўтган халқаро кўргазмада Ўзбекистоннинг иштирокини ташкил этишда фаол бўлган ҳамда ЎзССР Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Совети вакили сифатида кўргазмада қатнашган. Сафар чоғида Берлинга ҳам боради ва у ерда ўқиётган ўзбекистонлик талабалар билан учрашади, йиллар ўтиб М.Қодировни яширин «Турк Адами» ташкилоти аъзоси сифатида, унинг хориж шуъбаси бошлиғи Олимжон Идрисий билан алоқа ўрнатганликда, ўзбекистонлик талабаларни ак-

Мажид Қодирий Тошкент табиат музейи директори лавозимида хизмат қилаётганда ўғиллари билан бирга

салинқилобий, совет тузумига қарши нафрат руҳида тарбиялашда, келажакдаги мустақиллик учун курашга отлантиришда айбланиши.

1926 – 1928 йилларда пахта етиштириш мактабини, 1928 йилдан эса Ўрта Осиё давлат университети қошидаги физика кабинетини бошқарган. 1928 – 1930 йилларда мазкур университет ишчи факультети декани бўлиш билан бирга тарих кабинети бошлиғи сифатида хизмат қилган.

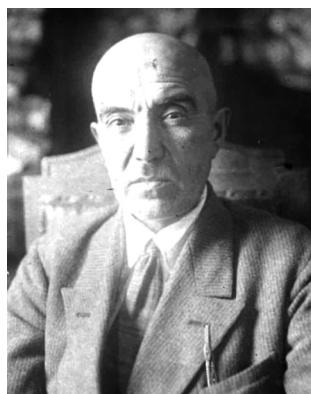
Мажид Қодиров ўзининг маориф соҳасидаги узоқ йиллик хизматлари учун 1923 йилнинг

23 мартда «Меҳнат Қаҳрамони» унвонига сазовор бўлган.

Аммо совет тузуми миллий зиёлиларнинг эл-юрт, миллат тақдири, унинг камоли йўлидаги меҳнатларини ўзининг шовинистик мақсадларига бўйсундирган эди.

Мажид Қодиров 1918 йилдан буён аъзо бўлган коммунистик партия 1929 йилнинг бошида уни ўз сафидан четлаштирди, 1930 йили эса эгаллаб турган барча лавозимларидан озод қилинди. Шунга қарамай, ватанпарвар маърифатчи, таълим-тарбия жонкуяри, ҳақиқий педагог бўлган Мажид Қодиров 1930 йилдан сўнг ҳам Ўрта Осиё давлат университети ва мактабларда зиё улашишни давом эттирди.

Мажид Қодирий. Тошкент, 1935 йил

Турли соҳа вакиллари бўлган минглаб ватандошларимиз, жумладан, миллатимиз ғурури ва ифтихори бўлган жадидларимиз қатори Мажид Қодиров ҳам «Катта қирғин» гирдобига тортилди. Унинг қачон ҳибсга олинганлиги борасида ҳам аниқлик йўқ. Ўзбекистон ДХХ архивидаги жиноий иш жилдидаги расмий ҳужжатларда М.Қодиров 1938 йил 2 апрелда ҳибсга олинганлиги кўрсатилган, аммо унинг 1937 йилнинг 8 сентябрида тергов қилинганлиги тўғрисидаги баённома ҳам мавжуд.

Мажид Қодиров СССРда «Сталиннинг қатл рўйхатлари» номи билан аталган рўйхатига киритилганди. Бу рўйхатларга олий ва ўрта даражадаги партия, хўжалик, ҳарбий ва илмий раҳбарлар киритилган. Рўйхатлар тергов туга-

Мажид Қодировни реабилитация қилиш тўғрисидаги маълумотнома. 1958 йил

гандан сўнг НКВД томонидан тузилган ва Бутуниттифоқ Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси Сиёсий бюросига тасдиқлаш учун тақдим этилган. 2 – 5 аъзо тасдиқлагач, рўйхатлар тергов ишлари билан бирга СССР Олий суди Ҳарбий коллегиясига «хуқуқий асослаш» учун топширилган. Рўйхатлар тоифаларга бўлинган, 1-тоифага тайинлаш (Мажид Қодиров шу тоифада эди) ўлим жазосини англатарди. СССР Қуrolли Кучлари Ҳарбий коллегияси томонидан 1958 йил 13 февралда жиноят таркиби йўқлиги сабабли реабилитация қилинди ва унинг номи оқланди. 1989 йил 16 январда СССР Олий Кенгаши Президиумининг 1930 йиллар – 1950 йилларнинг бошларида қабул қилинган НКВД-УНКВДнинг суддан ташқари «учликлари», ОГПУ коллегиялари ва СССР НКВД-МГБнинг «махсус йиғилишлари»нинг суддан ташқари қарорларини бекор қилувчи фармони қабул қилинди. Мана, орадан 33 йил ўтибдики, бу ўзбек зиёлиси Мажид Қодирий номи абадийлаштирилгани йўқ. Бизнингча, унинг ҳаёти ва фаолияти махсус ўрганилиши, алоҳида китоб тарзида эълон қилиниши ва Тошкент шаҳри кўчаларидан бирига унинг табаррук номи қўйилиши мақсадга мувофиқдир.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА АНДИ-ЖОН, ФАРҒОНА, НАМАНГАН ВИЛОЯТЛАРИНИНГ ТАЪЛИМ СОҲАСИДАГИ ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИГИ

Иродахон Бозорова

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ республика таълим соҳасини ривожлантириш ва уни халқаро андазаларга мослаштириш борасида саъй-ҳаракатлар амалга оширилиб, таълим соҳаси тараққий этган бир қатор хорижий давлатлар билан ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилди. Зеро, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида халқаро ҳамкорлик алоқаларига алоҳида эътибор қаратиш зарурлиги белгиланган.¹

Истиқлол йилларида мактаб-маориф тизимини тараққий эттириш мақсадида дунё томонидан тан олинган илғор тажрибалар атрофлича таҳлил қилинди, чуқур ўрганилди. Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги ҳамда бошқа таълимга бевосита алоқадор муассасалар хорижий мамлакатлар, хусусан, Германиянинг «Конрад Аденауэр» жамғармаси ва Гёте номли институти, Британия жамғармаси, АҚШнинг Тинчлик корпуси, Таълим ва тил ўрганиш бўйича ҳамкорлик ташкилотлари, Канада, Италия, Туркия, Миср, Испания, Дания таълим муассасалари, Чехия, Греция, Бельгия ва бошқа бир қанча давлатларнинг Ўзбекистондаги элчихоналари, халқаро ташкилотлар – БМТ, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФнинг ваколатхоналари билан яқин ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилди.

¹ Исроилов К. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури амалда // Бошланғич таълим. – Тошкент, 2000. №10. – Б.7.

Хусусан, республика умумий ўрта таълим мактабларининг 13 таси ЮНЕСКО ташкилотининг «Бирлашган мактаблар дастури»га киритилди. Айти пайтда, мамлакатда таълимга доир халқаро алоқаларни ривожлантириш мақсадида турли илмий конференциялар ташкил этилди. 1993 йили Ўзбекистонда «Миллий мактаб концепцияси ва ривожланиш технологияси»га бағишланган халқаро конференция ўтказилди.²

Республика бошланғич таълим тизимида замонавий халқаро дастурлар ҳамда тадқиқотларнинг қўлланилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, жаҳоннинг кўплаб давлатларида маълум ва машҳур бўлган бошланғич синф ўқувчиларининг ютуқларини халқаро баҳолаш тизимларидан бири матнни ўқиш ва тушуниш сифатининг халқаро тадқиқоти – PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) бўлиб, у орқали дунёнинг турли давлатларидаги бошланғич синф ўқувчиларининг билим даражасини баҳолаш, таққослаш ҳамда миллий таълим тизимларининг ўзига хос хусусиятларидаги тафовутларни аниқланади. Мазкур тадқиқот 5 йилда бир марта анъанавий тарзда ўтказилиб, бугунги кунга қадар 4 марта – 2001, 2006, 2011 ва 2016 йилларда ташкил этилди.³

² Ўзбекистон Миллий архиви (ЎзМА), М.26-жамғарма, 1-рўйхат, 140-ийғмажилд, 22-варақ.

³ Ваҳобов М.М. Умумий ўрта таълим тизимида ўқитиш сифати мониторинги моделини такомиллаштириш: Педагогика фанлари доктори (DSc) диссертацияси. – Тошкент, 2016. – Б.60.

Бошланғич таълимни ривожлантиришга йўналтирилган халқаро баҳолаш тадқиқотларидан яна бири – TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) мактабда математика ва табиий фанларни ўқитиш сифатининг халқаро мониторинги бўлиб, унинг Таълим ютуқларини баҳолаш халқаро ассоциацияси (IEA) томонидан ташкил этилиши белгиланган. Ушбу тадқиқот турли давлатлардаги 4-, 8-синф ўқувчиларининг математика ва табиий фанлар бўйича эгаллаган билим даражаси ҳамда сифатини солиштириш ва миллий таълим тизимидаги фарқларни аниқлашга ёрдам беради.¹

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ва Республика таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси ташаббуси билан умумий ўрта таълим мактаби ўқувчилари билимини баҳолаш бўйича халқаро дастурларни амалиётга жорий этиш мақсадида муҳим қадам ташланди.² Хусусан, таълим сифатини баҳолашга доир халқаро тадқиқотлардан яна бири ўқувчиларнинг таълим ютуқларини баҳолаш халқаро дастури – PISA (The Programme for International Student Assessment) бўлиб, мазкур тизим дунёнинг қатор мамлакатларида ўқувчиларнинг саводхонлиги ва уларнинг эгаллаган билимини амалиётга қўллаш кўникмаларини баҳолашга қаратилган. У асосан ўқувчиларнинг саводхонлиги ва компетенциясини баҳоловчи халқаро дастур ҳисобланади. Бу дастурда ўқувчиларнинг билим сифати ўқиш, математика ва табиий фанлар бўйича мониторинг қилиниб, 1000 баллик тизимда баҳоланади. Тадқиқотда ўқувчиларнинг билим сифати мониторинги 5 та йўналиш, яъни ўқиш саводхонлиги, математик саводхонлик, молиявий саводхонлик, компьютер саводхонлиги, табиий-илмий саводхонлик бўйича аниқланади.

Фарғона водийси вилоятларидаги бошланғич таълим тизимидаги ислохотлар жаҳоннинг ривожланган давлатлари томонидан қўллаб-

қувватланди ва уларга ўқитишда зарур бўлган воситалар тақдим этилмоқда. Масалан, 2007 йилда Ўзбекистон Республикаси ва Осиё тараққиёт банки ўртасидаги келишувга асосан UZB 1961 – «Таълим секторини ривожлантириш дастури» лойиҳаси доирасида Мактаб ташаббусларини ривожлантириш жамғармасининг лойиҳасига асосан Андижон вилоятидаги мактабларнинг моддий-техник базаси ночор аҳволдалиги эътиборга олиниб 85 та умумтаълим мактаблари 2 мингдан 4 минг АҚШ долларигача бўлган грантга сазовор бўлди, улар шартнома асосида мебель ва ўқув-лаборатория жиҳозлари билан таъминланди.³ Халқ таълими ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирликларининг 2008 йил 20 августдаги «Таълим секторларини ривожлантириш дастури»га мувофиқ профессор-ўқитувчилар ҳамда мутахассисларнинг хорижга сафарларини ташкил этиш тўғрисидаги 229/256-сон қўшма буйруғига асосан 2009 йил апрель ойида «Умумий ўрта таълим фанларини ўқитишда замонавий таълим методларини қўллаш ни ўрганиш» йўналиши бўйича Андижон вилоятининг иккинчи гуруҳ педагог ходимлари (география, иқтисодий билим асослари фанлари ўқитувчилари) икки ҳафта муддатга Германия Федератив Республикасига тажриба ўрганишга юборилди. Мазкур масала юзасидан Халқ таълими вазирлигининг 2009 йил 23 мартдаги 02/1-141-сон факсограммаси асосида география фани бўйича Бўстон (Бўз) туманидаги 46-мактабдан У.Салайдинова, иқтисодий билим асослари фанидан Булоқбоши туманидаги 43-мактаб ўқитувчиси Т.Сотволдиев, Бўстон (Бўз) туманидаги 55-ДИМИдан М.Абдулхўжаевалар у ерда икки ҳафталик ўқиш давомида тажриба алмашиб қайтдилар.⁴ Ўқиш давомида ўқитувчилар малакали профессорлар томонидан ўтказилган машғулотларда қатнашиб, фанлар бўйича замона-

³ Андижон вилоят халқ таълими бошқармаси (АВХТБ) жорий архиви, 6-жамғарма, 1-рўйхат, 2-ийғмажилд, 18-варақ.

⁴ АВХТБ жорий архиви, 6-жамғарма, 1-рўйхат, 2-ийғмажилд, 45-варақ.

¹ ЎзМА, М.26-жамғарма, 5-рўйхат, 18-ийғмажилд, 9-варақ.

² ЎзМА, М.26-жамғарма, 5-рўйхат, 18-ийғмажилд, 12-варақ.

вий халқаро тадқиқот дастурларини қўллашни ҳам ўрганишга муваффақ бўлганлар.

Халқ таълими вазирлигининг 2008 йил 20 августдаги буйруғига асосан Фарғона вилоятидан 18 нафар ўқитувчилар ҳам Германия Федератив Республикасида тажриба ўрганиш учун хизмат сафарида бўлганлар.

2012 йил октябрь ойида республика бошланғич синф ўқитувчилари учун Германияда масофадан малака ошириш курслари ташкил этилиб, уларга 67 нафар тингловчи қабул қи-

линди ва улардан 58 нафари курсларни муваффақиятли тамомлади. Икки давлат ўрта-сида таълимни тараққий эттиришга асосланган истиқболли режалар тузилди ва татбиқ этилди. Бу режалар давлатлараро бошланғич таълим бўғинини ривожлантиришга ҳам йўналтирилди. Хусусан, Ўзбекистон ва Германия давлатлари таълим тизими бошланғич таълим 1 – 2-синф ўқув режаларининг 2012 йилдаги қиёсий таҳлили қуйидаги жадвалда акс этган:

Ўзбекистон-Германия бошланғич таълими ўқув режалари (1 – 2-синф)¹

Ўзбекистон				Германия			
№	Фанлар	Дарс соатлари		№	Фанлар	Дарс соатлари	
		1-синф	2-синф			1-синф	2-синф
1	Она тили ва адабиёт	8	8	1	Немис тили	6	7
2	Ўзбек тили/Рус тили		2		Бошқа миллат ўқувчилари учун қўшимча немис тили	2	2
3	Математика	5	5	3	Математика	5	5
4	Атрофимиздаги олам	1	1				
5	Мусиқа	1	1	4	Мусиқа	2	2
6	Тасвирий санъат	1	1	5	Тасвирий санъат	2	2
7	Одобнома	1	1				
8	Жисмоний тарбия	2	2	6	Спорт	3	3
9	Меҳнат таълими	1	1				
Умумий дарс соатлари		20	22			20	21
Мактаб ихтиёридаги соат		2	2			5	5
Жами		22	24			25	26

Жадвалдаги рақамлардан маълум бўлишича, Ўзбекистонда мактаб ихтиёридаги соатлар 2 соатни ташкил қилиб, «Конституция алифбоси», «Динлар тарихи», «Йўл ҳаракати қоидалари», «Инсон хавфсизлиги асослари», «Саломатлик дарслари», «Иқтисод алифбоси» курслари киритилган. Германияда эса мактаб ихтиёридаги соатлар 5 соат бўлиб, ўқувчилар берилган 5 соатдан танлов асосида қўшимча фанларни танлаш ҳуқуқига эга. Бу Германия таълим тизими ўқув режаси эгиловчанлик хусусиятига эга эканлигини кўрсатади.

Фарғона вилоят халқ таълими бошқармасининг халқаро ҳамкорлик ва инвестицияларни жалб қилиш бўлимида таълимни ривожлантириш йўналишида бир неча халқаро ташкилотлар билан ҳамкорликда турли лойиҳалар амалга оширилди. Жумладан, 2011 йилдан Япониянинг Ўзбекистондаги ЈСА халқаро агентлиги ташаббуси билан япон кўнгиллиси Рю Хирай Кува туманининг 31-сон мактабида 2 йил давомида бошланғич синф ўқувчиларига жисмоний тарбия ҳамда япон тили тўғрақларида ўз би-

¹ Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги (ЎзР ХТВ) жорий архиви, 23-жамғарма, 7-руйхат, 42-ийғажилд, 6-варақ.

лим ва малакалари билан ўртоқлашди. Унинг фаолияти давомда ўқувчиларнинг, айниқса, қизларнинг нафақат жисмоний тарбия фанига, балки япон маданияти, таълимига бўлган қизиқишлари янада ортган.¹ Бундан ташқари, Япония элчихонаси томонидан Фарғона шаҳридаги 9-сон мактаб ҳамда Фарғона туманидаги 41- ва 52-сон мактаблар грант асосида турли хил ўқув жиҳозлари билан таъминланди.² Айни шу даврда Корея Республикаси элчихонаси КОИСА агентлигининг Фарғона шаҳридаги 2- ва 40-сон мактабларда таълим соҳасидаги фаолияти йўлга қўйилди. Ушбу мактабларда корейлик кўнгилчилар ва мутахассислар томонидан корейс тили тўғараги ҳамда бошланғич синф ўқувчилари учун мусиқа санъати тўғараклари олиб борилди. Мактаб ўқувчилари корейс тилини пухта эгаллаб, агентликнинг қўшимча грантлари асосида Корея Республикасида тажриба алмашиш ва таълим олиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Таълим тизимини ривожлантириш мақсадида республикада анъанавий тарзда халқаро конференциялар ташкил этиш ҳам йўлга қўйилди. Масалан, Осиё тараққиёт банки президенти Харухико Курода 2012 йил 16 – 17 февраль кунлари Тошкент шаҳридаги Симпозиумлар саройида ўтказилган «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарт» мавзусидаги халқаро конференцияда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: «ОТБ таълим соҳасини ривожлантиришда Ўзбекистон билан яқин ҳамкорлик қилиб келмоқда. Бугунги кунда мамлакат бўйича мактаблар, ўқитувчиларни тайёрлаш, дарсликлар ва таълим дастурларини молиялаштиришга оид саккизта лойиҳа маъқулланган. Таълим – имкониятлар тенглигини таъминлайдиган буюк мезон. У жамият ақл-заковатининг юксалиши, рақобатбар-

дошликнинг кучайиши ва ютуқлар кўпайишининг муҳим омили вазифасини ўтайди».³

Ушбу конференцияда дунёдаги 8 та нуфузли халқаро ташкилот ва молия институтлари, жумладан, БМТ, Осиё тараққиёт банки, Жаҳон банки, Ислон тараққиёт банки вакиллари, Буюк Британия, Германия, Италия, Хитой, АҚШ, Жанубий Корея, Япония, Россия каби дунёнинг 48 давлатидан 270 нафар қатнашчи иштирок этиб, узлуксиз таълим соҳасини ривожлантириш ва ёш авлодни баркамол этиб тарбиялашнинг миллий моделини яратишда Ўзбекистон тажрибасини атрофлича ўргандилар.⁴

Таълим соҳасидаги ҳамкорлик алоқалари тобора кенгая бориб, 2014/2015 ўқув йилида Фарғона вилоятидаги ҳар бир шаҳар (туман) да 19 та чет тилларидан таянч мактаблари ташкил этилди, бу мактабларга Британия Кенгаши, Франция элчихонаси ва Германиянинг Гёте институти билан ҳамкорликда махсус дастур асосида тайёрланган 25 нафар тренер ўқитувчилар бириктирилди.⁵ Ушбу таянч мактабларида бошқарма методика маркази ҳамда Қўқон давлат педагогика институти билан ҳамкорликда чет тили ўқитувчиларига амалий-методик ёрдам кўрсатиб бориш йўлга қўйилди.

2014 йилда таълим-тарбия соҳасини ислоҳ қилиш ва уни такомиллаштириш ишларига жиддий эътибор қаратилди. Республикада таълим-тарбия соҳасига ҳар йили сарфланган харажатлар ялпи ички маҳсулотга нисбатан 10 – 12 фоизни ташкил қилди. Бу ЮНЕСКОнинг мамлакатни барқарор ривожлантиришни таъминлаш учун таълимга йўналтирилиши за-

³ Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш бизнинг бош мақсадимиздир // Биринчи Президент Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – Б.57.

⁴ <http://uza.uz/oz/science/kadrlar-taierlash-millii-tizimining-yuksak-samaralari-03.12.2013-29772>

⁵ Фарғона вилояти халқ таълими бошқармаси томонидан 2015 йил 1-чораги давомда амалга оширилган ишлар тўғрисида маълумот // ФВХТБ жорий архиви, 2-жамғарма, 2-рўйхат, 24-йиғмажилд, 16 – 17-варақлар.

¹ ЎзМА, М.26-жамғарма, 3-рўйхат, 108-йиғмажилд, 74-варақ.

² ЎзМА, М.26-жамғарма, 3-рўйхат, 108-йиғмажилд, 76-варақ.

рур бўлган тегишли тавсияларидан, яъни 6 – 7 фоиздан қарийб 2 баробар кўпроқни ташкил қилди.¹ ЮНЕСКОнинг 2017 йилда эълон қилинган «Таълимда ҳисобдорлик: мажбуриятларнинг бажарилиши» деб номланган маърузасида қайд қилинишича, дунё бўйлаб мактаб ёшидаги 264 млн нафар болалар ҳамда ўсмирлар мактабга бормаган. Ўзбекистонда эса бундай ҳолат кузатилмаган. Яъни республикада 9600 дан ортиқ мактаблар бўлиб, 7 дан 16 ёшгача бўлган ўғил-қизлар мактаб таълими билан 100 фоиз қамраб олинган.²

Бугунги кунда таълим-тарбия соҳасини ривожлантиришга йўналтирилаётган хорижий техник ёрдам ҳажми ҳам ортиб бормоқда. Ўтган қисқа вақт мобайнида бу борадаги ёрдам 500 млн доллардан ошиб кетди. Осиё тараққиёт банкнинг салкам 290 млн доллар маблағи, Жанубий Корея ҳукуматининг 110 млн доллардан ортиқ, Жаҳон банкнинг 33 млн, ОПЕК фонди, Саудия фонди, Ислон тараққиёт банкнинг 42 млн, Германия ҳукуматининг қарийб 20 млн ва бошқа донорларнинг 100 млн доллардан ортиқ ёрдами келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир.³ Бу эса, ўз навбатида, таълим жараёнининг бевосита давлат назорати ва доимий эътиборида эканлигини яққол исботлайди.

Истиқлол муносабати билан Фарғона водийси бошланғич таълими ўқитувчилари тизимдаги тажрибаларни ўрганиш мақсадида хорижий давлатларда таҳсил олиш имкониятини қўлга киритдилар. Ана шундай ўқитувчилардан бири 2014 йилгача Андижон вилояти Марҳамат туманидаги 25-умумтаълим мактабида бошланғич синфларга немис тилидан сабоқ берган Н.Бозорбоева бўлиб, у 2014 йилнинг январь ойида Германия Федератив Республикасининг «Германия академик алмашувлар хизмати»

(DAAD) ташкилоти томонидан ўтказилган танловда ғалаба қозониб, грант асосида магистратурада таҳсил олиш ҳуқуқини қўлга киритди. Ёш ўқитувчи Дрезден техника университети қошидаги касбий таълим ва шахсни ривожлантириш факультетининг магистратура мутахассислигини битириб, айни пайтда Германиянинг Саксония вилояти Дрезден шаҳридаги 35-бошланғич мактабда ўқувчиларга немис тилидан сабоқ бермоқда.

2017 йил 22 – 25 ноябрь кунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев Президент Мун Чжэ Иннинг таклифига биноан Корея Республикасига ташриф буюрди. Ўтказилган музокараларда ўзаро ҳамкорликнинг кенг кўламли масалалари, сиёсий, савдо-иқтисодий, молиявий-сармоявий, илмий-техникавий, маданий-гуманитар ва бошқа соҳалардаги давлатлараро алоқаларни янада ривожлантириш истиқболлари муҳокама қилинди, минтақавий ва халқаро муаммолар юзасидан фикр алмашилди.⁴ Бундан ташқари, сафар давомида нафақат иқтисодий-сиёсий, балки ижтимоий, хусусан, таълим соҳасида ҳам икки давлат ўртасида ўзаро тажриба алмашиш ва ҳамкорликни йўлга қўйиш масалаларига катта эътибор қаратилди. Ана шу келишувларнинг амалий ифодаси сифатида Корея Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси ҳузуридаги Таълим маркази билан ҳамкорликда А.Авлоний номидаги халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институти ўзаро тажриба алмашиш, ўқув дастурларини тақомиллаштириш, ўқитишга оид илғор АКТ ва педагогик технологияларни жорий этиш, ўрта махсус, касб-ҳунар ҳамда олий таълимда педагогларнинг профессионал маҳоратини ошириш каби йўналишларда шу йилнинг декабрь ойида уч кунлик семинар ташкил этилди.⁵

Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчи-

¹ Жўраев Р.Х. Таълимда табақалаштириш (хорижий тажрибалар). – Тошкент: Фан, 1998. – Б.18.

² Низомхўжаев З. Таълим тизимига янгича ёндашувлар жорий қилинмоқда // Халқ сўзи. 2017 йил 30 ноябрь.

³ Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш // Асарлар. 20-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. – Б.189 – 192.

⁴ https://sputniknews-uz.com/society/20171118/6857808.html/Shavkat_Mirziyoyevning_Koreyaga_tashrifi.

⁵ Намозова З. Корея таълим мутахассислари Ўзбекистонда // Бошланғич таълим. – Тошкент, 2017. №12. – Б.3.

лар билимини халқаро талабларга етказиш, унга мослигини ўрганиб бориш, бунда халқаро амалиётда фойдаланиб келинаётган PISA (The Programme for International Student Assessment), TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) каби дастурларга босқичма-босқич интеграциялашиш ҳамда ЮНИСЕФнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси билан ҳамкорликда «Ўқувчиларнинг муваффақиятли ўзлаштиришига салбий таъсир этувчи омилларни аниқлаш» бўйича тадқиқот ўтказиш ҳамда Халқ таълими вазирининг 2018 йил 7 майдаги 118-сон буйруғига асосан мазкур йилнинг 14 – 20 май кунлари умумий ўрта таълим мактаблари 4-синф ўқувчиларининг математика, ўқиш ва табиатшунослик ўқув фанларидан ютуқларини синовдан ўтказиш Фарғона вилоят бўйича танлаб олинган 28 та мактабда тажриба-синов тариқасида ташкил этилди.¹

2018/2019 ўқув йилида Наманган вилояти бошланғич синф ўқитувчилари хорижий давлатлар билан бошланғич тизимдаги тажрибаларни ўзаро алмашиш мақсадида халқаро конференцияларда иштирок этдилар. Жумладан, Учқўрғон тумани 38-ИДУМнинг бошланғич синф ўқитувчиси Д.Абдуллаева «18-Халқаро Европа фанлар конференцияси»да ўзининг илмий мақоласи билан иштирок этди ва диплом билан тақдирланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 8 декабрдаги «Халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида² республика халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларни ташкил этиш, халқаро алоқалар ўрнатиш, ўқувчи-ёшларнинг илмий тадқиқот ва инновация фаолиятини, энг аввало, ёш авлоднинг ижо-

дий ғоялари ва ижодкорлигини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш вазифалари белгиланди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси, Халқ таълими вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги ва Молия вазирлиги зиммасига халқаро баҳолаш дастурлари – PIRLS (бошланғич 4-синф ўқувчиларининг матнни ўқиш ва тушуниш даражасини баҳолаш), TIMSS (4- ва 8-синф ўқувчиларининг математика ва табиий йўналишдаги фанлардан ўзлаштириш даражасини аниқлаш ва баҳолаш), PISA (15 ёшли ўқувчиларнинг ўқиш, математика ва табиий йўналишдаги фанлардан саводхонлик даражасини баҳолаш), TALIS (раҳбар ва педагог кадрларнинг умумий ўрта таълим муассасаларида ўқитиш ва таълим олиш муҳитини ҳамда ўқитувчиларнинг иш шароитларини ўрганиш) ташкил этиш вазифаси юклатилди. Эътиборли томони шундаки, қарорга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси ҳузурида Таълим сифатини баҳолашда халқаро тадқиқотларни амалга ошириш бўйича миллий марказ тузилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармонида³ мувофиқ республиканинг 2030 йилга келиб PISA (The Programme for International Student Assessment) халқаро миқёсда ўқувчиларни баҳолаш дастури рейтинги бўйича жаҳоннинг биринчи 30 та илғор мамлакатлари қаторига киришига эришиш, халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларни ташкил этиш мақсадида ўқувчиларнинг ўқиш, математика ва табиий йўналишдаги фанлардан саводхонлик даражасини баҳолашга йўналтирилган PISA умумтаълим мактабларида таълим сифатини баҳолашнинг миллий тизимини яратиш,

¹ Фарғона вилояти халқ таълими бошқармасининг 2018 йил давомида амалга оширган ишлари бўйича ҳисоботи // ФВХТБ жорий архиви, 2-жамғарма, 1-рўйхат, 36-йиғмажилд, 54-варақ.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 8 декабрдаги «Халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // <http://lex.uz/docs/4097073>

³ http://www.lex.uz/docs/4312785/O'zbekiston_Respublikasi_xalq_ta'limi_tizimini_2030-yilgacha_rivojlantirish_konsepsiyasini_tasdiqlash_to'g'risida

2019 – 2021 йиллар давомида республиканинг ҳар бир ҳудудида босқичма-босқич STEAM (фан, технология, инжиниринг, санъат ва математика) йўналишларига ихтисослаштирилган «Президент мактаблари»ни ташкил қилиш вазифалари белгиланди. 2021 йили Ўзбекистон 3 та, яъни ўқиш саводхонлиги, математик саводхонлик, табиий-илмий саводхонлик йўналиши бўйича иштирок этиши кўзда тутилди.

2019 йил 10 октябрда АҚШнинг Ўзбекистондаги фавқулудда ва мухтор элчиси Дениел Розенблум Тошкентдаги 236-умумтаълим мактабига ташриф буюриб, халқ таълими соҳасида мамлакатлар ўртасида ҳамкорлик алоқалари ўрнатилиши таълим тизимида фақатгина юқори натижаларга сабаб бўлишини таъкидлаб ўтди. Жумладан, у бошланғич таълим тизимида инвестиция киритилиши ҳисобига яқин келажакда бир қатор ютуқлар қўлга киритилишига ишонч билдирди: «Авваламбор шуни айтмоқчиманки, биз таълимга сармоя киритишни ҳар қандай мамлакат қила оладиган энг муҳим иш деб ҳисоблаймиз. Чунки бу келажакда давлатнинг ўз фарзандларига сармоя киритишининг бир шаклидир. Биз Халқ таълими вазирлиги билан амалга ошираётган ушбу лойиҳалар бутун Ўзбекистон бўйлаб бошланғич синф ўқувчиларининг ўқиш ва математика фанларини ўзлаштириш даражасини баҳолашга ёрдам беради ва шу билан биз ушбу фанларнинг ўқув дастурларини такомиллаштиришга ҳамда мазкур фанларни ўқитиш учун тўғри инвестициялар киритишга имкон берамиз. Ўқиш ва математика фанлари болаларнинг муваффақияти учун туб омилдир».¹ Хуллас, истиқлол йилларида Фарғона водийси вилоятларидаги бошланғич таълим мактаблари фаолиятида хорижий мамлакатларнинг таълим соҳасини ривожлантиришга йўналтирилган тажрибалари эътиборга олинган ҳолда тизимга татбиқ этилди. Ана шу сабабдан ҳам айнан ушбу давр-

да улар билан истиқболли ҳамкорлик алоқалари ўрнатилди.

2020 йилдаги «Таълим тўғрисида»ги янги таҳрирдаги Қонуннинг 68-моддаси «Таълим соҳасидаги халқаро ҳамкорлик» деб номланган бўлиб, унда таълим соҳасидаги халқаро ҳамкорлик Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари ва қонунчиликка мувофиқ амалга оширилиши белгилаб қўйилди.² Шунингдек, ҳужжатда таълим соҳасидаги ваколатли давлат бошқаруви органлари вазифаларига хорижий давлатларнинг тегишли ваколатли органлари, таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилиш, Ўзбекистон Республикасида доимий яшовчи фуқароларни хорижий давлатларнинг таълим муассасаларига ўқиш учун юбориш, педагог ходимлар ва таълим олувчилар алмашинувини амалга ошириш, раҳбар ҳамда педагог ходимларни хорижий давлатларда тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни ташкил этиш, ўз ходимлари ҳамда мутахассисларини халқаро конференцияларга ва стажировкаларга юбориш, уларнинг халқаро лойиҳалар ҳамда илмий тадқиқотларда иштирок этишини қўллаб-қувватлаш масалалари киритилди.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, мустақилликнинг илк йиллариданоқ Фарғона водийси вилоятлари бошланғич таълим тизимида жаҳоннинг нуфузли давлатлари билан ўзаро ҳамкорлик алоқалари ўрнатилди. Андижон, Наманган, Фарғона вилоятлари умумтаълим мактаблари Жанубий Корея, АҚШ, Япония ва Германия Федерациясидаги таълим муассасалари билан таълим соҳасида ўзаро тажриба алмашишга муваффақ бўлдилар. Ўтган йиллар давомида халқаро ҳамкорлик алоқалари тобора кенгайиб, такомиллашиб борди. Ҳамкорлик алоқаларининг ижобий натижалари ҳам кўзга ташланиб, Фарғона водийсининг бошланғич таълим тизими ўқитиш сифати ва самарадорлиги бўйича халқаро мезонларга яқинлашиб бормоқда.

¹ <https://t.me/joinchat/AAAAAD8vuSxP2ygiKYEuQ/AQSHning> O'zbekistondagi favqulodda va muxtor elchisi Deniel Rozenblyum xalq ta'limi sohasida mamlakatimiz bilan hamkorligi to'g'risida.

² Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон.

БУЮК ТИЛШУНОС ОЛИМ

Абдулхамид Нурмонов таваллудининг 80 йиллигига

Н.Маҳмудов, Ш.Искандарова, М.Саидхонов

Ҳар қандай фаннинг ривожда, унинг такомил топишида шу соҳанинг илмий тафаккур эгалари – фидойи олимлари бўлади. Уларнинг фан йўналишида олиб борган тадқиқотлари ва илмий-назарий хулосалари шу соҳанинг бугуни ва келажакда ривожланиши учун тамал тоши бўлиб хизмат қилади. Тилшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Абдулхамид Нурмонов ҳам ана шундай инсонлар қаторида туради. Ўзининг қарийб 50 йиллик илмий фаолияти давомида тилшуносликнинг деярли барча соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борган олим бу йил 80 ёшга тўлар эди.

Абдулхамид Нурмонов 1942 йилда Андижон вилоятининг Ўрмонбек қишлоғида таваллуд топди. У ўрта мактабни тугатиб, Фарғона давлат педагогика институти (ҳозирги Фарғона давлат университети) тарих-филология факультетида таҳсил олди. 1963 йилда институт-

ни имтиёзли диплом билан тамомлаб, ҳарбий хизматни ўтаб келгач, Андижон давлат педагогика институти (ҳозирги Андижон давлат университети)га ишга келди. Ушбу ўқув даргоҳидаги фаолияти давомида А.Нурмонов ўзбек тилшунослиги кафедраси ўқитувчилигидан профессор даражасига кўтарилди. Йиллар давомида махсус фанларни ўқитиш ва ўзбек тилшунослиги кафедраларида мудир, педагогика факультетида декан, университетнинг илмий ишлар бўйича, сўнгра маънавий-маърифий ишлар бўйича проректори лавозимларида хизмат қилди, тилшунослик кафедраси профессори бўлиш билан бирга кадрлар малакасини ошириш марказини бошқарди. Шунингдек, жамоатчилик асосида вилоят атама қўмитасининг ҳамда топонимик комиссиянинг масъули вазифаларида фаолият кўрсатди.

Абдулхамид Нурмоновнинг Тошкент давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасидаги аспирантлик даври унинг илм йўлининг катта кўчасига чиқишига омил бўлиб хизмат қилди. Ўзбек илмий тилшунослигининг асосчиси профессор Айюб Ғуломов, академиклар Ганижон Абдурахмонов, Азим Ҳожиев, Алибек Рустамов, профессорлар Мирозиз Миртожиев, Иристой Қўчқортоев, Шавкат Раҳматуллаевлар бўлғуси олимнинг илмий дунёқараши шаклланишига ва такомил топишига таъсир ўтказдилар.

А.Нурмонов 1973 йилда «Ўзбек тилидаги товуш ўзгаришларида экономия принци-

пи» мавзусида номзодлик, 1983 йилда «**Ўзбек тили синтаксисини система сифатида ўрганиш муаммолари**» мавзусида докторлик диссертацияларини ҳимоя қилди. Олимнинг докторлик илмий иши ўзбек тилшунослигига янгича ёндашувни, янгича қараш ва методологияга асос бўлиб хизмат қилди. Бежизга ўзбек системавий тилшунослигининг шаклланиши ва ривожланиши А.Нурмонов номи билан боғланмайди. У анъанавий тилшунослик эришган ютуқларни юксак баҳолаган ва унинг материалларидан ўринли фойдаланган ҳолда ўзбек системавий тилшунослигини юқори босқичга олиб чиқди. Системавий-структур тилшуносликнинг функционал, глоссематик ва дескриптив мактабларининг рационал томонларини умумлаштирган ҳолда ўзига хос лингвистик концепция яратди.

Ўзбек тилшунослиги тарихида XX асрнинг охириги чораги ва XXI асрнинг бошлари муҳим давр саналади. Бу давр ўтган асрнинг 50-йилларида шаклланган ўзбек илмий тилшунослигига суянган ҳолда шўролар тил сиёсати таъсирида намоён бўлган айрим қарашларга танқидий баҳо бериш, замонавий тадқиқ усулларини қўллаш ва ўзбек тилининг ўзига хос ички хусусиятларининг янгича нуқтаи назардан талқин этилиши билан характерланади.

А.Нурмонов XX аср охири – XXI аср бошларида ўзбек тилшунослиги ҳақида тўхталиб: «*Айюб Фулом асос солган ўзбек илмий тилшунослиги ютуқларини эътироф этган ва унга таянган ҳолда ўзбек тилининг ички структур белгиларини ёритишга ёрдам берадиган янги тадқиқот методларини қўллашга интилиш кучайди*», – деб таъкидлайди ва бу тадқиқот методларини назарий жиҳатдан асослаган ҳолда амалиётга татбиқ этди. Устознинг ўзбек тилшунослиги юзасидан амалга оширган фундаментал тадқиқотлари асосидаги илмий-назарий хулосалари туркийшунослик ва умумий тилшунослик фанларига қўшилган муҳим ҳиссадир.

А.Нурмонов ўзбек тилшунослигининг фонетика ва фонология, семантика ва семиотика, морфология ва синтаксис, тил тарихи ва тилшунослик историографияси, тилшуносликнинг бошқа фанлар билан алоқаси: паралингвистика ва лингвопоэтика, шунингдек, тилшуносликнинг умумназарий масалалари бўйича кенг миқёсли илмий тадқиқотлар олиб борди. Энг эътиборлиси, олимнинг барча тадқиқотлари марказида тилга систем-структур ёндашув туради. Анъанавий тилшунослик эришган ютуқлар А.Нурмонов тадқиқотлари учун амалий босқич сифатида янги назарий хулосалар чиқариш учун асос бўлиб хизмат қилган. Анъанавий ва структур тилшунослик хусусида олим ўз асарида ўринли ўхшатишни қўллаб: «*Бу икки йўналиш, Маҳмуд Кошгарий таъбири билан айтганда, икки улоқчи отдек ўзбек тилшунослиги аравасини баробар тортиб кетмоқда. Бу икки йўналиш бир-бирини мутлақо инкор этмайди. Аксинча, уларнинг бири иккинчисига таянади ва бири иккинчисидан озиқланади*», – деб ёзади. Бу билан А.Нурмонов тилга систем-структур ёндашув асосида тилнинг барча сатҳларида амалга оширилаётган ислохотлар шу вақтга қадар мавжуд илмий тадқиқотларнинг назарий босқичи, табиат ва жамиятдаги табиий ривожланишнинг тил илмидаги кўриниши эканини таъкидлайди.

Абдулҳамид Нурмонов ўзбек тилшунослиги бўйича тадқиқотларини жаҳон тилшунослиги эришган ютуқлар ва қарашлар нуқтаи назаридан, уларга асосланган ҳолда баён этади. Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, В. фон Гумбольдт, В.Матезиус, В.Скаличка, Н.Трубецкой, А.Шлейхер, А.Мейе, Ч.Пирс ва бошқа назарий тилшуносларнинг илмий қарашлари А.Нурмонов томонидан чуқур таҳлил этилди ва уларнинг рационал томонларидан ижодий фойдаланган ҳолда ўзбек тили материалларини тадқиқ этишда муваффақиятли тарзда қўлланилди.

А.Нурмоновнинг умумий тилшуносликнинг назарий асослари заминада яратилган «**Лингвистик белги назарияси**» (2008), «**Тилшунослик назарияси**» (2008), «**Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари**» (2009) каби асарларида жаҳон тилшунослигига тааллуқли бўлган назарий қарашлар ўзбек тилшунослигига бевосита татбиқ этилган.

Олим ўз олдига синтактик сатҳни тадқиқ этишни асосий вазифа деб билди ва унда ҳам систем ёндашув, семантик-функционал йўналиш устуворлик касб этди. Натижада профессор А.Нурмоновнинг «**Гап ҳақидаги синтактик назариялар**» (1988), «**Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси**» (1991) (ҳаммуаллифликда), «**Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис)**» (2001) (ҳаммуаллифликда) асарлари юзага келди.

Ушбу асарларда профессор А.Нурмонов гап семантикаси объектив ва субъектив маънолар муносабатидан ташкил топган нисбий бутунлик эканини эътироф этган ҳолда гапнинг объектив мазмуни инсон онгида акс этган объектив воқелик эканини кўрсатиб, гап семантикаси таҳлилида ушбу ҳолат эътиборга олиниши зарурлигини таъкидлайди. Олим мураккаблашган гаплар хусусида тўхталиб, мураккаблашувни икки гуруҳга: а) ҳам шаклий, ҳам мазмуний мураккаблашувга; б) мазмуний мураккаблашувга ажратишни тавсия этади ва бунинг натижасида мураккаблашган гаплардаги мураккаблаштирувчи унсурлар мақомини белгилаб беради. Бу эса ўзбек тилшунослигида шу пайтгача ушбу синтактик ҳодисага бўлган муносабатга оидинлик кирилади.

Абдулҳамид Нурмонов таълим тизимида она тили ўқитишни такомиллаштириш борасида ҳам самарали ишларни амалга оширган. Унинг олий таълимнинг филология ва тилларни ўқитиш таълим йўналиши талабалари учун ҳамда лингвистика мутахассислиги магистрантлари учун ёзган «*Проблемы системного*

исследования синтаксиса узбекского языка», «*Гап ҳақидаги синтактик назариялар*», «*Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси*», «*Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси*», «*Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис*», «*Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология*», «*Тилшунослик ва табиий фанлар*», «*Ўзбек тилшунослиги тарихи*», «*Лингвистик белги назарияси*», «*Структур тилшунослик: илдизлари ва йўналишлари*», «*Тилшунослик назарияси*»; «*Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari*» номли дарсликлари республика ОТМларида ўқитилмоқда.

Мамлакатимизда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг жорий этилиши натижасида таълим тизимида узвийлик ва узлуксизлик тамойили асосида янги дарслик ва ўқув адабиётлари яратиш масаласи ўртага ташланди. Барча фанлар бўйича янги, бугунги давр руҳи билан суғорилган, такомиллашган, мукамал дарсликлар яратиш учун танловлар эълон қилинди. Умумтаълим мактаблари учун эълон қилинган «Она тили» дарслиги танловида профессор Абдулҳамид Нурмонов ҳам муаллифлар гуруҳи билан иштирок этди ва 5-, 6-, 7-, 9-синфлар учун «**Она тили**» дарсликлари танловида ғолиб чиқди.

2005 йилдан буён республикамизнинг таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларида қўлланиб келаётган «**Она тили**» дарслигининг (6-синф) «**Йилнинг энг яхши дарслиги**» танловида 3-ўринни эгаллагани (2010) ушбу асарнинг мутахассислар, она тили ўқитувчилари томонидан мақбул топилиб, 3 марта қайта нашр этилгани, мактаб ўқувчиларининг она тили бўйича умумназарий билимлари ва саводхонликлари ортиб бораётгани ва, энг асосийси, мамлакатимизда баркамол авлоднинг шаклланишида ўз ҳиссасини қўшаётгани дарслик муаллифларининг илмий-ижодий ва методик салоҳияти юқори эканидан дарак беради. Айтиш мумкинки, мамлакатимиз умумтаълим

мактабларида таълим олаётган миллионлаб ўқувчилар профессор Абдулҳамид Нурмоновни «танишади», домла она тилимизнинг жозибаси, ҳар бир каломнинг маъно қирралари, оғзаки ва ёзма нутқларининг такомиллашуви бўйича республикамиз ёшларига ғойибона сабоқ бериб келмоқда.

Профессор А.Нурмонов узлуксизлик тамоёйлини амалда қўллаш мақсадида таълим тизимининг кейинги бўғини – академик лицейлар учун **«Ҳозирги ўзбек адабий тили»** дарслиги бўйича ўтказилган дарсликлар танловида ҳам ғолиб чиқди ва бугунги кунда ижтимоий-гуманитар йўналишдаги академик лицейларнинг 1-, 2-, 3-босқичлари Абдулҳамид Нурмонов бошчилигидаги муаллифлар гуруҳи томонидан яратилган дарсликдан фойдаланиб келмоқдалар. Ушбу дарслик ҳам Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан **«Энг яхши ўқув адабиёти ва дарсликлари»** танловида 2-ўринга сазовор бўлган.

Она тилимизнинг фидойиси, ўзбек тилининг тарғиботчиси, ўзбек илмий тилшунослигининг яратувчиларидан бўлмиш А.Нурмонов Қирғизистон ҳудудидаги таълим ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларнинг 5 – 11- синфлари учун Қирғизистон олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультети профессор-ўқитувчилари ва мактаблардаги тажрибали ўқитувчилар билан ҳамкорликда **«Ўзбек тили»** дарслигини яратди.

А.Нурмонов ўзбек тилшунослигида ўзига хос равишдаги «Андижон мактаби»ни ярата олди, яъни унинг раҳбарлигида 7 та докторлик, 30 дан ортиқ номзодлик илмий ишлари муваффақиятли ҳимоя қилинди. Қарийб 50 йиллик илмий-ижодий фаолияти давомида А.Нурмонов 50 га яқин дарслик, рисола, ўқув қўлланмалари, 500 га яқин илмий ва маърифий-маънавий мақолалар нашр эттирган; ўзбек тилшунослиги, туркийшунослик бўйича республикамизда ва хорижда ўтказилган

илмий анжуман, симпозиум, конференцияларда, давра суҳбатлари ва семинар-тренингларда иштирок этган. Олимнинг илмий ва услубий мероси жамланса, 200 босма табоқдан ортиб кетади.

Профессор Абдулҳамид Нурмонов таваллудининг 70 йиллиги муносабати билан илмий, назарий ва услубий сара асарлари жамламаси сифатида уч жилддан иборат «Танланган асарлар»нинг нашр этилиши (Танланган асарлар. III жилдлик. – Тошкент: Akademnashr, 2012) ўзбек тилшунослиги тарихида катта ҳодиса бўлди. Энг эътиборлиси, ушбу мерос бугунги тил илми билан шуғулланувчилар учун ва келажакда соҳага қизиқувчилар учун (талабалар, магистрантлар, аспирантлар, докторантлар ва б. учун) қимматли манба бўлиб ҳисобланади.

«Танланган асарлар»нинг биринчи жилди А.Нурмоновнинг ўзбек илмий тилшунослиги ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилган алоҳида нашрлар йиғиндисидан иборат бўлиб, уларга *«Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари»*, *«Лингвистик белги назарияси»*, *«Тилшуносликнинг бошқа фанлар билан муносабати»*, *«Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси»*, *«Гап ҳақидаги синтактик назариялар»* каби асарлар киради.

Иккинчи жилд **«Лингвистик таълимотлар тарихи»** деб номланиб, унда энг қадимги даврлардан то ҳозирги кунгача бўлган тилшуносликдаги энг муҳим йўналишлар, илмий мактаблар, лингвистик назариялар ва концепциялар, Европа, Америка тилшунослиги ҳамда ўзбек тилшунослиги тарихига оид қимматли маълумотлар асосида изчил таҳлил ва талқин этилган.

Профессор А.Нурмоновнинг турли йилларда илмий журнал ва тўпламларда нашр этилган ўзбек тилининг энг долзарб масалаларига бағишланган сара мақолалари танланган илмий асарлар тўпламининг 3-жилдида жамланган.

Қадимги Хитой мутафаккири Конфуцийдан: «Агар сизга ваколат бериб нимани кечиктириб бўлмайдиган устувор вазифа деб ҳисоблаган бўлар эдингиз?» – деб сўралганида у: «Тилни тартибга келтириш энг зарурий вазифадир», – деб жавоб берган экан.

Истеъдодли олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими ходими, «Шухрат» медали, «Эл-юрт ҳурмати» ордени соҳиби, филология фанлари доктори, профессор, буюк тилшунос олим Абдулҳамид Нурмонов ўз илмий ва назарий асарлари, дарслик ва ўқув қўлланмалари, ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари бўйича маъруза ва чиқишлари билан бутун умрини она тилимизни тартибга келтиришга бағишлади, бу билан миллат равнақи учун, кадриятимизнинг эъзози учун хизмат қилди. Олим 2015 йил 10 январда илмий-ижодий балоғат ёшида вафот этди.

Абдулҳамид ака Нурмоновни Аллоҳ раҳматига олган бўлсин, охиратларини обод қилсин.

ФОЗИЛЛИК ҚАСИДАСИ

Профессор Абдулҳамид Нурмоновга

Тилнинг нелигини билмоқ бўлсангиз,
Элнинг кимлигини билмоқ бўлсангиз,
Кўнгил кенглигига кирмоқ бўлсангиз,
О л и м Абдулҳамид домлани ўқинг!

Кўрмоқчи бўлсангиз товуш рангини,
Туймоқчи бўлсангиз сўз жарангини,
Ювмоқчи бўлсангиз юрак зангини,
О қ и л Абдулҳамид домлани ўқинг!

Қадимги Юнон ё Римни билишни,
Шахматда ҳиндона дона суришни,
Истамоқ бўлсангиз, қилинг шу ишни,
О р и ф Абдулҳамид домлани ўқинг!

Гумбольдт ва Шлейхер қалбини очар,
Потебня, Соссюрлар нурина сочар,
Жаҳолат чекина, разолат қочар –
О д и л Абдулҳамид домлани ўқинг!

Кошғарий лингвист тилшунослигин,
Форобий, Беруний элшунослигин,
Англайсиз Навоий дилшунослигин –
О қ и н Абдулҳамид домлани ўқинг!

Кўрмайин десангиз умр заволин,
Кўрайин десангиз фарзанд камолин,
Кўрсатсин десангиз Аллоҳ жамолин,
О б и д Абдулҳамид домлани ўқинг!

Томмасин десангиз кўзингиздан ёш,
Тоблансин десангиз сиздаги бардош,
Бўлайин десангиз оилага бош,
О ш и қ Абдулҳамид домлани ўқинг!

Шогирдим фарзандим бўлсин десангиз,
Фан менинг гапимга кўнсин десангиз,
Уйим дўстлар билан тўлсин десангиз,
О з о д Абдулҳамид домлани ўқинг!
О б о д Абдулҳамид домлани ўқинг!

**Сиддиқ Мўмин,
профессор**

ЗАБАРДАСТ МУАРРИХ, ЮКСАК ФАЗИЛАТ СОҲИБИ

Сулаймон Иноят, БухДУ профессори, т.ф.д.

Шодмон Ҳайитов ва Сулаймон Иноят

Республика Президенти Ш.М.Мирзиёев мамлакатимиз илмий жамоатчилиги вакиллари билан учрашувдаги нутқида Ватанимизда илм-фан ютуқлари юртимиз равнақига хизмат қилишини таъкидлаб, «Олимлик – Оллоҳ нурини солган улуғ бир мартаба. Бу мартабадан жамиятнинг вужудига нур, зиё таралади», – деб уқтирди. Шу билан бирга, илм-фан ривожига улкан ҳисса қўшаётган, фан ва технологияни ривожлантираётган, Ватан тараққиёти учун кадрлар тайёрлаётган, турли соҳаларни юксалтириш учун ўз таклиф, тавсия ва фикрларини бериб келаётган устозларга мурожаат

қилиб: «Сизлардек қалби дарё, улуғ инсонлар билан бирга она Ватанимизни равнақ топтириш, юртимизда илмий муҳитни юксалтириш, халқимизда, айниқса, ёшларда илм-фанга интилишни кучайтириш, илмий-техникавий, инновацион соҳаларни янада тараққий эттириш учун келажакда ҳали кўплаб эзгу ишларни амалга оширамиз»¹, – деб таъкидлади.

Бугун жонажон Ўзбекистонимизнинг илм-фани ривожига буюк ҳисса қўшаётган шундай олимлардан бири серқирра ижодий фаолият эгаси, республика ва дунё мамлакатлари тарихчилари тан олган сермаҳсул муаррих Шодмон Аҳмадович Ҳайитовдир.

Шодмон Аҳмадович Бухоро шаҳрининг атрофидаги Диосиё қишлоғида таваллуд топиб, бир қўлида таёқ, бир қўлида китоб тутиб вояга етган.

Оила сардори – Шодмон домланинг отаси зиёли инсон бўлиб, ўқитувчиликдек шарафли касбни эгаллаб, олти ўғил, уч қизни тарбиялаб вояга етказиб, барчасига олий маълумот берган. Бугун бу табаррук ва муқаддас оилада вояга етган икки нафар фан доктори, саккиз нафар фан номзоди халқимизга хизмат қилмоқда. Улар халқимиз фарзандларига илм-фан сирларини ўргатиш билан бир қаторда фанимиз тараққиётига муҳим ҳисса қўшиб келмоқдалар.

¹ Мирзиёев Ш.М. Илм-фан ютуқлари Ватанимиз равнақига хизмат қилсин // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – Б.166, 179.

Намуна олса, ҳавас қилса арзийдиган Аҳмад аканинг оиласидан отилиб чиққан икки юлдуз, икки фан доктори, икки профессорнинг бири Шодмон Аҳмадович Ҳайитовдир.

Шодмонжоннинг ҳаёт йўли бошқалардан деярли фарқ қилмайди. Бир устунлиги – у камтарин, одобли, меҳнатқаш, чидамли, сабр-тоқатли, ҳамиша билимга чанқоқ, шеърят шайдоси, тиниб-тинчимас инсондир.

Шодмон ҳали қишлоқ мактабида ўқиб юрган пайтларидаёқ ўзининг тиришқоқлиги билан бошқа ўқувчилардан ажралиб турар, мактаб ўқитувчилари ва жамоасини қойил қолдирарди.

Бухоро давлат университети (аввалги педагогика институти)га киргач эса биринчи курсдан бошлаб ўзининг зукколиги билан барчанинг диққатини тортган. Институтнинг тарих факультетида таълим олар экан, уни биринчи курсдан гуруҳ сардорлигига сайлаб қўядилар. Сардорлик жараёнида билими, хулқи, раҳбарлик қобилияти билан факультет талабалари ва профессор-ўқитувчилар назарига тушади.

Ўша даврлардаги талабалар бошига тушган оғир кулфат – пахта йиғим-терими, шаҳар кўчаларини супуриш, ҳашарларга қатнашиш жараёнларида ҳам курсдошлари қаторида матонат кўрсатади.

Иқтидорли битирувчини институтда олиб қолишни деярли барча профессор-ўқитувчилар тавсия этадилар. Имтиёзли диплом соҳиби, илмга чанқоқ, бўлажак муаррих кўпчиликнинг талаби билан институтнинг «Умумий тарих» кафедрасида ўз фаолиятини бошлайди.

Тарих факультети раҳбарияти ва «Умумий тарих» кафедраси жамоаси Шодмондаги илмга ташналик ва интилишни ҳисобга олиб уни аспирантурага тавсия этадилар. Бухоро давлат институти ректорати талаби билан Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус вазирлиги Фарғона давлат педагогика институти (бугунги ФарДУ)га «Умумий тарих» ихтисослиги бўйича аспирантурага жой ажратади.

1989 – 1991 йилларда Шодмон Аҳмадович Фарғона педагогика институти аспирантурасида республикада танилган тарихчи олим, этнограф Алимардон Абдулҳамидов раҳбарлигида «Ўзбекистон жамоат ташкилотларининг мамлакат халқаро алоқаларини ривожлантиришдаги иштироки (70 – 80-йй.)» мавзuidaги диссертация устида ишлаб, уни муддатидан олдин тайёрлаб ҳимояга қўяди.

Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олган олим Шодмон Аҳмадович Бухоро давлат университети (1992)да иш фаолиятини давом эттириб, университетда дарс бериш билан бир қаторда мустақиллик туфайли фанимизни ривожлантириш, айниқса, Ватан тарихининг бир пайтлар тақиқ остида бўлган саҳифаларини очишга катта куч ва шижоат билан киришди. Айниқса, шўролар даврида танлов фани сифатида ўқитилиб келаётган «Ўзбекистон тарихи»нинг номаълум саҳифаларини очишга уринади.

Мустақилликнинг биринчи кунларида хорижлик ватандошларимиз Мустақил Ўзбекистонни истиқлол билан табриклашга шошилиб келмоқда эдилар. Шу даврда шўролар тузуми мафкурасидан ҳали қутула олмаган айрим шахслар хорижлик ватандошларимизга турлича муносабатда бўлардилар. Худди шу пайтда хорижлик ватандошларимизнинг юртни тарк этиш жараёнларини очиб бериш, уни халқимизга тушунтириш ва илмий, сиёсий жиҳатдан асослаш лозим эди. Мана шу масъулиятли ишни ўз елкасига олган ёш олим Шодмон Ҳайитов бўлди.

У хориждаги ватандошларимиз тақдирига бағишланган қатор монографияларини эълон қилди. Биринчи монографияси – «Совуқ урушлар асоратини енгиб» 1991 йилда чоп этилди. Унда Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушлари оқибатида хорижий мамлакатларда хорлик ва зорликка мубтало бўлган ватандошларимиз тақдири ўз аксини топди.

Орадан сал фурсат ўтгач олимнинг иккинчи монографияси «Хориждаги ўзбеклар» номи билан эълон қилинди. Бу китобда хориждаги юртдошларимизнинг дунё бўйлаб тарқалиши, уни келтириб чиқарган сабаблар таҳлил қилинди. Бу китоб хорижда ва бизда сақланаётган ноёб манбалар асосида ёзилган.

Илмга бўлган қизиқиш, айниқса, хориждаги ўзбекларнинг тарихи ва тақдири билан шуғулланиб, уни чуқур ўрганиш ниҳоят Шодмон Аҳмадовични докторантура сари етаклади.

У 2003 – 2005 йилларда Наманган давлат университети «Ватан тарихи» кафедраси ҳузуридаги докторантурада таҳсил олиб, илмий изланишларини давом эттирди.

Шодмон Аҳмадович докторантурада ўқиш жараёнида республикамизнинг қатор архивларидаги ноёб манбаларни ҳар томонлама ва чуқур ўрганиб, бир неча монографияларни яратишга муваффақ бўлди. «Ватанпарварликнинг мунгли тарихи», «Ўзбек муҳожирлиги тарихи» ва бошқа китоблари ана шу давр маҳсулидир. Бу монографияларда мустабид совет давридаги қатағон сиёсати тўғрисидаги юртдошларимизнинг мажбуран Ватанни тарк этиб, азоб-уқубатларга мубтало бўлганлиги манбалар асосида ёритилган.

Олимнинг «Соҳибқирон Амир Темур ва Мустафо Камол Отатурк» (2008) китобида эса Буюк Соҳибқирон билан Отатуркнинг бошқарув тизимидаги ўхшашлик, уйғунлик ва фарқлар жуда қизиқарли фактлар асосида далилланган.

Шодмон Аҳмадовичнинг яна бир катта муваффақияти унинг тарихшунос олимларда кам учрайдиган тарихий трилогия яратишидир. Бу трилогия қуйидаги уч китобдан иборат: «Пўлатдек мустаҳкам, чинордек боқий умр» (2014), «Хотирамдаги лавҳалар» (2016), «Фарғона таассуротлари» (2017). Биринчи китоб отаси Аҳмад акага бағишланган бўлиб, меҳнаткаш, ҳалол, покиза, бировнинг ҳақини емайдиған, тўғрисиўз, меҳмоннавозликни яхши кўрадиган,

фарзандларига меҳрибон, шунингдек, қаттиққўл, ҳамма ишда тартиб ва интизом бўлишини талаб қилувчи Ота тавсифи очиб берилган. Иккинчи китобда ўзининг ўқувчилик даври, хотирасидаги ўчмас лавҳалар ёритилган. Кейинги китоб эса гўзал Фарғона водийсида таълим олиб, қатор дўстлар орттиргани, саховатли инсонлар мурувватига сазовор бўлгани баён қилинган. Трилогия фотолавҳалар билан безатилган.

Забардаст олим Шодмон Аҳмад ўғли 2009 йилда докторлик диссертациясини тайёрлаб ҳимояга тақдим этди. 2009 йилнинг 16 апрелида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти ҳузуридаги Илмий кенгашда «XX асрда ўзбек муҳожирлиги тарихи» мавзуида тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Республика олимлари бу илмий ишга жуда катта баҳо бердилар.

Зукко олим Бухоро давлат университетида фаолият кўрсатар экан, севимли шаҳри Бухоро тарихини ўрганишга жуда катта меҳр билан киришди. У «XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро тарихи масалалари (Энг қадимги замонлардан ҳозиргача)» мавзуида ҳар йили мунтазам фаолият юритадиган конференциянинг ташаббускоридир. Ўн йилдирки бу анжуман Бухоро тарихининг турли қирраларини очишда муҳим аҳамият касб этиб, юзлаб олимларни бу хайрли ишга жалб қилиб келмоқда.

Олимнинг ҳамкорликда ёзган «Бухоро ва бухорийларнинг жаҳоний шухрати» (2020) монографияси Бухоро ва Бухорий номларининг жаҳондаги шухрат-эътибори, Бухоро давлатчилигининг босқичлари ҳамда бухоролик олимлар ҳаёти ва фаолиятини ёритишга бағишланган.

Бугунгача олимнинг 70 дан ортиқ китоб, рисола, ўқув ва услубий қўлланмалари, 700 дан ортиқ турли мавзулардаги мақолалари чоп этилган. Шодмон Аҳмадович 70 дан ортиқ магистрлик ишларига илмий раҳбарлик қилди. Унинг олти нафар шогирди тарих фанлари

бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасига эришди. Бугунги кунда олимнинг олти нафар шогирди тарих бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш, уч нафар шогирди эса тарих фанлари бўйича докторлик илмий даражасини олиш учун илмий ишлар устида ишламоқдалар.

Шодмон Аҳмадович доимий илмий изланишда. У 2019 йилда бир ой давомида Туркияда, Мармара ва Истанбул университетларининг кутубхоналарида бўлиб, Туркистон тарихи ва Туркия заминида фаолият кўрсатган бухоролик Усмонхўжа ва Бухоронинг биринчи иқтисодчи профессори Аҳмад Наим фаолиятига доир маълумотлар устида ишлади. Шунингдек, Истанбул шаҳар баладияси (ҳокимлиги)нинг бошқарув архивидан Туркистон ва Бухорога доир материалларни ўрганиб қайтди.

Олим ҳамон изланишда. У яқинда (2022) «Марказий Осиё мусулмонларининг ҳаж сафари» номли монографиясини чоп эттирди.

Шодмон Аҳмадович республикамиздаги қатор илмий ҳимоя кенгашларининг аъзоси, Бухоро давлат университети ҳузуридаги тарих

фанлари бўйича илмий даражалар берувчи Илмий кенгашнинг аъзоси ва илмий семинарнинг раисидир.

Шодмонжон билан оилавий яқинлигим бор. У ўғлим Шухратжон (1962 – 2007) билан Бухоро давлат университетининг тарих факультетида ўқиган пайтларида кўп марта учрашиб, суҳбат қурганмиз. Унинг дадаси Аҳмад ака билан дўст тутинганмиз. Унинг укалари билан, фарзандлари билан устоз-шогирдимиз.

Укам, шогирдим, касбдошим, дўстим, маслакдошим, сафдошим **Шодмонжон** бугун икки ўттиз баҳорини қаршилаб турган экан, унинг камтарлиги, инсонийлик фазилати, одамохунлиги, барчага меҳрибонлиги жуда кўп замондошларига ибратдир.

Меҳрибон укам, муҳтарам касбдошим!

Сизни 60 баҳорингиз билан чин қалбимдан қутлаб, Сизга мустаҳкам соғлик, юксак ижодий парвозлар, оилавий бахт, фарзандлар ҳузурини кўришни тилаб, **Ҳазрат Аҳмад Яссавий** ёшини нишонлаш бахтига муяссар бўлишингизни Яратгандан сўрайман.

КРИТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ПРОЕКТ ШКОЛЬНОГО УЧЕБНИКА ПРОФЕССОРОВ Д.К.КЫДЫРАЛИ И Г.Б.БАБАЯРОВА «ОБЩАЯ ТЮРКСКАЯ ИСТОРИЯ» (2022)

Сулаймон Иноятов, БухДУ профессора, т.ф.д.

Тынчтыкбек Чоротегин (Чороев), доктор исторических наук, профессор Кафедры регионоведения и кыргызоведения Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына. Данная статья посвящена критической оценке последнего варианта редакции проекта учебника по общетюркской истории для 8-го класса средних школ, подготовленном под эгидой Международной Тюркской академии и рассчитанной для школ стран-членов Организации Тюркских Государств.

Сама новость о подготовке проекта учебника «Общетюркская история», подготовленного историками Д.Кыдырали и Г.Бабаяровым в рамках проекта Международной Тюркской академии (г. Нур-Султан, Казахстан), является отрядной и многообещающей.

Ученые и педагоги заранее были проинформированы руководством Международной Тюркской академии о том, что учебник редактируется и что идут дискуссии по нему. Даже 2 года назад было опубликовано официальное сообщение (от 21 февраля 2020 года), которое было озаглавлено «Учебник «Общетюркская история» начали использовать в школах Азербайджана, Казахстана и Турции», и оно включало в себя следующую краткую информацию:

«Учебник «Общая тюркская история», разработанный Международной Тюркской ака-

демией по поручению глав Тюркского совета, начали включать в учебные программы школ Азербайджана, Казахстана и Турции.

В этом году 30 000 учеников в Турции, 15 000 в Казахстане и 10 000 в Азербайджане выбрали предмет «Общетюркская история» в качестве факультатива. Учебник охватывает период с древних времен до XV века. В учебнике, помимо истории государств тюркоязычных народов, подробно представлена история возникновения традиций, культур и национальных игр» (Источник: <http://twesco.org/ru/2020/02/21/2010/>)

Затем были встречи и обсуждения международного уровня между экспертами и официальными лицами министерств образования и науки стран-членов Организации Тюркских Государств (бывшего Тюркского Совета). Последние встречи были в ноябре 2021 года в городе Стамбул, Турция, где авторам и представителям Международной Тюркской академии были указаны конкретные изъяны и недоработки проекта учебника (Например, см.: Чоротегин Т. Об отдельных изъянах общего учебника по истории тюркских народов. Азаттык. 29 января 2021 г. // https://rus.azattyk.org/a/turkic_history_2021_longread_istoriya-tyurkskikh-narodov_tch_mnenie-ob-uchebnike/31076075.html).

В конце апреля нам удалось, как эксперту Министерства образования и науки Кыргыз-

кой Республики, заполучить самый последний (отредактированный в 2022-м году) проект учебника по общетюркской истории для 8-го класса средних школ, подготовленный Международной Тюркской академией в авторстве историков, профессоров Д.Кыдырали и Г.Бабаярова (См.: Кыдырали Д.К., Бабаяров Г.Б. Общая тюркская история (С древнейших времен до XV века н.э.): Учебное пособие для 8-х классов школ с казахским языком обучения. – Нур-Султан, 2022. – 224 стр., рисунки, карты. – ISBN 978-601-7999-07-0. – Международная Тюркская академия. – Апрель 2022 г.).

Что интересно, здесь нигде нет слова «проект», хотя авторы и руководство Международной Тюркской академии до сих пор не получили разрешения Министерства образования и науки Кыргызской Республики насчет данного проекта.

Сейчас мы решили публично озвучить реальное положение дел по отношению к различным редакциям данного проекта учебника. К чести профильных ведомств и ученых Кыргызстана, хотя в период между 2015 – 2022 годами, когда готовились разные редакции проекта учебника, в Кыргызстане были избраны и действовали разные президенты, кыргызская позиция все же была единой и неизменной: надо отредактировать и доработать книгу. На наш взгляд, именно потому, что еще нет единого разрешения министрами образования стран-партнеров по вопросу издания данного учебника, пока следует назвать его лишь «проектом учебника».

Ради истины должны отметить, что предложенный в конце апреля 2022 года Международной Тюркской академией проект учебника «Общая Тюркская история» под авторством докторов исторических наук, профессоров Д.К.Кыдырали и Г.Б.Бабаярова, существенно отличается от всех предыдущих вариантов данного проекта, которые изобиловали фактологическими, картографическими и другими ошибками.

Необходимо заметить, что еще начиная с 2013 – 2014 гг. кыргызские историки-специали-

сты вносили предложения по данному проекту. Последние критические замечания и предложения по проекту учебника были обнародованы кыргызскими учеными и педагогами 3 – 4 ноября 2021 года во время встречи соответствующих специалистов и министров образования стран-членов Тюркского Кенеша в г. Стамбул [Впоследствии название Совета сотрудничества тюркоязычных государств, т.е. Тюркского Кенеша было переименовано на Организацию тюркских государств (ОТГ), таким образом, вновь отредактированный проект учебника должен быть утвержден под эгидой президентов стран-членов ОТГ].

Мы должны быть признательны авторам проекта учебника за то, что были внесены много исправлений в данный проект именно по пунктам критических замечаний кыргызской стороны.

Позвольте остановиться на ряде этих исправленных недоработок.

В предыдущих проектах указывалось на титульном листе: «Учебник «Общая тюркская история» для преподавания в средних школах тюркских государств подготовлен по инициативе первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева», что не было согласовано с представителями стран-участниц Тюркского Кенеша (ныне – ОТГ). Об этом неоднократно указывалось также кыргызской стороной.

Лишь в варианте апреля 2022 года примечание о том, что данный учебник был якобы подготовлен только по инициативе первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева, был полностью убран. Это верно, так как идея данного проекта была поддержана и поддерживается всеми президентами стран-членов ОТГ.

Ряд исправлений были внесены в картографические материалы данного проекта учебника именно после критических замечаний кыргызской стороны. Среди них – написание топонима «СУАР КНР» вместо прежнего ошибочного «Вос-

точный Туркестан» для отражения этнополитической ситуации начала XXI века (см. карту в начале учебника, на стр. 5). Также на карте гидроним «Атлантический океан» был восстановлен вместо ошибочного «Тихий океан» для обозначения Атлантического океана.

По предложению кыргызской стороны, авторы проекта учебника больше стали использовать термин «тюркские этносы», нежели термин «тюркские племена», когда идет речь о народах, а не племенах [Но не всегда авторы придерживаются этого подхода. Так, на стр. 27 авторы опять пишут «племена Юэчжи, Усунь, Дунху, Киенькун (Кыргыз) и Динлин» (кстати, на русском языке этнические названия всегда пишутся маленькими буквами). Если идет речь о древних тюркских народах и госдарствах, то нужно смело использовать термины «этнос» и «народ» по отношению к ним].

Были уточнены, исправлены и дополнены многие тюркологические и кыргызоведческие материалы благодаря позитивной реакции авторов к критике кыргызской стороны. Это – часть позитивных сдвижков.

Тем не менее, в проекте учебника все еще остаются отдельные недоработки и иные спорные моменты, которые противоречат контенту учебников по истории кыргызского и других тюркских народов и идеям, заложенным в официально признанных концептуальных положениях в школьных учебниках в Кыргызской Республике.

На стр. 12 – 13 указана «Общая классификация тюркских языков».

Здесь было бы целесообразно отойти от советского принципа периодизации.

Мы предлагаем указать прототюркский период для гипотетического периода II тысячелетия до н.э. («прототюркский» более характерен для этого древнего периода), а словом «древнетюркский» обозначить период I тысячелетия до н.э. – вплоть до конца V века н.э. (ведь авторы на стр. 28 сами подчеркивают, что язык древних хуннов был тюркским).

Следует назвать «средневековым периодом», на наш взгляд, период с VI века – до XVI в. включительно.

Из них подпериоды: 1) время домусульманских каганатов и идыккутства (руноподобные письмена как на Орхоне и Енисее, так и на Алтае, Тенгир-Тоо/Тенгри-таг, и т.д.; уйгурский алфавит); 2) караханидский; 3) чагатайский и огузский.

Авторы же «прототюрками» считают тюрков эпохи хуннов, но это – нонсенс, так как древние хунны, кыргызы, канглы и т.д. уже являются древними тюрками.

Что касается классификации языков, здесь повторяются недочеты предыдущих лингвистов-классификаторов (стр. 12 – 13).

На наш взгляд, вместо «огузская группа» можно называть «огузо-туркменская», а вместо «кыпчакская группа» и «южно-сибирская группа» соответственно следует называть «кыпчакско-кыргызская группа» и «кыргызо-сибирская группа» (сюда также следует добавить языки фуюйских кыргызов Маньчжурии, саха и долган), вместо «карлукская группа» следует называть «карлуко-уйгурская группа».

Авторы обращают внимание на Кушанскую империю (стр. 34 – 36), но игнорируют целую историю государства Паркана (Фергана), хотя один из авторов (уважаемый профессор Г.Бабаяров) из Узбекистана. Антропологические материалы узбекистанского антрополога Тельмана Ходжаева (1938 – 2022) и других указывают, что территория огромной Центральной Азии была этнически пестрой. Мы полагаем, что Паркана также была страной, где бок о бок жили древние тюркоязычные и индоевропейские этносы, поэтому ее история также должна быть кратко отражена в учебнике (О разношерстности антропологического состава населения Центральной Азии см.: Ходжаев Т.К. К палеоантропологии древнего Узбекистана. – Ташкент, 1980. – 167 с.; Алексеев В.П., Аскарлов А.А., Ходжаев Т.К. Историческая антропология Средней Азии (палеолит – эпоха античности). – Ташкент, 1990. – 277 с.; и др.)

Кстати, на стр. 27 упоминается название «Киенькун (Кыргыз)», но в разделе о древних тюркских этносов более о них не упоминается. Мы предлагаем добавить сюда гипотезу выдающегося пекинского синолога, профессора Ю Тайшаня (2019) об упоминании страны кыргызов в более ранних китайских легендах, восходящих к эпохе легендарного правителя Му-вана (X век до н.э.).

В тексте проекта учебника (стр. 28) написано: «В согдийском архиве горы Муг, обнаруженном в Пенджикенте (Таджикистан), народ Тюркского Каганата (552 – 744 гг. н.э.) упоминается под названием «хунны» («хун»)». По другому варианту, это название означает не «хун», а «хон», значит десять. Называли «десяти племенной народ», «народ десяти племен» или «народ десяти стрел», по-тюркски «он ок бодун». Следует указать и такой альтернативный вариант прочтения.

На стр. 20 название подраздела «Прото-тюркские племена» следовало бы назвать «Прототюрки и древние тюрки». В ранних вариантах проекта учебника это было написано как «Скифо-сакский племенной союз», что было раскритиковано кыргызской стороной. Ведь в других частях учебника уже идут разговоры не о племенах, а о древних этапах государства тюрков эпохи саков. Таким образом, «племенной союз» является только ненужным реликтным термином, оставшимся от бывшей советской марксистской этнографии.

В тексте проекта учебника на стр. 17 написано: «В Центральной Азии, на самой древней прародине тюрков, находятся древние культурные регионы, которые считаются связанными с тюркскими народами. Это – в частности, Анауская, Афанасьевская и Андроновская культура». Полагаем, что сюда можно добавить и Чустскую археологическую культуру полиэтнического населения.

В тексте проекта учебника написано (стр. 23): «В результате археологических раскопок, проведенных в Казахстане и в Западной Сиби-

ри, были найдены ценные предметы культуры саков». Заметим, что ценные предметы культуры саков были найдены не только в Казахстане и в Западной Сибири, но и в других регионах Центральной Азии, в том числе и в Кыргызстане и Узбекистане.

В тексте проекта учебника (на стр. 23) написано: «В период правления Моде-шаньюя (Маодун Тенгри-кут) достигло наибольших успехов. Войско хуннов, насчитывавшее сотни тысяч всадников, смогло подчинить своей власти проживавшие по соседству с ними племена Юэчжи, Усунь, Дунху, Киенькун (Кыргыз) и Динлин. Кроме того, разгромив войска китайской династии Хань, хунны завоевали ряд территорий Северного Китая, сделали своими вассалами города-государства Восточного Туркестана, а также взяли под свой контроль северное ответвление Шелкового пути – Северный Китай и Дальний Восток». Здесь следует «умерить» пространство хуннов таким образом: «...взяли под свой контроль горно-степную часть северного ответвления Шелкового пути», убрав термин «Дальний Восток» ради объективности.

Авторы пишут на стр. 32: «После распада древнего государства усуней роды и племена, входившие в его состав, стали основателями государства тюргешей». Ведь до тюргешей еще были Великий Тюркский каганат и Западно-тюркский каганат. Потомки усуней сперва были инкорпорированы в полиэтническое население этих каганатов.

Как уже нами отмечено, в материале учебника почему-то нет никакого упоминания государства «Паркана» («Давань»).

Стр. 57 – 58: «Столицей Тюргешского каганата был город Суйаб. Границы Каганата включали в себя Семиречье и его окрестности». Необходимо локализовать данный город как современное городище Ак-Бешим к юго-западу от г. Токмок на севере Кыргызстана (См. работы К.М.Байпакова, В.Д.Горячевой и других археологов). Подобная локализация дает дополнительный штрих для понимания учениками

географического пространства и проецирования местонахождения старых городов с современными реалиями. Можно добавить фото из развалин городища Ак-Бешим.

Тюркские термины можно было бы предложить в учебнике в таких алфавитных формах, как Суйаб (а не Суяб), что даст больше возможностей для этимологии.

Здесь же, на стр. 58, следует добавить: «Кыргызский каганат на Енисее был союзником Тюркешского каганата, что отражено в орхонских руноподобных надписях о Барсбеке, кыргызском кагане конца VII – начала VIII в.».

Стр. 59: «Одними из первых, кто принял ислам, были тюркские племена в Хорасане, Мавераннахре и Семиречье...». Полагаем, что здесь следует убрать термин «Семиречье», так как тюрки Семиречья начали исламизироваться в эпоху Караханидов, т.е. начиная с X века.

Стр. 60 и далее. Предлагаем откеститься от термина «племя» по отношению к уйгурам, кыргызам, кыпчакам, огузам, булгарам, хазарам, и т.д, так как они уже были самостоятельными тюркоязычными народами (этносами), а не просто «племенами». Это понимание нужно унифицировать по всему учебнику.

На стр. 60 предлагается антропоним Моюн-Чур. Ведь давно уже доказано, что это есть имя уйгурского кагана Байан-Чор (713 – 759). Предлагаем исправить этот антропоним на Байан-Чор.

Стр. 60: «В городе Карабалгасуне был построен храм Мани...». Ведь не было города Карабалгасун. Нельзя спутать название средневекового города с названием городища. Так, был город Орду-Балык, развалины которого называются городищем Карабалгасун (по-монгольски «Хар-Балгас», «Черное городище»). Поэтому предлагаем отредактировать следующим образом: «В городе Орду-Балык был построен храм Мани...»

Еще был город Баласагун (к юго-западу от г. Токмок на севере Кыргызстана), теперь развалины данного города известны как городище Бурана.

Развалины уйгурского города Орду-Балык ныне значатся как городище Карабалгасун (Хар-Балгас; местность в правобережье реки Орхон на северо-западе Монголии; для учащих-ся можно добавить, что и река Орхон является частью верховья реки Енисей).

Стр. 60: «Впоследствии уйгуры вместо древнетюркской письменности стали пользоваться согдийским алфавитом». Это также неверно. Предлагаем следующую редакцию: «Впоследствии уйгуры вместо раннетюркской руноподобной алфавитной письменности стали пользоваться так называемым «уйгурским алфавитом», разработанным на основе согдийского линейного алфавита, но с знаковыми идеями тюркской руноподобной письменности».

Стр. 61. «После распада Уйгурского каганата часть уйгуров пришла в область Ганьсу на северо-западе современного Китая, и образовала здесь Уйгурское государство Кансу». Нужно добавить, что после разгрома Уйгурского каганата на Орхоне кыргызами в 840 году, уйгуры воссоздали свою государственность не только в Ганьсу (а не Каньсу), а также и в Турфанском оазисе (государство ыдыккутов/идыккутов Кочо).

Стр. 63 – 66. Здесь дается краткая информация о Кыргызском каганате. Авторы, в основном, приняли предложения и критические замечания со стороны специалистов Министерства образования и науки Кыргызской Республики и намного улучшили текст. Лишь добавим то, что уже выше указано: следовало бы первоначальные абзацы о древних кыргызах перенести на период о древних народах и государствах эпохи хуннов (т.е. в раздел II), что было бы хронологически целесообразным.

Усиление материалов о древних тюркских народах в разделе II на основе фактологических материалов о древних кыргызах из параграфа №7 раздела III послужит всем учащимся стран-членов ОТГ для отчетливого хронологического восприятия и понимания общих историко-этнологических процессов у тюрков всей Евразии.

В материалы о древних кыргызах можно добавить факты о том, что генерал Ли Лин, перешедший в сторону хуннов, был направлен хуннским тенгир-кутом возглавить кыргызские владения (это утверждается по поздним источникам Танского времени), о восстании кыргызов в середине I века до н.э. против северных хуннов и о том, что тенгир-кут Чжичжи сделал своим плацдармом земли восточно-тенгир-тагских кыргызов до нашествия в долину реки Таласа во второй половине I века до н.э. (это зафиксировано в сведениях ханьского историка Бань Гу).

Как уже отмечено выше, мы полагаем, что кыргызы были народом, а не племенем еще в хуннскую эпоху. Думается, трактовка в старых вариантах проекта учебника о кыргызах, хуннах, усунях, саках-тиграхауда, канглы и т.д. как о «племенах» является ошибочной. Они были уже самостоятельными тюркоязычными народами, а не племенами. И в учебнике мы должны указать о кыргызах как о тюркоязычном самостоятельном народе.

Рассказ о древних кыргызах именно во втором разделе проекта учебника также был бы в унисон с теми хронологическими рамками обучения истории древних тюркских народов, которые были приняты в учебниках по истории в общеобразовательных школах не только в Кыргызстане, но и в ряде других тюркоязычных стран.

Отведение материалов первоначальных абзацев параграфа №7 «Кыргызский каганат» из раздела III о тюркских каганатах в раздел II, озаглавленный «Империя хуннов и последующие государственные образования» (до или после параграфа «Государство Кангюй») дало бы возможность чётче заложить идею о развитии древних и раннесредневековых этапов государственности всех тюркских народов (не только кыргызов).

Есть сохранившиеся в китайских хрониках тюркские легенды о происхождении династии тюрков-ашина, предок которых был спасен

благодаря молоке волчихи. Одним из потомков был род Кыргыз, что доказывает, что тюрки-ашина предполагали, что не только они, но и кыргызы имели сакральное право иметь власть собственного кагана. Все эти мифологические моменты также важны и интересны для детского восприятия, как и легенда о Ромуле и Реме в истории древнего Рима.

История раннесредневекового Кыргызского каганата и кыргызов имела три этапа: А) зарождение и развитие Кыргызского каганата (с VI века до начала IX в.). Особым был период владычества Барсбека, кагана енисейских кыргызов, который сумел создать международную коалицию против орхонских тюрков в начале VIII в.; Б) Великий Кыргызский каганат (ок. 840 – 925 гг.) и миграции групп кыргызов в сторону Тенгир-тага; В) мелкие бекства Кыргызского каганата в Южной Сибири и Западной Монголии (ок. 925 – 1206 гг.) и параллельное существование тенгир-тагских кыргызов, которые уже с эпохи Караханидов начали исламизироваться в полиэтнической среде данного мусульманского государства.

По описаниям мусульманских географов и путешественников раннего средневековья, имелся особый Кыргызский путь Великого шелкового пути из Арабского халифата и западных частей Центральной Азии в Южную Сибирь (интересным артефактом является так называемая «Сабля Багыра» с арабской вязью и это также можно включить в текст учебника).

На стр. 65 написано: «В это время у кыргызов широко распространяется орхонская письменность». Об этой ошибке мы неоднократно указывали и в прошлых замечаниях. Эту общетюркскую письменность следовало бы назвать «руноподобной алфавитной письменностью».

Как указывали С.Е.Малов и другие ученые, у кыргызов был особый – енисейский вариант данной письменности и нельзя это называть «орхонской письменностью», так как енисейские и орхонские варианты существовали параллельно, хотя взаимно повлияли друг на

друга. Памятники руноподобной письменности сохранились в Таласской, Кочкорской и Иссык-Кульской долинах Кыргызстана, на Алтае, в Казахстане, Восточном Тенгир-таге (СУАР КНР) и других районах обитания раннесредневековых тюркских этносов. Таким образом, лучше обобщать эту письменность как «руноподобную», а не как «орхонскую» (Почему добавляем часть адъектива «-подобный», потому что собственно руны принадлежат древним германским и скандинавским этносам и не имеют ничего общего с тюркскими руноподобными письменами в своем происхождении).

Иллюстрацией для истории Кыргызского каганата послужили бы Сулекские писаницы в Хакасии, и текст надписи в честь кыргызского военного вельможи в местности Суджийн-Даван (Северная Монголия). Текст начинается со словами «Я – сын кыргыза...»

Таким образом, история древних кыргызов и средневекового Кыргызского каганата должна быть представлена в полном объеме, но в соответствующих разделах II и III. Также одним предложением нужно добавить, что самые последние улусы кыргызов Сибири были уничтожены только в начале XVIII века в связи с угонном кыргызской аристократии в Джунгарии ойратами, а затем их земли были полностью завоеваны Российским государством в XVIII веке.

Те же группы исламизированных кыргызов, которые стали обитать в Тенгри-Таг, уже с X века стали в орбите государств мусульман-тюрков. Анонимный автор персоязычного труда «Худуд ал-алам» (X в.) писал о кыргызах Тенгри-таг, в т.ч. и земель Приферганья и Кашгара.

Шараф аз-Заман Тахир Марвази (выходец из теперешнего Южного Туркменистана, г. Мары, написал труд ок. 1120 г., т.е. почти один век ранее монгольских завоеваний) упоминает о тех западных кыргызах, указав, что они вместо трупосожжения перешли на традиции трупоположения благодаря мусульманским влияниям.

Махмуд Кашгари, который называет язык кыргызов в числе чистых тюркских языков,

упоминает о традиции кыргызов и кыпчаков, которые дают обет или присягу с помощью меча, при этом, выговаривая: «Пусть (этот меч) вонзется синим, и вынется красным» («Кёк кирсун, кызыл чыксун»), если человек не исполнит свой обет или свою присягу.

Сайф ад-Дин Ахсыкенди, автор «Маджму ат-таварих» (XVI в.) пишет, что кыргызы еще в середине XII в., в времена султана Санджара, обитали в горах Ходжента, т.е в Ферганских горах.

Часть кыргызов попала в Приуралье и Поволжье (кыргызы в составе башкир ногайцев, кыпчаков, каракалпаков, и т.д.). Малая группа кыргызов оказалась и в Малой Азии в составе сельджуков (мы весьма признательны, что в данном проекте учебника упоминается мавзолей – türbe – в честь кыргызским воинам в городе Изник в связи с событиями XI в., конечно, с альтернативными интерпретациями, что также важно упоминать).

Учащиеся других тюркоязычных стран должны получать, хоть и краткую, но правдивую и комплексную информацию о кыргызской истории древности и средневековья.

В разделе III авторы проекта учебника почему-то забыли особо включить параграф о Карлукском государстве. Кстати, в Казахстане имеется специалист по карлуковедению, доктор исторических наук, профессор Сатай Сыздыков, в Таджикистане г-н Рахмоил Сафаров в мае 2021 г. защитил докторскую диссертацию на тему: «Социально-политическая и этнокультурная история карлуков средневековья (7 – 13 вв) Центральной Азии» (в г. Душанбе, Таджикистан). Их и другие материалы можно было использовать для 2-3-х-страничного параграфа о карлуках.

Параграф о политической истории мусульманского каганата Караханидов (940 – 1212), в целом, написан добротнo (учтены многие прежние замечания кыргызской стороны). Как доказал кыргызский историк, профессор Омуркул Караев, история Караханидского каганата начинается с 940 года, т.е. с X века.

Стр. 83: «Первоначально его административными центрами были Кашгар, Баласагун, Барсган и Тараз». По-нашему, Барсган и Тараз были лишь удельными административными центрами, а столицами первоначально были лишь Кашгар и Баласагун (последний также именовался Куз-Ордо, Куз-Улуш). Седует локализовать данный город Баласагун как теперешнее городище Бурана вблизи города Токмок (Токмак) в современном Кыргызстане (Имеются много фотографий городища Бурана и другие иллюстрации в работах казахского археолога К.М.Байпакова и кыргызского археолога В.Д.Горячевой и т.д.). Столицами Западных Карахагидов были города Узгенд и Самарканд.

Можно добавить: государство Восточных Караханидов было завоевано кара-кытаями (западными киданями) еще в 1128 – 1130 гг.

Все же на стр. 85 написано: «В результате Хасан Хан, правитель Восточных Караханидов, признал победу сельджуков и стал их вассалом. В 1141 году в пустыне Катван близ Самарканда, объединённая армия Сельджукидов и Караханидов проиграла битву кара-китаем. Так Караханиды стали подданными кара-китаев. Кара-китаи, столицей которых стал город Баласагун...» Мы бы предложили указать, что лишь западная ветвь Караханидов временно стала в подчинении у Сельджукидов. Эта победа не была постоянной для Сельджукидов.

Заметим, что Восточно-Караханидский каганат уже был завоеван кара-кытаями к 1130 году. Столицей Кара-кытайского государства стал город Баласагун, названный ими как Куз-Балык (первая часть – «куз» уже имелась в названиях Куз-Ордо, Куз-Улуш, а другая часть – «балык» в значении «город» имелась в названиях ряда восточно-тюркских городов – Ордо-Балык, Беш-Балык, Джан-Балык, Йанги-Балык, и т.д.).

Стр. 87, здесь написано: «Юсуф Хас Хаджип Баласагуни жил в 1017 – 1077 гг». Дата смерти Баласагуни (1077-й год) отнюдь не подкреплена авторитетными источниками (об этом также авторы пишут на стр. 88, указывая, что «точная

дата смерти Юсуфа Хас Хаджипа Баласагуни неизвестна»), поэтому следует вычеркнуть дату «1077 г.» на предыдущей странице.

Авторы проекта учебника учли замечания Кыргызской стороны и указали, что мавзолей, построенный якобы в честь Баласагуни является более поздним памятником (см. стр. 88). Известно, что в 1980-е годы в Кашгаре построен мавзолей, приписанный поэту. Но местные жители говорят, что данная могила принадлежала одному из суфийских ходжей XVIII века. Многие суфийские ходжи, которые боролись против цинско-маньчжурских завоевателей, должны были оказаться в искусственном забвении в Китае (То же самое относится и к информации о могиле и дате смерти Махмуда Кашгари).

Предлагаем включить в качестве иллюстрации банкноту Кыргызстана с портретом Баласагуни.

Стр. 89. В маленьком подпараграфе о Махмуде Кашгари говорится: «В ходе своих путешествий он исследовал разновидности своего родного тюркского языка – хакани, огузское, кипчакское, аргу, чигильское». Почему-бы сюда не добавить «кыргызский язык», ведь Махмуд Кашгари Барскани в пяти местах своего труда упоминает о кыргызах и пишет, что кыргызский язык является одним из чистых тюркских языков (Подробно см.: Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари Барсканин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: Илимий басылыш [Труд Махмуда Кашгари Барскани «Дивану лугати т-түрк» – неиссякаемый источник по истории тюркских народов: Научное издание] / Илимий редактор-лор Т.Н.Өмүрбеков, К.С.Молдокасымов. – Бишкек: Турар, 2017. – 376 б., сүрөт, карта. – ISBN 978-9967-15-701-9).

Авторы проекта учебника учли замечания кыргызской стороны и уже пишут, что Махмуд Кашгари родился в городе Барсган между 1029 – 1038 годами (стр. 89; сравните с работами украинского востоковеда Омеляна Прицака, который впервые написал об этом).

Махмуд Кашгари Барсгани написал свой арабоязычный энциклопедический труд «Диван лугати т-турк» – «Словарь тюркских языков» в 1072 – 1077 годах. Он намеревался подарить данную книгу багдадскому халифу, который был политически подвластен сельджукскому правителю.

Место и год смерти Махмуд Кашгари Барсгани неизвестны. В 1980 – 1990-е годы в селе Ополк западу от Кашгара был построен новый мавзолей, приписанный поэту. Но местные жители говорят, что данная могила принадлежала одному из суфийских ходжей XVIII века.

На стр. 90 написана цитата из труда Махмуда Кашгари со словами: «Аллах назвал их тюрками и сделал их властителями Земли...». На наш взгляд, было бы лучше дать часть того введения, где Махмуд Кашгари перечисляет разнообразие тюркских языков своего времени. Предлагаем также добавить в данный подраздел проекта учебника иллюстрацию цветной карты мира Махмуда Кашгари вместе с переводом ее центральной части. Как известно, на карте мира в данном «Словаре» («Диване») центром земли указан район озера Иссык-Куль и близлежащих городов Тенгри-таг (Барсган, Кочгар-Башы, Баласагун, Кашгар, и т.д.). Эту карту авторы проекта учебника включили на стр. 119. Предлагаем также портрет Махмуда Кашгари Барскани, выполненный художником Ибрагимом Бакировым: https://gdb.rferl.org/D22BE363-8142-4D9C-9AD9-E7BB23B64E9A_w650_ro_s.jpg

На стр. 90 нисбу «Ясауи» предлагаем исправить на «Йассави», что отражает действительное ее произношение и это удобно для последующей передачи в латинице.

Династийные названия на русском языке должны быть написаны с большой буквы. Это надо унифицировать (на стр. 98 в одном месте авторы пишут «...благодаря газневидам» с маленькой буквы, а чуть выше как Газневиды, что и правильно).

Стр. 105: среди городов и крепостей Сельджукидов в Анатолии можно добавить и крепость

Аланья (Алайийа в XI веке).

На стр. 115, после абзаца о Волжских Булгарах, можно было бы втиснуть предложение о потомках печенегов, западных огузов, кыпчаков (команов), которые затем вошли в состав гагаузов – православных тюрков Восточной Европы. Не все тюрки Восточной Европы стали мусульманами. Кыпчаки (команы) в Венгрии стали впоследствии католиками. Часть крымских тюрков стали иудеями.

На стр. 120 нисба написана как «эл-Хорезми» с несуществующей буквой э на русском языке. Здесь: «Сам термин «алгебра» происходит от названия его труда «Аль-Джебр»...», название труда следует исправить на: «Аль-джабр ва-л-мукабала» («[Краткая книга о] восполнении и противопоставлении»).

В параграфе 4 «Государство Могулистан» раздела V «Тюрко-монгольские улусы» (стр. 114) почему-то нет ни слова об обитавших в данном государстве кыргызах Тенгир-тага. Как выше отмечено, часть кыргызов обитала в Тенгир-Тоо (Тенгир-таг) еще с эпохи Великого Кыргызского каганата, с середины IX века, этот факт зафиксирован на фарси в трактате X века неизвестного автора «Худуд ал-алам» и других источниках. Шараф Заман Тахир Марвази еще в 1120 году (т.е. за сто лет до нашествия Чингисхана) свидетельствовал о той части кыргызов, которые хоронили умерших как соседи-мусульмане. В сочинении Сайфулдина Ахсыкенди «Маждму ат-таварих» («Собрание историй», XVI век) говорится, что часть кыргызов жила в горах Ходжен-та еще в эпоху султана Санджара, т.е. в XII веке.

Историк из Тенгир-таг Мирза Мухаммед Хайдар Дуглат назвал кыргызов «лесными львами Моголистана» (Смотрите ниже).

В данном параграфе 4, на стр. 134 написано: «Через небольшой промежуток времени регион Жетысу вошел в состав Казахского ханства». Но всем же известно, что исторический район Жетысу не был полностью частью Казахского ханства. Южная часть Жетысу всегда оставалась в пределах Кыргызского владения Му-

хаммеда Кыргыза и других кыргызских владык. Поэтому следует это предложение подать в следующей редакции: «Через небольшой промежуток времени северные части региона Жетысу (Семиречье) вошли в состав Казахского ханства, южные и юго-восточные же оставались владениями кыргызских беков».

Историк Мирза Мухаммад Хайдар Дуглат (ныне его имя носит Таразский государственный университет), свидетель событий, отчетливо писал, что в некоторых частях Моголистана стали доминировать кыргызы Тенгир-Тоо (нельзя их смешивать с Кыргызским улусом в Южной Сибири тех времен): «С 916 года (хиджры) кыргызы по вышеупомянутой причине сделали невозможным для какого-либо могола жить в Моголистане» (The Tarikh-i Rashidi of Mirza Mukhammad Haidar, Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia / Translated by E. Denison Ross. Edited by N. Elias. Volume 2. – P.367, а также Туманович Н.Н. Сочинение мирзы Мухаммеда-Хайдара «Тарих-и Рашиди» как источник по истории кыргызов и Киргизии // Арабо-персидские источники о тюркских народах. – Фрунзе: Илим, 1973. – С.60 – 98).

Следует подчеркнуть, что кыргызы Тенгир-тага проживали как внутри, так и за пределами Моголистана. Выражаясь современным языком дипломатии, можно сказать, что кыргызы Тенгир-тага также были местными политическими игроками Моголистана.

Мы приветствуем данную формулировку в последней редакции проекта учебника: «Основу государства составляли дулаты, керейты, аргыны, барласы, канглы, жалаири, а также кыргызские племена» (стр. 134). В прежней редакции этноним «кыргыз» был исключен: «Основу государства составляли племена дулат, аргын, барлас, канглы, жалаир и другие тюркские племена» (стр. 114 прежней редакции проекта учебника).

В параграфе 6 главы V на стр. 137 – 138 о Хубилай-хане предлагаем добавить: «В 1293 – 1295 годы при Хубилай-хане часть кыргызов была

силой переселена из Сибири и Алтая в земли бывшего повстанца Наян-нойона в Северном Китае (исторический регион Маньчжурии). Это было частью карательных мер из-за того, что кыргызы поддерживали соперничавшего Хайдун-хана из Тенгир-таг».

Самое интересное, государство Могулистан сосуществовал с государством Тимуридов, но параграф о Могулистане попал в V раздел, а не в VI раздел («Тюркский мир (XIII – XV вв.)», где есть описание государства Тимуридов. В чём же была логика, не ясно.

В параграфе 7 главы V имеется и такой пассаж (стр. 139): «Основное население и существенную часть правящего класса в империи составляли тюрки, что привело в дальнейшем к забвению монголами своего языка и их тюркизации...». Это уж явное преувеличение – по части «забвения своего языка» у монголов. Конечно, постепенно в Золотой орде, в Чагатайском улусе, династии Юань и т.д. монгольский язык постепенно был вытеснен местными языками, но на родине Чингисхана, в Монголии, а также и во Внутренней Монголии и некоторых монгольских автономных округах СУАР КНР до сих пор торжествуют монгольский язык и монгольская культура. Не везде монголы были отюрченены. Кое-где они были китаизированы (в Китае) или иранизированы (в Иране и Афганистане). Об этом также нужно объективно поведавать детям.

На стр. 140 написано: «В делопроизводстве монголы пользовались древнетюркской (уйгурской) письменностью». Ведь монголы с помощью уйгурского ученого по имени Тататунга разработали собственное письмо еще при Чингис-хане, в 1204 году. Лучше было бы проект учебника дополнить с этой объективной информацией.

В проекте учебника написано (на стр. 3 – 4): «На II Саммите Тюркского совета в столице Кыргызстана г. Бишкеке 23 августа 2012 года, на котором встретились главы государств-членов Тюркского совета (Азербайджана, Казахстана,

Кыргызстана и Турции). Ими было одобрено совместное решение о преподавании предмета «Общая тюркская история» в общеобразовательных школах...»

Мы полагаем, что здесь вкраплена техническая ошибка и следует исправить таким образом (нужно убрать точку и слово «Ими»):

<...> Турции) было одобрено <...> (далее – по тексту).

Из мелких погрешностей можно указать на топоним «Гагауз Ери» (мы предлагаем исправить это на «Гагауз Йери» (стр. 17).

Везде пишется «Центральная Азия», а в одном месте пишется «Средняя Азия» (стр. 25). В одном месте пишется «кыргыз», а в другом – «киргиз». Полагаем, что следует все топонимы и этнонимы унифицировать.

Был топоним «Чигучэн», а не «Чугучэн» (стр. 31) у древних усуней в Прииссыжкулье.

На стр. 166 написано о карте №... «Империя Тимура», но самой карты нет (это, видимо, также является технической ошибкой).

Благодаря предыдущим письмам от экспертов Министерства образования и науки Кыргызской Республики, были проинформированы представители других стран государств-членов Тюркского совета, что прежние проекты данного учебника не соответствовали предметному стандарту по истории Кыргызстана. Материалы истории тюркоязычных народов, представленные в проекта данного учебника, у нас изучаются в 6 и 7 классах, а в 8 классе изучается история с XVIII в. до 1917 года.

В целом, несмотря на вышеуказанные замечания (все они могут быть исправлены в течение нескольких часов, если есть у авторов добрая воля), основная часть проекта программы и проекта самого текста учебника по истории тюрков древности и средневековья весьма широко учитывает историко-культурные аспекты общей истории тюркских народов указанного периода.

За это мы выражаем благодарность двум авторам и Международной Тюркской академии за

усердие по редактированию данного важного проекта учебника по общетюркской истории для 8-го класса средних общеобразовательных школ.

Мы выражаем солидарность с идеей написания общего учебника по истории тюркских народов для общеобразовательных школ и еще раз просим авторов данного проекта учебника, а также участников будущего семинара министерств образования и науки стран-членов ОТГ, чтобы они объективно оценили все те аспекты, которые были отражены в наших критических замечаниях.

Мы просим дать ответ по каждому из этих пунктов критических замечаний прежде, чем Министерство образования и науки Кыргызской Республики приступило к процессу окончательного утверждения своего согласия на публикацию данного проекта учебника.

В титульном листе проекта учебника написано: «Настоящий учебник одобрен Министерством образования Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана и Турции в соответствии с решением Саммита глав государств Тюркского совета. Учебник подготовлен в Международной Тюркской академии».

Мы полагаем, что данный проект учебника еще не был утвержден Министерством образования и науки Кыргызской Республики, и повторяем, что самый последний вариант проекта учебника был отправлен Международной Тюркской академией в адрес Министерства образования и науки Кыргызской Республики только в конце апреля 2022 года.

Если авторы принципиально отказываются исправить важные моменты наших замечаний, то это, пожалуй, их право. Тогда нам остается самостоятельно разработать альтернативный вариант общего учебника по истории тюркских народов и стран.

Пожалуй, теперь желательно было бы также разузнать оценку экспертов со стороны Узбекистана.